

319.508

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

Ethnographic Horizons

2009

2. szám

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata
XVIII. évf. 2009. 2. szám

A folyóirat alapítói
BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN (1992)

Alapítószerkesztő
VIGA GYULA (1992–2001)

Szerkesztő
KEMÉNYFI RÓBERT

A szerkesztőbizottság elnöke
UJVÁRY ZOLTÁN

A szerkesztőbizottság tagjai
BÁRTH DÁNIEL, FATA MARTA (Tübingen), KESZEG VILMOS (Kolozsvár), KÉSZ MARGIT
(Salánk/Beregszász), LAJOS VERONIKA (Debrecen/Iasi), LÁBADI KÁROLY, LISZKA JÓZSEF
(Komárom), VIGA GYULA

Szerkesztőségi titkár
KOVÁCS LÁSZLÓ ERIK

Olvasószerkesztő
MAROSI JUDIT

Fordító
LAJOS VERONIKA

Angol lektor
CSONTOS PÁL

Technikai munkatárs
BIHARI NAGY ÉVA

A borító:
DALLOS CSABA

A kötet megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Múzeumi Osztály

Debrecen Város Önkormányzata

Felelős kiadó
BODÓ SÁNDOR, a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

ISSN 1215-8097

Nyomdai munkálatok
Kapitális Kft., Debrecen
www.neprajzilathatar.hu

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Tartalom

XVIII. ÉVF. 2009. 2. SZÁM

LÁTÓHATÁR – A CIGÁNYSÁG ÉLŐ HAGYOMÁNYA, ETNIKUS VISZONYAI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN I.

Szuhay Péter: „Mi úgy érezzük, hogy nem vagyunk sorolhatók annyira kimondottan a cigányok sorába” – egy Dolna Vestől Felsőtelekesig kiterjedt család története, avagy identitásproblémák cigánynak mondott emberek körében – a felsőtelekesi Virág család	5
Pálos Dóra – Binder Tamás: A kisebbség kisebbsége és a szegénység kultúrája Szélsőséges egyenlődsdi egy erdélyi magyar cigány közösségben.....	93
Cerasela Voiculescu – Cosmin Radu: Contested Sites of Economic Informality and Ethnic Groupism in a Budapest Open-air Marketplace	116

Contents

Volume 18 Number 2 (2009)

HORIZON - LIVING TRADITION AND ETHNIC RELATIONS OF THE GYPSIES IN THE CARPATHIAN BASIN I.

- Péter Szuhay: 'We Feel Like We Can Not Be Specifically Classified as Gypsies':
A Story of a Family with Members from Dolna Ves up to *Felsőtelekes*,
or Identity Problems among People Who are Said to Be Gypsies - the
Virág Family in *Felsőtelekes* 5
- Dóra Pálos - Mátyás Binder: The Minority of the Minority and the Culture
of Poverty: An Extreme Example of Egalitarianism
in a Transylvanian Gypsy Community. 93
- Cerasela Voiculescu - Cosmin Radu: Contested Sites of Economic Informality
and Ethnic Groupism in a Budapest Open-air Marketplace 116

Látóhatár – A cigányság élő hagyománya, etnikus viszonyai a Kárpát-medencében I.

SZUHAY PÉTER
PÁLOS DÓRA – BINDER MÁTYÁS
CERASELA VOICULESCU – COSMIN RADU

„Mi úgy érezzük, hogy nem vagyunk sorolhatók annyira kimondottan a cigányok sorába”

– *egy Dolna Ves-től Felsőtelekesig kiterjedt család története, avagy identitás-problémák cigánynak mondott emberek körében – a felsőtelekesi Virág család*

SZUHAY PÉTER

„Félvér”, „keverék”, „korcs”, „se ilyen – se olyan”, „se cigány – se magyar”: ilyen és ehhez hasonló kifejezéseket, mondhatni etnikai kategóriákat lehet hallani a többség, illetve a többségi intézményrendszer dolgozói által cigánynak minősített, mondott emberek körében. Az antropológiai, néprajzi és szociológiai terepmunka során gyakran szembesülhetünk azzal, hogy akit mások „A”-nak mondanak, azok magukat legszívesebben „B”-nek nevezik, már ha egyáltalán az önelnevezés bizonyossá, határozottá vált körükben, nem pedig a szégyenkezés és a frusztráció mozgatja a kategóriák használatát.

Az alábbi esettanulmány alaptörténetét a véletlen hozta. 1999 és 2000 fordulóján a Havas Gábor, Kemény István és Liskó Ilona vezette cigány gyerekek iskolai szegregációja kutatásba elszegődtem kérdezőbiztosnak. Borsod megye több mint tíz településén, illetve iskolájában jártam, településenként legalább tíz, az iskola által cigánynak mondott gyermek családjában, otthonában fordultam meg. Ügynevezett szülői kérdőívet kellett felvennem a mintába került gyermekek valamelyik szülőjével. A kérdőív egyik rubrikájába azt rögzítettem, hogy a megkérdezett szülő milyen nemzetiséghez tartozónak tekinti magát. Meglepően magas volt azok aránya, akik se a cigányokhoz/romákhoz, se a magyarokhoz (parasztokhoz) nem sorolták magukat, hanem valami egészen mást mondtak magukról. Úgy tűnt, hogy egy új etnikai kategóriával állunk szemben. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy az általam vizsgált családok esetszáma nem elég semmilyen statisztikai vagy szociológiai összefüggés, pláne arány megállapítására,

de világos volt, hogy egy antropológus elindulhat ezen a vonalon, hogy néhány család történetén keresztül megvizsgálja a „keverék” és a „félvér” etnikai csoportba sorolásának problémáját.

Az utolsó településen, Felsőtelekesen együtt dolgoztunk Kőszegi Edittel. A falu két távoli pontján egymástól függetlenül kérdőíveztünk, amikor mindkettőnk hasonló történetet rögzíthetett, immár saját jegyzetfüzetébe, hisz a kérdőív a finom részleteket már nem képes befogadni. Az még belefért a rubrikába, hogy „félvér”, illetve „keverék”, de már a család több generáció óta számon tartott története nem. Beri Sándor, az egyik mintába került kislány édesapja magát „félvérnek” mondta, Sajószentpéterről való feleségét magyarnak, kislányát pedig „korcsnak”. Egy másik szülő, egy elvált asszony, leánykori nevén Virág Ani magát szintén félvérnek nevezte, gyermeke apját magyarnak, leányát pedig korcsnak. Az elbeszélők saját családi története mindkét helyen arról szólt, s ehhez még egy festményről készített reprodukciót is őriztek-mutattak, hogy a család üknagyapja a bécsi császári udvarban főrangú katonatiszt, tábornok volt, de már „félvér”, félig cigány, félig magyar. Felesége magyar színésznő volt, s gyerekeik szintén „félvérek” lettek, így az ugyancsak katonatiszt dédnagypapa is, aki aztán ezen a vidéken kapott birtokokat, s ide telepedett le. Mindkettőnket kellőképpen felizgatott a hallott történet, s láttuk egy szélesebb, több embert érintő problémakör ábrázolásának lehetőségét, és végül is Kitagadottak címen dokumentumfilmet készítettünk e témáról.

E tanulmány témáját tehát a Kőszegi Edittel közösen készített dokumentumfilm, illetve az azt megelőző terepmunka adja: hogyan jutunk el a „félvértől” (a „félvérektől”) a kitagadottig (a kitagadottakig)?

De térjünk vissza egy történet erejéig a felsőtelekesi kérdőívezéshez. Néhány nappal hazaérkezésem után, egészen pontosan hétfőn délelőtt a község polgármestere telefonon keresett, s a kutatásról faggatott. Azt kifogásolta, amit nála több szülő, hogy miért mentünk azokhoz a családokhoz, amelyek nem is cigányok. Nyilvánvalóan – még ha óvatosan is kezeltük a mintába került gyerekek körét, szüleik vallott etnikai hovatartozását – egy ilyen apró faluban hamar kiderül, hogy kiknél jártunk, s nem mi képeztünk a mintába kerültekből csoportot. A szülők számára világos volt, hogy a címeiket az iskola adta, azt azonban nem mondtuk, hogy olyan családok címét kaptuk, akiket az iskola cigánynak tekint, s azt sem, hogy mi minek tekintjük a családokat. E tekintetben a választás szabadságát tiszteletben tartva valóban azt rögzítjük és azt fogadjuk el, amit az emberek magukról és hozzátartozójukról mondanak. A szülői szemrehányás tehát nem nekünk szólt. Minden bizonnyal – s akkor ezt már helyesen gondoltuk – a szülők világosan felismerték, hogy azért kerültek egy csoportba, mert mindannyijukat cigánynak vagy legalábbis részben cigánynak tartja az iskola. Feltételezhető volt ugyanakkor, hogy számukra jól ismert ez az identifikációs probléma, mondhat-

nám küzdelem. A mi jelenlétünk, a náluk való látogatásunk „cigány” mivoltukat erősítette, az iskola minősítését legitimálta, az pedig, hogy adataik egy füzetbe kerültek, s azt elvittük magunkkal, számukra egyenlővé vált megbélyegzésükkel. Úgy élték meg, hogy belekerültek egy nagy „cigánynyilvántartásba”, függetlenül attól, hogy ők hová törekszenek, minek vallják magukat. Tiltakozásuk ennek ellenére nem elsősorban nekünk szólt, hanem az iskolának, a polgármester azonban az iskola minősítésével azonosult, így a felelősséget ránk hárította, csak hogy békén hagyják a szülőket.

Varga József leszármazottainak etnikus színezetű családi törekvéseiről szól tehát e tanulmány, a „nagyon nem cigány” emberekről. A sok-sok interjúból és videóra rögzített szituáció dokumentálásából tíz szöveget szerkesztettem egymás mellé, mintegy tíz „ének” követi egymást, a tényleges felvétel sorrendjét megőrizve. Virág Tivadarné Varga Regina és leányai: Mariska, Ani, Erzsike és Emese az elbeszélők, illetve az egymással gyakorta vitatkozók. A Regina fiaival, testvéreivel és azok gyermekeivel, vagyis Regina unokaöccseivel és húgaival készített felvételeket nem közlöm, azokra legfeljebb többször utalok.

Néhány magyarázatot kell fűzni az alábbi szövegközlés elé. Ha a „nagyon cigány” (vagyis, akit a társadalom cigánynak tekint, s aki magát cigánynak mondja) és a „nagyon nem cigány” (vagyis akit a társadalom cigánynak tekint, de aki magát nem tekinti cigánynak) tengelyen akarjuk elhelyezni e családod, akkor egyértelműen a tengely végpontján kell helyüket kijelölni. Az interjúkat és beszélgetéseket azért mertem énekeknek nevezni, mert már-már olyan költői, veretes megfogalmazásúnak éreztem azokat, hogy láttató erővel képesek megfogalmazni azoknak az embereknek a keserves sorsát, aki egy más etnikai identitást, kötődést választottak maguknak, akik a társadalmi beilleszkedést a magyar kategóriáján keresztül képzelik el. Az is világos, hogy ez az út az egykori közösség minden tagja számára egyszerre nem járható, tehát egy időben megvalósíthatatlan. Ezért a részlegesség, az időben egymást követés a jellemző a folyamatra, vagyis az, hogy az egyik csoportból kijöve, attól eltávolodva a másik csoport, ahová törekszik az ember, még nem fogadja be, vagyis egy ideig lebeg még az ember és családja a két „világ” között.

Először mindig az interjú, vagyis a beszélgetés létrejöttének körülményét ismertetem, az interjú teljes szövegét pedig végjegyzetben, tehát folyamatosan közlöm. Az interjúkat követően tematikus magyarázatokat fűzök egy-egy jelen-séghez. Egy-egy szereplő több interjúból, illetve beszélgetésben is megszólalhat, ismételheti az általa egyszer már elmondott gondolatokat, jelezve ezzel azt, hogy szövegeinek egy része, mint állandó nyelvi formula, erősen strukturálódott, mondhatni énekké vált, míg szövegeinek másik része a korábbiaknak ellent mondva, a szituációtól, a pillanatnyi érzelmi állapottól, a beszélgetőtársaktól függően alakulhat. A beszéd- és szövegfordulatok, szövegműveletek nemcsak egyik-

másik beszélő formulázott narratívái lehetnek, hanem „közös családi tulajdonként” bárki használhatja azokat.

Első ének. A két nővér: Mariska és Ani¹

Az antropológiai és a filmes terepmunkát rendszerint előkészítő szakasz szokta megelőzni. Nem így sikeredett azonban ez Felsőtelekesen. Januári szociológiai munkánkat követően – noha telefonon néhányszor beszélünk a „Virág lányokkal” – először szeptember elején látogattunk a faluba, s kerestük meg immár együtt Mariskát és Anit. Velünk volt operatőr munkatársunk, Kőszegi Gyula és kamerája, de még nem a filmzés szándékával érkezünk. Ennek ellenére öt perc alatt kiderült, hogy a két asszony számára fontos, hogy nyitó beszélgetésünket már elejétől kezdve felvegyük. Korábban nem készült velük filmfelvétel, ihletén ismereteket nem szerezhettek, ennek ellenére nem voltak lámpalázások, s egyáltalán nem érezték, hogy nekik szerepelniük kéne. Természetesen viselkedtek, megkérdézték, hol van a kameránk. A kamera mögött mi legitimáltuk elbeszélésüket, a kamera pedig hitelt adott az egész szituációnak. Nem kellett meg- és kiismernünk egymást. A mi érdeklődésünk – de feltehetően ilyen lett volna másoké is – eredendően bizalmat teremtett. Pusztán az a tény, hogy hallgatunk és rögzítünk, számukra hitelesítette saját történetüket. Előgtételt is jelentett, hisz valamivel szemben, mintegy bizonyítékként is elmondhatták azt, ami rájuk nézve, számukra sérelmes volt.

Ere az első beszélgetésre Mariska lakásában került sor. A szoba-konyhás lakást, mely a földszinti folyosó utolsó lakása, Mariska egyedül lakta. A kis konyhában a sok bútortól nehezen lehetett közlekedni. A sparheltnek, a palackos gázzal működő gázfűtőhelynek, a hűtőszekrénynek, a konyhakendecnek és a kanapé-nak kellett elférnie a varrógép mellett, amellyel Mariska rendszeresen dolgozik. Beteg lába ülő munkára kényeszeríti, ezért varr és híméz. Minket a szobában fogadott. A két teljes fal egyike előtt szekrény-sor állt, benne sok könyvvel és apró nippekkel, a vele szemközti fal előtt pedig két sarokra állított ágy helyezkedett el. Az egyik ágy fölött nagyméretű, színes kép uralta a falat, szinte elnyomva a körülötte lévő fényképeket. Mariska úgy ült be a kép alá, hogy minél jobban mutathassa, éppen kiről is fog beszélni.

A családtörténetnek megkülönböztethetünk egy mitologikus szintjét és egy feltehetően valóságosabb, reálisabb rétegét. A hol narratívákat elbeszélő, hol interjúszituációban beszélgető, máskor pedig egymással akár vitába keveredő, egymás megnyilatkozásait véleményező, az azt minősítő családtagok, rokonok szövegeinek bonyolult szövevényéből konstruálódik meg mindkét fajta családtörténet. Az elsőt inkább a család, a másodikat a családi elbeszélésekből mi konstruáljuk. A család bemutatását a legfiatalabb generációval kell kezdeni, avval, amelyik miatt valójában Felsőtelekesre keveredtünk. Három gyermeknél jártunk, ebből ketten unokatestvérek, a harmadikkal pedig másod-unokatestvérek. Elbeszéléseikből kevésbé építkeztünk, ám az ezen a szinten elhelyezkedő egyik leány története alapkonzfliktust jelez majd. E generáció szülei, illetve szüleinek testvérei az alaptörténetek elbeszélői, azt is mondhatnánk, hogy a mitikus szövegek megkonstruálói. Ezzel szemben az ő szüleik, illetve szüleiknek testvérei jelentenek elméletileg a reális szintet. Látható lesz majd, hogyan tanulják meg az idősebb

¹ Bővebben lásd a mellékletben.

generáció tagjai a gyermekeik konstruálta történeteket. Az idős szülők szülei már nem élnek, az ő történetük a még reálisan rekonstruálható kiindulópont.

Hogy eligazodhassunk a családi és rokonsági viszonyok szövevényében, rajzoljuk fel a reális ősapa, Varga József alakját. Varga József a Gömör megyei Hosszúsúzon (ma Dolny Ves) született a 19. század végén. Az első világháborúban vitézi rangot kapott, de mivel 1920-ban Aggtelek és Hosszúsúzó között húzták meg a Magyarország és Csehszlovákia közötti határt, vitézi telket csak az első bécsi döntést követő felvidéki bevonuláskor kínáltak neki Bácskában, de azt már nem fogadta el. Cipésmesterséggel kereste kenyerét, csinált új csizmákat, reparált régieket, s foglalkozott suszterséggel is. Apját Ruszó Józsefnek hívták (erre felé a Ruszó gyakori családnév a cigánynak mondott vagy a magukat cigánynak tartó emberek között). Mégis, miért lett akkor a fiából Varga? A legvalószínűbb feltételezés szerint azért, mert nem voltak törvényesen megesküdve, s a kor szokásainak megfelelően a gyermeket mint törvénytelen, az anyja családnévre vették, keresztelték. Valószínűsíthető, hogy édesanyja Varga Ágnes volt, egyes elbeszélések szerint a szöllősdói, más szövegek szerint a paszobai (ma Gömörszőlős) bíró leánya, hangsúlyozottan magyar, illetve paraszt leány, akit leendő férje megszöktetett, akit ezért édesapja kitagadott.

És ezzel kezdetét veszi a kitagadások sorozata, vagyis kézenfekvővé válik egy kulturális megoldás azokra az esetekre, amikor eltérő társadalmi státusú emberek szeretnek egymásba. E friggyel megszületik Varga József, az első „félvér” a családban. Ami Varga Ágnes születési helyét illeti, mindkét verzió igaz lehet, hiszen valamilyen formában mindkét falunévben benne van a „Szőlős” tag. Ha a települések egykori, de akár mai nagyságát megnézzük, hamarosan leértékelődik a bíró leánya státus, hisz a néhány száz lelkes faluban nem is olyan rendkívüli dolog bírónak lenni. Az elbeszélések szerint az anyja után Varga, az apja után Ruszó József felesége szintén magyar asszony lett. Állítólag József, mint kocsis Sályban járván beleszeretett a már akkor elhunyt helyi molnár leányába, Gazdik Ágnesbe, akit annak rendje és módja szerint megszöktetett, akit azonban annak anyja természetesen kitagadott. Gazdik Ágnes ettől fogva Hosszúsúzon élte le életét, anyját sohasem látta. Férjét kilenc élő gyerekkel ajándékozta meg. Három fiuk a Ruszó nevet, hat lányuk fele-fele arányban a Gazdik, majd a legkisebbek a Varga családnévet kapták. Leszármazottaik – a félvér apa és a magyar anya gyermekei – szintén félvérek lettek. Egy fiú Hosszúsúzon maradt s szlovák asszonyt vett nőül, egy a szomszédos Kecőbe nősült, magyar családba, a harmadik fiú pedig még a „cseh világban” átszökött Magyarországra. Amikor megnősült, szintén magyar leányt vett el. A lányok közül senki nem maradt otthon. Hárman hosszabb-rövidebb ideig Felsőtelekesen laktak, mind olyan emberhez mentek, akit környezetük cigánynak mondott, akik azért küzdöttek ezzel, s életük nagy részét a rudabányai Vaskőben dolgozták le. Egyik leány Aggtelekre ment férjhez, vállaltan ci-

gány emberhez, a helyi pásztor cipész-csizmadia fiához, vagyis céhbelihez. Két leány magyar férjet választott, egyik Vadnán, másik Miskolcon tűnt el a család szeme elől.

Vitéz Varga József gyermekei közül 2000-ben már csak hárman éltek, Lajos (egyedül) Jósvafőn, Rózsika (férjével, Szajkó Bélával) Rudabányán és Regina (özvegyen, gyermekeivel) Felsőtelekesen. Ugyancsak Felsőtelekesen lakott ekkor Mária lányának második férje, vagyis veje, Beri János, leányával és annak férjével. Ezen gyermekei és házastársaitól származó unokáin kívül találkoztunk az aggtelki, Margittól származó unokájával, Várad Gyulával és a hosszúsúzi, Imre fiától származó unokaival, Ruszó Istvánnal és Varga Juliskával. Fontos megjegyezni, hogy a legidősebb fiától származó unokája egyidős legkisebb leányával, Reginával. Mivel Imrén (és annak gyermekein) kívül minden gyermeke elkerült a háztól, sőt mi több, a faluból, talán a leghitelesebb elbeszélőnek azt tekinthetjük, aki a legtöbbet és legtovább élt vele. Ez persze nem azt jelenti, hogy minden személyes kérdésben Ruszó Istvánnak volna igaza, csak arra figyelmeztet minket, hogy talán ez az ember a legpontosabb „forráskritika”. Regina és Rózsika nem ismerte nagyapjukat, s nem is tudnak róla semmit. Az öreg Lajos nem beszél róla. A dédunokák költői-mesei képe szerint katonatiszt lehetett nagyapjuk apja. Egyedül Ruszó István, a dédunoka (aki szintén nem ismerte az öreget) tudja úgy, hogy az pásztoember volt, sőt ismeri azt a legelőrészt, amit róla neveztek el „Ruszó-töbörnek”.

Amíg Varga Józsefet gyermekei szigorú, hirtelen haragú, feleségével szemben goromba és durva embernek rajzolták le, addig vele élő unokája szeretetteljesen beszélt róla. Munkaszeretetét, szakmai tudását és lelkiismeretességét írta le, mintegy valós értékeire volt büszke. Elbeszélésében nagyapja értékét vásárlói körre jellemezte leginkább. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy nem volt különbségtéves cigányok és magyarok között, sőt egyenesen azt hangsúlyozta, hogy nagyapját nem is tartották annak. Apja sem számított cigánynak, hogyan is gondolhatták annak – érvelt Ruszó István –, amikor erdész volt. A nem a nagyapával élő, például felsőtelekesi unokák egyenesen katonai hősként ábrázolják őt. Vitézségét emelik ki, azt, hogy Horthy Miklós oldalán lóháton vonult be Hosszúsúzóra (amikor ez nem is történt meg), s azt, hogy birtokot, grófi címet, egy egész vármegyét kínáltak neki, de ő nem fogadta el azokat, mert nem akarta otthagyni családját.

Egy dologban, Regina kitagadásának történetében egyeznek meg az elbeszélések, ám az értelmezések és magyarázatok már eltérőek lehetnek. Amit sejtünk az az, hogy a már húszéves Regina előáll egy nála majd négy évvel fiatalabb, Kánóban cselédkedő, félárva „gyerekkel”, Virág Tivadarral, akihez szívesen feleségül menne, mert már úgy érzi, hogy nem kéne várnia, „mire várnék”, mondja. Regina a „cigány vérvonalat” örökölte. Fekete hajú, bőre legtöbb testvéréhez képest is sötétebb, s állítólag fényképről is felismerhető, hogy ő cigány(nak néz ki).

Regina az utolsó gyermek, akit ki kell házasítani. Apja számára nem mindegy, hogy ez hogy fog sikerülni, nem tetszik neki leánya választottja, ezért tiltja a házasságot, s tagadja ki leányát.

Második ének. Ani bemutatja a Kincstárat²

Eltelt néhány hét, mikor legközelebb ismét leutaztunk, immár hosszabb időre. Először azt a családot próbáltuk fellelmi, amelyik a januári látogatáson beszélt a családi történetéről. Részleges sikert értünk el, maga a kérdőívben megkérdezett családfe nem volt otthon a faluban (Budapesten alkalmi munkát talált magának), viszont Mariska és Ani unokatestvérével, s annak édesapjával találkoztunk, azaz a nagypa egyik unokájával és vejével ismerkedtünk meg. Az idős férfi elmúlt már nyolcvanéves. Édesapja megjárta Amerikát, több évig dolgozott ott bányában, ez teremtetten meg itthoni konszolidációjuk alapját. Földet és házbecsét vettek, a telken házat építettek. Ő maga több mint negyven éven keresztül dolgozott a Vaskőben, a bányászkodás mellett jószágokat nevelt, s második műszakként gyakorta dolgozott a közeli Állami Gazdaságban. Négy gyermekét egytől egyig taníttatta. A beszélgetés során amikor a hosszúszerű apáról, illetve nagypapáról került szó, nem említették, hogy félvér vagy cigány lett volna, s miatta tagadták ki feleségét annak szülei. Ezt a mozzanatot úgy mesélték, hogy nagy volt a társadalmi különbség a nagyszülők között. Rákérdeztünk ezek után arra, hogy mit jelent a félvér kategória, melyet saját rokonuktól – unokájuktól, illetve unokaöccsüktől – hallottunk. Válasz helyett finom elhallgatást kaptunk, illetve hamar másra tereltek a szót. Tovább nem erőszakoskodva, a következő hipotézist fogalmaztuk meg: miközben Mariska és Ani, akik megadták rokonaik címét, s cigányként, illetve félvérként beszéltek róluk, addig ők magukat nem akarják előtűnő – így van ez legalábbis az első találkozáskor – cigánynak vagy félvérnek mondani. Valószínűleg nem is gondolják magukat annak. Ebbéli döntésükben megerősítheti őket néhány tény: Beri János édesapjának amerikai munkavállalása, ahol mind magyar munkásokkal dolgozott; sikeres helyfoglalásuk a falu gazdák lakta részében; Beri János hosszú bányászkarrierje, paraszti üzeme, s nem utolsósorban kollégáiból hasonlulva a Jehova tanúi vallási közösséghez való kötődése. Lányának férje buszvezető, a helyközi járat sofőre.

A Beri és a Virág család nem igazán ápol rokon kapcsolatokat. Beriék számára tudott, hogyan vélekednek a falubeliek Virágékről, s hogyan róluk. Virágékat cigányként tartják számon, sokan vannak testvérek, s többen is közülük a Kincstárban vagy annak közvetlen szomszédságában laktak. A Kincstár nem egyéb, mint egy klasszikus bányászkolónia épülete. Kétszintes, komfort nélküli, több család számára emelt ház, közös ólakkal és fészerekkel, valamint udvari WC-vel. A Beri család ismerete értékelte fel a Kincstár szerepét. Ekkor kértük meg Virág Anit: mutassa be a Kincstárat.

Felsőtelekest még a 19. század közepi források tót faluként emlegetik. 55 lakóházában ekkor 268 római katolikus és 39 görög katolikus vallású paraszt lakott. 1917 holdas határából 456 szántó, 395 hold rét és 1019 hold erdő volt. A község fejlődése sok tekintetben Rudabánya fejlődésének függvénye volt, illetve időszakosan azzal párhuzamosan alakult. Tekintettel arra, hogy a rudabányai vasércbánya területének egy része a felsőtelekesi határba esett és innen voltak lejáratok a bányába, a bányászkodás megkezdésével, illetve 1880-as újrainyitásával Felsőtelekesre is hatottak a változások. Az 1920-as évek elején már a Rimamurány-

² Bővebben lásd a mellékletben.

salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság a község területén kolóniaépítkezésbe kezd. Földszintes, többlakásos házakat emelnek, részben megváltoztatva ezzel a település addigi kifejezetten falusias jellegét. A népesség ennek ellenére nem nő olyan ütemben, mint Rudabánya népessége. Lassú és fokozatos népességnövekedés mellett a népesség maximumát 1970-re éri el 950 fővel. A legutolsó adatok 820 főt jeleznek. A falu 275 lakóházának 85%-ban vezetékes ivóvíz van, s a környékhez képest magas, 40%-os a telefonnal való ellátottság is.

A település képe rendkívül változatos. A Rudabánya felől bejövő út mindkét oldala már-már kertvárosi jellegű. Ezzel párhuzamosan jobb kézre a domboldalon a 60-as években a vasércbányára épített egy családi házas sort, amelyek kezdetben szolgálati lakások voltak, majd a bányászok azt megvásárolták. E bejövő úttól balra a Kossuth utcában található az említett bányászkolónia, amit a nép csak Kincstárnak nevez. Az elnevezéshez természetesen eredetmagyarázó történetek társítódnak, az itt élő szegényebb családok szerint talán kincset rejtettek itt el. Az elnevezés valójában azt a történelmi tényről őrzi, hogy valamikor a bánya a Kincstár tulajdonában volt, és az építette a kolóniát is. A jobbra kanyarodó út a régi felsőtelekesi falurész klasszikus falusi hangulatú, hosszú utcája. Majdnem a település középvonalán, de már a falu szélén helyezkedik el a modern iskolaépület, tőle pedig balra az egykori TSZ központja, melyben az újraindított varroda kapott helyet. A 2000 januárjában beinduló üzemegység 25 helybeli asszonynak biztosított munkalehetőséget, két és fél évvel később azonban be is zárt. A férfiak nagy része a Vaskő bezárása előtt helyben dolgozott, de sokan jártak át Ormosbányára is dolgozni. 1986 után a két bánya bezárásával az idősebb munkavállalókat kordedvezményes nyugdíjba küldték, mások a fekete-völgyi bányába mentek dolgozni. Többen elhelyezkedtek ezután a vasútnál is, s Kazincbarcika közelébe is kapaszkodót jelentett. Voltak, akik átképzéssel tudtak elhelyezkedni.

A községben élő romák számát az 1980-as évek közepi CIOBI-adat 191-re teszi. 1990-ben csak töredékük, mintegy 41 fő vallja magát cigánynak. Az 1992-es adatok alapján készült becslés 262 főt, az akkori népesség 33%-át tekinti cigánynak. Ezzel szemben a 2001-ben végrehajtott népszámlálás alkalmával mindössze 15-en mondták magukat cigánynak. Az iskola, amikor kategorizál, egyaránt cigánynak tekinti, aki szerinte cigány életmódot él, így többeket minősített annak a kincstári részen lakók közül, akik pedig magukat nem sorolják közéjük, és mi sem. Akik magukat félvérnek mondják, azok már-már bányász vagy vasutas parasztok. Erdőbirtokra tettek szert, nagy kiterjedésű szőlőjük és gyümölcsösük van, évente több hektó bort, közel fél hektó pálinkát készítenek, disznót, kecskét, nem ritkán tehenet tartanak. A cigánynak nevezett és a magukat legalább félvérnek mondó családok a környező településekhez képest valamivel jobban élnek, alacsonyabb a munkanélküliek aránya, könnyebben álltak át más foglalkozásokra és virágzó mezőgazdasági termelést folytatnak.

Harmadik ének. A három nővér: Mariska, Ani, Emese³

Amíg Ani bemutatta nekünk a Kincstárat, nővére és húga, Emese, Mariska lakásában várt reánk. Emesével még nem találkoztunk. A Kincstártól néhány száz méterre lakik, a Rudabányára vezető út jobb oldalán, falusias részen, parasztok között. A januári kérdőívezésnél fia, illetve ő mint szülője bekerült a mintába, de nem tudtuk a kérdőívet vele felvenni. Az ő portájáról, ahogy több az iskola által cigánynak mondott szülő portájáról sem gondolta a kérdezőbiztos, hogy cigányoknál jár. Hiába, a kutatóban is erősen tematizált kép élhet. Emese felháborodása – hogy tudniillik gyermekét tudta nélkül az iskola cigánynak tekinteni – hónapokkal később ha picit csitult is, de el nem múlt. Valójában az hozta nővéreire, hogy velünk találkozgasson, nekünk, s rajtuk keresztül a kamerának, illetve a vélt nyilvánosságnak beszéljen. Pillanatok alatt bizalmas viszonyba kerültünk, s ettől kezdve a lányokkal mindannyian tegeződtünk.

Az önkormányzatnak és az iskolának közös érdeke fűződött ahhoz, hogy minél több cigány gyereket tartsanak nyilván és jelentsenek le. Az állami normatíván felül több más kiegészítő támogatás mellett igényelhető volt etnikai vagy felzárkóztató kiegészítő fejkvóta-támogatás. Az etnikai fejkvóta igényléséhez szülői nyilatkozatot kellett beszerezni, hogy tudniillik mi, szülők valóban romák vagyunk, s kérjük gyermekünk számára a roma kultúra oktatását, másfelől pedig valóban biztosítani kellett az etnikus kultúra képzésének feltételeit. A felzárkóztató fejkvótát az iskola az önkormányzattól saját hatáskörében eljárva kérhette. Felzárkóztató fejkvóta-támogatást automatikusan minden cigánynak gondolt gyerekekre s jobbára csak cigány gyerekekre kértek, így a felzárkóztató és a cigány kategóriák jelentése egy idő után azonos lett. Valójában tehát ez már nem a tanulmányi elmaradást, nem a képességek részleges hiányát jelezte, hanem a hallgatólagos etnikai hovatartozást klasszifikálta. Nem az etnikai választás demokratikus elvét alkalmazta, hanem az etnikai kijelölés, egymás közt minősítés gyakorlatát szentesítette. Az önkormányzat azért volt könnyen megnyerhető partnerül ehhez, mert a kiegészítő fejkvóta-támogatást hozzátéve a normatív és egyéb kiegészítő támogatásokhoz, gyakorlatilag az iskola önfenntartóvá vált, vagyis a forráshiánnyal küzdő önkormányzat nem járult hozzá saját iskolája költségvetéséhez egy fillérrel sem. Szomorú érdek fűzte tehát ahhoz, hogy minél több cigányt tartson nyilván, persze titkosan. Ez a gazdasági érdek azonban nyilvánvalóan felrúgott egy több évtizede létrejött konszenzust, s lehet, hogy a néhány panaszt tevő, a mintába bekerült család éppen ezt sérelmezte. Az extenzív szocialista iparosításban aktívan résztvevő, a társadalmi integrációban élenjáró, a nem cigányokkal házassági kapcsolatra lépő, azokkal egy rokonsági rendszerbe kerülő emberek számára érthetően sérelmes lehet, hogy pillanatnyi „gazdasági” érdekből egyszer csak lecigányozzák őket. Úgy érezhetik, hogy keményen megdolgoztak, és ezzel kivívták a beilleszkedők státusát, vagyis olyan rendes emberek, hogy már nem cigányok.

³ Bővebben lásd a mellékletben.

A Harmadik ének foglalkozik a legintenzívebben azzal, hogy kik és milyenek is a cigányok. Az erről a kérdésről vitatkozó három nővér máshol is szól azonban a cigányságról. Meg kell különböztetni azt az attitűdöt, amikor magukról mint mások által cigánynak tartott emberekről beszélnek, vagyis saját identitásukról szólnak, attól a szövegtől, amikor ők maguk fogalmaznak szövegeket az általuk cigánynak tartott emberekről. Van tehát ebből következően a szövegeknek egy olyan része, amely az ő cigányképüket teszi megkonstruálhatóvá és egy olyan része, ahol a cigánysághoz fűződő saját érzésüket és viszonyukat konstruálják meg. Mindhármuk szövegeiben felfejthető egy, az igazi cigánykategória megfogalmazására tett kísérlet. Mariska a Harmadik énekben azt mondja, hogy szinte az egész Magyarországot bejárva látott igazi cigányokat: „Nagy szoknyásokat, bekötött fejű asszonyokat és nagyon csúnyán beszéltek. Pici, apró gyerekeket, akik loptak a mások kosarából.” Ani szerint – és erről a Második énekben beszél – ők nem sorolhatók kimondottan a cigányok sorába, mert itt „soha nem volt cigány nyelv, itt nem volt vályogvetés, itt nem volt faszénégetés, itt semmi olyan dolog, ami cigány kultúrára utalna”. Ezzel szemben akik itt élnek – akiket mások cigánynak mondanak – azok mindig bányászok voltak és földművelők, ültettek, kapáltak, jószágot tartottak. Egy másik helyen, amikor Ani a cigány megnevezés ellen érvelt, akkor úgy fogalmazott, hogy „minket nem tanítottak arra, hogy lopjunk, meg hazudjunk, meg csavarogjunk, szigorúan neveltek, még hozzá nagyon szigorúan”. Arra a kérdésemre, hogy milyenek azok, akikre azt mondják, hogy cigányok, gondolkodás nélkül rávágta, „hát munkakerülő, nem szeretnek dolgozni, vagy ha fizetés van, akkor minden van, utána semmi sincs, nem úgy élnek, ahogy egy embernek kellene élni, és már csak azért is mondják rájuk, mer koszosak, mocskosak, el vannak hanyagolva, nem ápolják magukat, lopnak, hazudnak”. Emese ennél differenciáltabban fogalmaz, amikor három csoportba sorolja a cigányokat, mely szerint vannak nagyon rendesek, akik dolgoznak, tanulnak, emberek akarnak lenni, van egy közép, aki ilyen is meg olyan is, és van egy réteg, aki „nem foglalkozik azzal, hogy miből él, csak hogy mindennap legyen neki mit inni, menjen csavarogni”. Ugyanakkor Emese is képes az általa igazinak gondolt cigányokat egzotikusnak láttatni. Egyfelől megjegyzi, hogy olyanok, mint egy nagy család, mert amikor valakinek baja van, ott vannak a többiek és védik egymást, viszont, ha valakinek valamivel több van, ellene fordulnak. Az igazi cigányok olyanok, hogy „egymás feleségét szeretik, egymás férjét szeretik, egy családban házasodnak”. Ani egy későbbi helyen Pisti testvérének nem kívánt kapcsolatát elemezve az igazi cigány típusról beszél. „Rettenetesen mocskosak, koszosak, el se tudjuk képzelni, hogy milyenek lehetnek, cicanadrág meg rózsás ing rá, meg nagy fejkendő”. Ez a kép nagyon emlékeztet Mariska Békés megyei „igazi” cigányaira. S miután tudjuk, hogy a család Pisti élettársát oláh cigánynak tartja, nem nehéz ráismerni a fejkendőben és cicanadrágban az általuk képzelt oláh cigányok-

ra. (Amikor később találkoztunk Pistivel és élettársával, a nő egyáltalán nem emlékeztetett az Ani által megrajzolt képre.) Emese a Hatodik énekben egyenesen oláh cigány definíciót ad: „adnak-vesznek, cserélgetnek, csálnak, lopnak a legtöbben és ebből élnek”. Amikor viszont már konkrétan Pisti élettársának rokonairól beszél, úgy jellemzi őket, hogy a lány rokonai nagyon rendes család, tehát valószínűleg már nem is oláh cigányok. Ani ezzel szemben az Ötödik énekben egyenesen úgy beszél a lányról, mint aki életében nem dolgozott, nincs rendes háza és testvérét kihasználva annak rendre elszedi fizetését. Láthatóan mind a három aszszonyban kimondva-kimondatlanul él egy rendkívül negatív oláh-cigány-kép, ami tehát egyfelől fizikai megjelenésükre, a színes öltözetre és a cicomaságra utal, melyhez társul a mocskosság, piszkosság képzete, a megélhetést tekintve pedig erőteljesen hangsúlyozódik a munkakerülés, a dologtalanság, a csalás és a lopás. Bizonyos foglalkozások, mint a szénégetés és a vályogvetés úgy tekintődnek cigány foglalkozásnak, hogy vele szemben a bányászság és a földműveltség a társadalmi integráció és ilyenformán az etnikai státusváltás kifejeződése.

A cigány kategória hol etnikus, hol életforma értelemben említődik. Ennek legszebb példája Emese egyik elbeszélése, amelyben Józsi bátyjának leányáról mesél. A leány egy cigány fiúba lett szerelmes, „de igazából a fiú nem olyan cigány, mert az apja magyar, csak olyan nagy szegénységben élnek és az a magyar férfi is lezuillott teljesen a cigánysághoz”. Vagyis a magyar etnikai kategória átváltozik egy társadalmi státuskategóriává, ahol a cigány egyenlő a nagyon szegénnyel, a munkanélkülivel, az iszákossal. Ha a leányok náluk rosszabb helyzetben élő, mások vagy maguk által cigánynak mondott emberekről beszélnek, akkor jobbra lekezelőek és lenézőek, és eredendően azokat az embereket hibáztatják, akik ilyen helyzetbe kerültek. A saját magukról fogalmazott képben kiemelkedő szerepet kap a „kiemelkedés” és a „beilleszkedés”. A cigány sorból való kiemelkedés kategóriáját Emese, Ani és Mariska is egyaránt használja, sőt egy későbbi helyen maga Regina néni is úgy beszél, hogy ő kiemelkedett a sárból és nem fog oda lesülyyedni. A sár és a kiemelkedés biblikus formuláját Ani is használja, mint ahogy gyakori, hogy édesanyjával sokszor egyező vallásos (Jehova tanúinak tanítására emlékeztető) szöveget használ. Ani a többi cigányokkal szemben elhatárolódó, Emese olykor sajnálkozóan szolidáris, Mariska pedig rezignáltan beletörődő, míg Regina néni a legelutasítóbb és legharciasabb. A kiemelkedés tehát alapvetően a cigány sorból való kiemelkedést jelenti, tehát mintegy felemelkedést és a sárból a tisztaságba való eljutást. A beilleszkedés vagy a valamihez való illeszkedés már nem szükségszerűen a saját cselekvésüket jelenti, hanem azt a folyamatot, amelyben mások, jobbra valamelyik testvér házastársa és annak családja beilleszkedik a kiemelkedett Virág családba. Vagyis azáltal jön létre egy új társadalmi minőség, hogy a magyarok elfogadják egy cigányból magyarrá lett családot (vagyis áttételesen ők is kiemelkednek a velük, az egykori cigányokkal szemben előítéletes magyar közegből).

Az, hogy ki minek tartja magát, az a szövegek egészén belül gyakorta változhat. Emesében lehet érezni, hogy talán a legtöbbet ő küzdött ezzel a problémával. Gyermekkorában egyenesen gyűlölte a cigányokat (talán, mert rajta látták leginkább, hogy cigány), miközben szőke, kék szemű férje már általános iskolában udvarolt neki. Emese mesélte, hogy amikor azt mondták rájuk, hogy cigányok, mert a Kincstárban laknak, akkor éppen azzal érvelt a vita során, hogy „igaz, hogy a Kincstárban lakunk, mert szegények vagyunk, de nem vagyunk cigányok”. (Vagyis ha mások az elbeszélőket cigánynak mondják, mert azok szegények, akkor azt nem vállalják fel, miközben másokat ők éppen így minősítenek.) Emese egy másik helyen azt mondja, hiába nevelik szépen a gyermekeiket, hiába tisztességesek, a valódi cigányok miatt nem lehetnek azok, akik lenni szeretnének. Miközben Mariska egyik helyen nem érzi magát cigánynak, egy másik helyen arról beszél, hogy bármilyen tisztességes is az ember, ha cigány származású, meg van bélyegezve, sőt bármilyen szívélyesek vele szemben, a háta mögött azt mondják, hogy cigány. Ani identitásának megfogalmazásakor gyakran próbálkozik azzal, hogy nem érdekes az ember származása, mert úgymond emberek vagyunk, éppen olyan emberek vagyunk, sőt egyféle ember van, a tisztességes ember. Ani tapasztalatai – éppen szókesége és kékszeműsége okán – egészen mások, mint testvéreié, ezért nem tudja elképzelni, hogyha valaki bármilyen szép, elegáns és tiszta, azt a többiek mégiscsak lecigányozzák. Tehát azt állítja, hogy csak azokra mondják, hogy cigányok, akik koszosak és retkesek. Miután általában nem nézik cigánynak, nem is érdekli, hogy őt lecigányozzák. Egy eset van azonban, testvére, Pisti jelenlegi élettársi viszonya, ahol úgy érzi, hogy Pisti barátnője a család egészére vet rossz fényt, és mint a sárban lévő cigány, őt is lealacsonyíthatja. De erről később.

Az előző beszélgetés folytatásaként a három nővér fényképeket nézeget.⁴

A tíz ének közlésekor nagyjából meghagytam minden szöveget, ami akár monológ, akár beszélgetés formájában hangzott el. Nem zavart, hogy bizonyos gondolatok ugyanúgy különböző személyektől elhangzottak, s ezek egymásnak sokszor ellentmondók, máskor egymást erősítők lehettek. A lényeg az, hogy ezek hogyan erősödnek vagy éppen gyengülnek a visszaemlékezés folyamataiban. Az sem kényszerített rövidítésre vagy kihúzásra, hogy egyes szereplők történeteiket többször is elmondták, mind például Mariska a családtörténetet, beszélgetés formájában az Első, monológ formájában a Harmadik és a Hetedik énekben. Ugyanígy csak örvend az ember Regina Negyedik és Hetedik énekbeli

⁴ Bővebben lásd a mellékletben.

monológián, melyekben éppen az érezhető, hogy az interjú szituációjától függetlenül egy jól formulázott, talán már sokadszor elmondott szöveg ismétlődik.

Negyedik ének. A leányok édesanyja: Regina⁵

Már több napja voltunk Felsőtelekesen, de Regina nénivel nem találkoztunk. Egyszer, még amikor az első beszélgetést rögzítettük Mariskával és Anival, már összefutottunk vele. Már készülődtünk, amikor beállított a frissen beszerezett himzőfonalakkal, hogy Mariskával haladjanak valamit a nagy abrosz díszítésében. Akkor maradtunk még, s vele is hosszan elbeszélgettünk, ám a bevezetést nem rögzítettük. Most Aggteleken volt unokaöccsénél, Váradi Gyulánál, vagyis Maris nővére fiánál és menyénél. Betegápolni ment, s úgy tervezte, addig marad, amíg szükség lesz segítségére. Összes rokonai közül talán velük ápol legmeghittebb kapcsolatot, ők azok, akiket fenntartás nélkül szeret, és akiket leginkább magával egyenlőnek tart. Nővére még a második világháborúban veszítette el férjét, aki cigány volt, pásztor és suszter, aki után egy gyermeke maradt. Az asszony az aggteleki tanácson dolgozott mindenesként: kézbesítő, gépiró, hivatalsegéd volt egy személyben.

Regina nem jött haza már napok óta, ezért mi látogattuk meg őt rokonainál. Unokaöccse az erdészetnél dolgozik. A hetvenes évek végén nagy házat építettek a falu középső részén, egy akkor nyitott új utcában. Regina az emeletes családi ház szuterénjében tartózkodott unokaöccse feleségével, aki érkezésünkkor éppen a tejet szűrte le. A család jószágokat tart, marhát, disznót, baromfiakat. Az asszonyok szinte örömmel fogadtak minket. Regina úgy beszélt legszemélyesebb dolgairól, mintha mi is a gyermekei lennénk.

A félvér „mai szóval élve azt jelenti, hogy az egyik fél cigány származású, a másik pedig magyar származású”, mondja Mariska kérdésemre, még első találkozásunkkor, az Első énekben. Azután kérdeztem meg, hogy mit jelent a félvér szó, miután egyszer csak, mondhatni váratlanul, a családi mitológia mesélése közben megszabadult terhétől, ha úgy tetszik, titkától: „az én nagyapám félvér, illetve hát a családunk” sietett közölni, majd magyarázatként hozzáfűzte: „mert nagyapám édesanyja a szőlősgazdái bíró lánya volt, gazdálkodó paraszt leány”. Ani rögtön Mariska segítségére sietett, ha nem értenénk pontosan, hát legyünk tisztában a történetekkel: „vagyis a jó módban nevelkedő gyereket kitagadták, és ahol befogadták, oda ment, családot ott alapított és akkor így keveredett a család”.

Vajon miért olyan fontos a származás – már a beszélgetés elején való – tisztázása? A két idézetből rögtön kitetszik, hogy annak is van egy etnikai aspektusa és egy vagyoni értelmezése, melyek természetesen egymásra is vonatkoztatódnak. A nagyapa félvér volt, vagyis félig cigány, félig magyar származású. Azt megtudjuk, hogy édesanyja jó módban nevelkedő, magyar, gazdálkodó paraszt, sőt bíró leány. A cigány vonalról, vagyis a dédnagypapáról itt többet annál nem tudunk, mint hogy cigány volt. És itt ebben a cigány jelent etnikai, rendi és vagyoni helyzetet egyaránt. A cigány a társadalmon kívüli. Ebből a társadalmi tapasztalatból értelmezhető csak a két asszony elbeszélése. Abból indulnak ki, hogy a társada-

⁵ Bővebben lásd a mellékletben.

lomnak van egy súlyosan negatív képe a cigányokról, s aki cigánynak néz ki, azt kirekesztik a társadalmi életből, lenézik, nem veszik emberszámba. Innen nézve a félvér kategória kidolgozása valójában a cigánytalanítást szolgálja. Ha már csak felerészben vagyunk cigányok, akkor felerészben magyarok is vagyunk, mindazokkal a társadalmi előnyökkel, amelyek a magyaroknak kijárnak. A közvetlen társadalmi kontroll miatt teljesen nem titkolható el az, hogy a környezet a félme-nőket cigánynak tartotta, illetve ez olyan távoli közegben tehető meg, ahol a családot nem ismerhették. Bonyolítja persze a helyzetet az is, hogy kiről véli látni és kiről nem a környezete, hogy cigány.

A Virág család családtörténeti elbeszéléseinek két történeti rétege választható szét. Kezdetben csak a szőlősgazdái kitagadott – jómódú, gazdálkodó paraszt, bíró gyermeke – leány volt hivatott biztosítani a társadalmi felemelkedést. A nagybácsi, Ruszó Lajos képe és feltehetően azóta letagadott, fantáziát megmozgató alaptörténete nagyobb és tekintélyesebb távlatot nyitott, hiszen Mariska ennek nyomán az üknagyapát már egyenesen a bécsi császári udvarba helyezte, mint félvér tábornokot és az üknagymamát pedig magyar színésznőnek képzelte. A keveredést, a félvér és a magyar származás motívumát azonban – éppen a maga számára való hitelesség érdekében is – megtartotta. Elvonatkoztatva e második, kitérőnek tűnő rétegtől, érdemes visszatérni a család nagyobbik része által is hitt és mondott képhez.

Ebben a rendszerben kitüntetett szerepet kap a félvér és a vele szinonim keverék kategória. Az az érzésem azonban, hogy e kifejezésekhez nem társíthatunk egyértelmű fizikai képletet, vagyis amíg a kisfröccs fele bor, fele szóda, addig az embereknél ez valahogy egészen máshogy van. Önkényes, szituáció és érdek-függő, valamint akaratlagos. Varga nagyapa „mindig elmondta, hogy ő nem cigány, mert az ő édesanyja az ardói bíró lánya volt”, meséli Mariska. Azt, hogy nagyapja félvér volt, azt csak ő említi, de nem adja a mondatot nagyapja szájába. Regina egyszer sem mondja apját se cigánynak, se félvérnek, hanem azt említi, hogy apja mindig azt mondta, hogy az ő anyja magyar asszony. Mariska édesanyját félvérnek mondja egyik helyen, annak szüleiben „több a magyar vér, mint a cigány”, édesapja származását nem tudja biztosan, de ő nem érzi magát cigánynak, derül ki a Harmadik énekben. Ezzel szemben az Első énekben édesapját még félvérnek mondja, apai nagyanyja szintén félvér volt, míg nagyapja udvari cigány zenész. Regina anyósát egyik helyen félvérnek nevezi, a Negyedik énekben azonban azt mondja: „Férjem is nagyon rendes volt, Kánón laktak, azt mondták, hogy az ő anyja nem cigány.” Ha ehhez hozzávesszük azokat a beszámolókat, amelyek Virág Tivadar édesanyjáról szólnak: „... csodálatosan szép asszony volt, fehér bőrrel, kék szemmel, szőke hajjal” (Mariska, Első ének), akkor arra gondolhatunk, hogy a félvér és keverék kategóriák használata összefüggésben áll a bőr-, haj- és szemszínnel. Reginát éppen fehér bőrű anyósa cigányozta le rendszeresen,

„mert édesanyámnak barna a bőre.” Ezzel szemben a leányok édesapja „nagyon fehér bőrű, kék szemű ember volt, és nem igazán mondták, hogy ő az”, mármint cigány (Emese, Nyolcadik ének). Emese a Harmadik énekben apját magyarnak említi, anyjáról azt mondja, hogy Szlovákiából került ide, „szóval keveredtünk”. Ani sógornőjét, Tivadar feleségét is úgy jellemzi, hogy nem lehet rá mondani, „hogy cigány, mert fehér bőrű ő is, nem is úgy néz ki”. Reginát ugyanakkor apja azért nem szerette, mert barna volt a bőre, s leánya után őt is cigánynak nevezték. A társadalmi kategorizációt többen is felidézik, melynek lényege, hogy a barna bőr, a fekete haj és a fekete szem a cigányságot jelöli, és ehhez társul a cigányság negatív megítélése. Vagyis a fizikai észlelésre ráépül egy kulturális minősítés, a cigányságban élni elítélő formulája. Ez ellen jobban küzdenek a „cigánynak” kinézők, s nekik kell inkább a félvér, keverék etnikai érvényű kategóriáját kidolgozni és elfogadtatni. Abból a megfontolásból indulnak ki, hogy úgyis látszik testükön cigány származásuk, ezért azt nem tagadni kell, hanem szépíteni és finomítani. Félvér vagy keverék valaki, mert fizikai megjelenése alapján cigánynak néz ki ugyan, kulturális magatartása azonban nem cigány, rendes emberi. „Az a lényeg, hogy rendes ember legyek, becsületes, normális és mindegy, hogy barna a bőröm vagy fekete a hajam, vagy esetleg fekete a szemem – ami a cigányokra vall –, de akkor is jó ember vagyok.” (Emese, Nyolcadik ének.) Amikor a Harmadik énekben arról beszél, hogy benne biztos van cigányság, akkor azt elfogadja, „de hogy a gyerekem cigány, az már nem lehet igaz, mert az apjuk magyar.” Dávid fia, aki-ről itt beszélt, szőke és kék szemű, tehát Emese szerint nem néz ki cigánynak, ezért fel sem merülhet, hogy ő cigány lenne. A tiltakozás egyfelől egy reális aggodalomból származik, hiszen akit cigánynak neveznek, azt hátrányos helyzetbe sorolja az iskola. Mariska már addig fokozza a félvér konstrukcióját, hogy a mitikus őskép üknagypapának nevezett figuráját is félvérnek nevezi, ezzel kiterjeszti a valószínű nagypapa félvértségét a császári udvar tábornokára. Úgy érzi, hogy éppen azzal hitelesíti – fizikai kinézete ellenére – nem cigányságát, hogy már a sokadik felmenőjét is félvérnek nevezi és ezzel hozzájárul a félvér, illetve a keverék etnikus értelmezéséhez, mellyel természetesen önmagát is hitelesíti.

Az, hogy a félvér több mint egy pillanatnyi, származást jelölő interpretáció, igazolni látszik Emese párválasztásának története. Emese szülei azt szerették volna, hogy férje és annak családja olyan legyen, mint ő, illetve ők, tehát cigány-magyar keverék. Noha Emese egy magyar fiút szeretett, de szülei le akarták beszélni e kapcsolatról, mondván, hogy sok gyereknel nem sikerül a cigány-magyar házasság. Itt gondolhattak arra, hogy Emese két nővérének már volt egy-egy sikertelen vegyes házassága, s tarthattak attól is, hogy e házasságokban a magyarok visszaélhetnek dominanciájukkal, a helyi társadalomban elfoglalt pozíciójukkal és azért utalják alárendelt helyzetbe házastársukat, mert az cigány. Ez az érteleme tehát a cigány-magyar keverék etnikus értelmezésű kategóriának. Emese ennek

mintegy ideológiai alátámasztását adja: a „legtöbb cigány azt mondja, hogy nem lehet magyarokkal házasságot kötni nekik, mert abból nem származik semmi jó. Nem tudnak megegyezni, úgymond nem egyforma a vérük, mert a cigányok temperamentumosabbak, hevesebbek egy kicsit, míg a magyarok állítólag nyugodtabbak, csendesebbek.” Egyik alkalommal, amikor Kazincbarcikára utaztunk, kávézás közben elmesélte, hogy amikor bent feküdt a kórházban, a szomszéd ágyon fekvő cigány asszony nem engedte, hogy vért adjanak neki, mert komolyan attól tartott, hogy a magyarok vérét kapja, és ettől az ő cigány vére megváltozik.

Amíg a magyarokkal való keveredés kívánt, már-már előírászerű, és mintha egy stratégia része volna, addig az oláh cigányokkal való keveredés gondolata elrettentést és félelmet kelt. A leggyakoribb megfogalmazás ennek jellemzésére a „nem olyanok, mint mi” szófordulat.

Azt lehet látni, hogy mind Regina, mind lányai pontosan számon tartják saját rokonságukban és a faluban, hogy az egyes házasságokban milyen etnikus kapcsolatok jelennek meg, vagyis kinek mi a származása. Feltételezhető – és ez már több mint hipotézis –, hogy a félvér, illetve a keverék kategória egy új etnikai minőséget jelöl.

Ötödik ének. Regina és leányai: Mariska, Ani és Erzsike⁶

Halottak napjának délutánján, amikor mi is kilátogattunk a temetőbe, találkoztunk Regina nénivel és leányával. A falu lakóinak és az elszármazottaknak is a többsége ezen a délutánon ment ki, annál az egyszerű oknál fogva is, mert a falu katolikus papja és kántora egyházi megemlékezést tartott ekkor a temetőben, közelebből a temető közepén levő nagy keresztnél. A pap a központinak mondható ünnepség után külön kérésre több sírhoz is elment, imádkozott, majd megszentelte a sírokat. Regina, Ani és Emese inkább férje, illetve apjuk sírjánál tartózkodtak, míg Mariska kislánya sírjánál rendezte a virágokat, hallgatta a szertartást, s sírt egy keveset. Estére hívtak minket, menjünk le Anikéhoz. Ani szoba-konyhás lakásban lakik a Kincstárban, abban a házban, sőt abban a lakásban, ahol valamikor szülei is laktak gyermekeikkel.

Ani, Regina néni, Mariska és Erzsike vártak minket a lakásban. Erzsikével most találkoztunk először. Emese nem jött el testvéréhez, a családjához ment haza. A hosszú beszélgetést követően még hazakísértük Regina nénit és Erzsikét. Jóllehet nem laknak messze Aniktól, ám a hepehupás út a sötétben nehezen volt járható az idős asszonynak. Háza egy nem túl régi, de régies hatású takaros parasztház, nagy udvarral, sok jószággal. Invitált, hogy nézzük meg lakását, de udvariasan abban állapodtunk meg, hogy valamelyik reggel, világosban tesszük meg ezt.

A leányok elbeszélésében szinte minden alkalommal jelentős szerepet kap az édesapára való visszaemlékezés és így van ez feleségének, Reginának is visszaemlékezéseiben. Mariska és Ani az Első énekben még csak érintik a családtörténetben az apai ágat és így történik ez a Második és Harmadik énekben is, ám az

⁶ Bővebben lásd a mellékletben.

Ötödik ének valójában csak két témát tárgyal, a testvérek párválasztását, melynek valójában az apa lesz a főszereplője és az apa munkái. Anyjuk jelenlétében ebben a szituációban lényegében úgy emelik a leányok egekbe apjukat, mintha édesanyjuk gyermekkorukban nem is létezett volna. Az apa kitartó, munkabíró, szorgos, csak a munkának, azon keresztül a családjának élő emberként jelenítődik meg. Érdekes, ahogy Mariska, a legidősebbik testvér csak a robbantómester, lőmester megjelölést használja. Az Első énekben két különböző helyen említi meg, hogy apja robbantómester volt a Rudabányai Vasércnél, a Harmadik énekben pedig már eredendően nagy ívű életpályát rajzol fel, ahol azt mondja, hogy apja kezdte kiművelni magát a cselédsorból és végül is robbantómester lett. Az Ötödik énekben, ha lehet, még fokozza e képet, mert már azt is megtudjuk, hogy a hétvégeken Bicskére járt robbantani – igazolandó, hogy a környékben ő volt a legkiválóbb és ezt erősíti az a kép, amikor a robbantómester édesapa temetésén ott volt minden kollégája, mert mindannyian szerették őt. Amikor a Hetedik énekben apja okleveleit és kitüntetéseit mutogatja, már egyenesen úgy tűnik, hogy csak Virág Tivadarnak volt megfelelő szakképesítése, és ezért vitték Bicskére robbantani. Bicske másodszori említése itt már olyan, mintha valami nagyon távoli és fontos ponton dolgozna édesapja és rajta múlna, hogy előre haladjon a történelem kereké. Az apa tehát dolgozott a Rudabányai Vasércben, hétvégeken az ország más, távoli bányaiban, hét közben pedig ki tudja, hányadik műszakként a szomszéd község állami gazdaságában és saját otthoni gazdaságában.

Aludni szinte soha sem látták, legfeljebb a sparhelt mellett bóbiskolt egy keveset, így is volt gondja azonban arra, hogy gyerekei mind tanuljanak, elő is teremtetten rá a pénzt. De ő járt – még nagyobb leányainak is – ruhát, cipőt vásárolni. Amikor munkaverseny volt, mindig az élenjáró dolgozók közé tartozott, a hangosbemondó az ő nevét harsogta és a hirdetőtáblán is sokszor szerepelt első helyen. Mindezekén túl életismerete és bölcsessége is kiemelte őt környezetéből. Gyermekai párválasztásába nem parancsoló módon szólt bele, hanem türelemmel és megértéssel.

A visszaemlékezésekből arra lehet következtetni, hogy mindkét szülő számára rendkívül fontos volt, hogy gyermekeik kit választanak vagy választanának, kivel kötnék össze életüket. Most rekonstruálva ezt a helyzetet, úgy tűnik, hogy Virág Tivadar véleményét elmondta, ám az nem volt gyermekeire nézve kötelező érvényű, míg anyjuk, Regina ellentmondást nem tűrő lehetett. Mérlegelési szempontjaik eltérőek voltak, és a házassággal elérendő célok tekintetében is jelentős eltérések mutatkozhattak. Az apa számára valószínűleg mégiscsak a gyermek vált vagy valós boldogsága, illetve boldogtalansága volt a kiindulópont – és ehhez képest adhatott fel korábban kidolgozott elveket és értéket –, az anya választásai ezzel szemben következetesebbek és racionálisabbak lehettek. Amennyire ezt ma a visszaemlékezésekből rekonstruálni lehet, Virág Tivadar számára legfontosabb

az lehetett, hogy gyermekének társa, illetve annak családja ne nézze le az ő családját, adja meg a kellő tiszteletet, a fiatalok igazán szeressék egymást és kevésbé volt fontos a házastárs származása. Ezzel szemben az anya számára elsődleges szempont volt a leendő meny vagy vő makulátlan származása, de legfőképpen az, hogy olyan, vagy legalábbis hasonló legyen, „mint amilyenek mi vagyunk”. Ebből következik, hogy az egyes párválasztásoknál – amelyek végül is válással végződtek – éppen az anya volt az engedékenyebb vagy megértőbb és az apa az elégedetlenkedő, míg más esetekben az anya fenyegetőzött kitagadással, miközben az apa tartott fent titkos kapcsolatot ezen gyermekével. Úgy tűnik, hogy az anya egyszerre tartotta fontosnak a leendő meny vagy vő származását (vagyis annak etnikus hovatartozását), családjának társadalmi státusát, vagyoni helyzetét, a leendő társ foglalkozását. Bizonyos választásoknál úgy tűnik, hogy a szülők éppen ellenkezőleg ítélték meg gyermekük házasságának kimenetelét. Biztosra vehető, hogy az összes házasult gyermek megítélésében nem létezik egy konzekvens fellépés, hiszen minden előző döntés és annak eredménye befolyásolja a következő választás megítélését.

Amikor Mariska férjhez ment a nála hét évvel idősebb, magyar származású, nagyon rendes családból való, bányában dolgozó férfihoz, úgy tűnt, hogy e házasság társadalmi felemelkedésnek számít. Egy évvel később azonban kiderült, hogy a férfi iszik, barátaival csavargó és borzasztóan féltékeny Mariskára, akit egyszer meg is ütött, mire a fiatalasszony büszkeségében választás elé állította férjét, aki végül is elment. Mariskát ekkor kislányával apja visszafogadta. Úgy tűnik, e házasságnak kezdetben jobban örült Regina, mint férje. Ani házasságát is inkább az apja, mint az anyja nézte kételkedéssel. Ani férje is magyar származású, jó módú, értelmiségi családból származó fiatalember volt. A családon kívül azonban mindenki tudta róla, hogy börtönviselt, csavargó, munkakerülő, és ráadásul még a pénzt is elszedi felesége és a gyerekei elől. Ani végül is apja megelőlegezett megbocsátására somfordált haza. Érdekes, hogy mindkét asszony szövegében a pozitív és negatív jelzők tökéletes oppozíciójával dolgozik. A magyar származás, a jó mód, a magas foglalkozási presztízs pozitív kategóriáknak tűnnek, majd amikor ezzel szembe kerülnek a munkakerülő, csavargó, iszákos, börtönviselt jelzők, menten le is értékeli a korábbi pozitív kategorizálást és ezzel saját cigányságukon vesznek elégtételt, vagyis mintha a cigány vagy legalábbis félvér származású, szegény, nagycsaládos munkásember győzedelmeskedne a negatív konnotációban megjelenő magyarok fölött.

Józsi házassága sikeres lett, ő egy nálánál jóval alacsonyabb termetű magyar leányt vett feleségül, annak ellenére, hogy környezete ezért csúfolta is őt. A lány szülei hasonlóan bányászok voltak, mint Józsi és apja. Ani erről úgy beszélt, hogy „nagyon szerettek minket, szóval elfogadtak első perctől, és akkor apu úgy gondolta, hogy itt nem lesz semmi probléma”. A szerettek és elfogadtak mozzanato-

kat tartom a megoldás kulcsának, ez ugyanis a két család közti egyenlőséget fejezi ki. Így van ez Jancsi második házasságával is. Testvérük második feleségét azért szerették, mert: „nem is az a lényeg, hogy magyar vagy nem magyar, elfogadott minket, szeretett az is minket. Ő olyan volt, hogy amikor még apu élt és itt voltak, még a lábát is megmosta apunak, simogatta, szóval nagyon szeretett minket az az asszony.” Itt is azt tartom fontosnak, hogy a másik család a fizikai gesztusok szintjén is elfogadta Virág Tivadar és családját, vagyis leomlott a magyarok és cigányok közötti fal, létrejött az egyenlőség és a testvériség. Jánosnak e házasságban még azt is megbocsátotta családja, hogy egy kétgyermekes elvált asszonyt vett feleségül.

Elő házasságáért őt is és Tivadar testvérét is elmarasztalták idősebb lánytestvérei és édesanyjuk. Mindkettőjük cigány származású leányt választott és mindkettőjükön úgy beszélnek, hogy azok „nem olyanok, mint mi vagyunk”, illetve „hogyan a milyen család”. Mindkét sógornőről, illetve menyéről azt tartják, hogy csak kihasználta férjüket. Nyilvánvaló, hogy mind a két fiú esetében arról volt szó, hogy státusszülyedésnek tartották, hogy a fiúk cigány lányt vettek el. Jánosnak valójában második házasságával bocsátottak meg, de amióta második felesége meghalt, azóta elvesztette kapcsolatát testvéreivel és már évek óta nem utazott haza Békés megyéből. Tivadarral is alig találkoznak, pedig ő Felsőtelekesen él. Emese párválasztását inkább édesanyja kifogásolta, ahogy erről Mariska beszámolt, azért, mert noha a fiú szülei magyar származásúak, de nem foglalkoztak gyerekekkel – és ím, a negatív megfontolások –, aki ezért nőtt fel, mint az utcagyerek, az iskola után rossz bandába keveredett és még „a rendőrség által is meg lett fenytve”. Az apa titokban találkozott lányával, vejével, majd unokájával, de feleségének hosszú idő kellett a megbocsátáshoz.

Virág Tivadar karrierje, bányászati státusa, kollégáinak megbecsülése, az hogy tulajdonképpen mind a kilenc gyermekét taníttatta és a szoba-konyhas kincstári bányászlakásból felküzdötte magát egy parasztportára és ott paraszti gazdálkodó lett, egy sikeres társadalmi felemelkedést példáz. Ez kompenzál minden olyan megjegyzést, amely a családtagokat cigánynak minősíti, s ez teremti meg az emberi önbecsülés alapját. Az apa története valójában arról szól, hogy valaki a szegény cigány sorból felküzdötte magát egy megbecsült bányásszá. A cigány szó jelentése ebben az értelemben valójában egy társadalmi minőséget jelent, ami egyenlő a szegénnyel, az elmaradottal és legkiváltképp a megbélyegzettel, míg a bányász azt jelenti, hogy az ember része a társadalomnak, annak egyenlő és megbecsült tagja. Durván fogalmazva, azzal hogy valaki cigányból bányásszá lesz, valójában emberré lesz. Ennek szimbóluma Virág Tivadar.

Hatodik ének. Emese és férje, János⁷

Emesével többször összefutottunk a Kincstárban, ám egyszer sem kínálkozott alkalom négy szemközti beszélgetésre. Tudta testvéreitől, hogy a temetőből Aniékhöz menet miről beszélgetett a család. Nem is annyira az édesapjáról elhangzottakat akarta kiegészíteni, hanem arról akart beszélni, hogy vannak a családban különös konfliktusok. Meghívott minket bázukszó, mely bent a faluban található, önálló parasztportán. Saját házasságáról és testvére, Pisti és édesanyja kapcsolatáról akart mesélni. Otthon volt férje, János is. Mielőtt leültünk a zárt verandán, megnéztük az udvart, a jószágokat és a kertet. Disznót, nyulat, baromfit tartanak, köztük gyönyörű és különleges japán tyúkokat. Külön meg is mutatták Ördögöt, az egyik japán kakast, amit taraján lévő két szárva után neveztek el így.

Az 1960–70-es években a felsőtelekesi férfiak többsége bányász volt. Vagy a rudabányai Vaskőbe, ahol külszíni termelés folyt, vagy az ormosbányai szénbányákba jártak dolgozni. Amikor már a mezőgazdaságból elvándorolt paraszti eredetű munkaerő nem jelentett munkástartalékot, a munkatoborzók előszeretettel kutattak fel cigány munkásokat is. Egyes bányák már a 20. század első felében is intenzív termelést folytattak, a közeli Múcsonyhoz tartozó alberttelepi bányából például Miskolcra szállították lovas kocsival a szenet a háztartások számára. E bányák munkásai ekkor még a helyi szegényparaszti népességből verbuválódtak, és csak az ötvenes években – a mezőgazdaság szocialistának mondott átalakítása után – jelennek meg a középparaszti családok képviselői. A bánya a különböző társadalmi eredetű emberek „nagy olvasztótégelyének” bizonyul. A föld mélyében végzett munka, e munka veszélyessége, az emberek egymásra utaltsága és a kooperáció nagyfokú szükségessége hamar szolidaritást és együttműködést teremt a különböző származású emberek között. Az azonos munkavégzés, a munka életformává válása hamar formál meg egy egységesnek tűnő bányásznépességet, ahol az első generációs bányász szülők gyermekei nagy valószínűséggel választják apjuk foglalkozását. A szakma családon belüli öröklődése, valamint az ideológia szintjén preferált szerepe öntudatos foglalkozási csoportot hozott létre, melyben elhalványultak vagy teljesen háttérbe szorultak a cigányok és magyarok közötti ellentétek. Úgy tűnt, hogy a foglalkozáshoz kapcsolódó kultúra és életmód jelentéktelenné teszi az egykori etnikus kulturális kötődéseket és létrehoz egy közös munkás- – közelebbről bányász- – kultúrát. Arra az időre visszaemlékezve, amikor a bányászkodás még virágkorát élte, az elbeszélések paradicsomi állapotokról tanúskodnak. Még ha egyfajta forráskritikával megszelídítjük is az elbeszélések már-már mesebeli jellegét, nem vonhatjuk kétségbe, hogy valamilyen testvériség működött – ha nem is direkt módon cigányok és magyarok között –, hanem a brigád tagjai között. Miután a munkakooperáció megkövetelte, hogy mindenki egyformán vegyen részt a munkában, nem az számított, hogy kinek mi

⁷ Bővebben lásd a mellékletben.

a származása, hanem az, hogy ki milyen munkás. Valószínű, hogy a cigány munkások a velük szemben gondolt kezdeti bizalmatlanság miatt jobban meg akartak felelni és jobban is törekedtek arra, hogy munkájukban ne találjanak kifogást. Fontosabb volt számukra a brigádon belüli testvériség demonstrálása, mint a magyar származású bányászok számára, akik tudatában voltak helyzeti előnyüknek. Az esetleges testvériség itt számukra nem kitüntetés volt és nem a társadalmi egyenlőség demonstrálása, hanem az élet természetes rendje. Semmi meglepőt nem találtak abban, hogy együtt szalonnáztak történetesen cigány brigádtársukkal, hanem egyszerűen úgy éltek meg, hogy egy brigádtársukkal szalonnáznak. Ugyanez a szalonnázás a cigány munkás felől nézve a befogadás értelmezését kapta és a társadalmi egyenlőséget jelentette. Noha az interjúban nem említődött, de a hetvenes-nyolcvanas években a bányásznak még nagy jelentősége volt a falu és a bányászok életében. A bányásznak számotartása és megünneplése felért a helyi búcsú jelentőségével. Ezek az évenként ismétlődő ünnepek többek között épp azt a célt szolgálták, hogy az eltérő származású bányászok között erősítsék az összetartozás tudatát.

A második generáció cigány bányászai már valójában egyszerűen csak bányászok voltak és ők maguk is könnyebben tudtak nem beszélni arról, hogy apjuk még cigány volt. Számukra is egyre kevésbé volt jelentősége cigány származásuknak és egyre fontosabb volt, hogy magyarok és cigányok fölött létrejön egy foglalkozási csoport eredetű, ám funkciójában az etnikushoz közelítő csoport. A bányászok és családjaik a hetvenes évektől már egy zárt házassági – endogám – kört alkottak, ahol egyre gyakoribb volt, hogy felmenőikben még cigány ősökkel rendelkező fiatalok, felmenőikben magyar ősökkel rendelkező fiatalokkal kötnek házasságot. Bányászgyerek és bányászgyerek közötti házasság volt Mariska, Józsi, János első, Tivadar és Emese házassága is, hogy csak a legszűkebb családot említsem. Ezen öt házasságból három esetben volt a Virág gyerekek házastársa magyar származású fiatal.

A nyolcvanas évek végétől, a kilencvenes évek elejétől a munkahelyükön kívül azt az illúziót elveszíthették a korábban cigánynak mondott családok leszámazottai, hogy mindenekfölött álló testvériség működik cigány és magyar származású emberek között. A paraszti háttérrel rendelkező bányászoknak a bányák bezárása után még volt hová menekülniük, ám a jobbára szolgálati vagy bérházban lakó cigány származásúnak mondott bányászok proletárszintre süllyedtek.

Hetedik ének. Mariska és Regina kettőse⁸

Amikor pár nap múlva, ha nem is reggel, hanem inkább már délelőtt ellátogattunk Regina nénihez, ott volt nála Mariska. Regina néni egy háztartásban él Erzs hajadon lányával és Béla nőtlen fiával. Szinte a legutóbbi időkeig velük élt a szintén nőtlen Pisti fia, aki jelenleg Sajószentpéteren él a cigánytelepen, egy ottani negyven körüli nővel és annak családjával. Megtekintettük a Mariska számára épülő házat, vagy inkább átalakítandó épületet, az egykori szikvízgyárat. Tekintve, hogy Mariska és Regina a nap nagy részét együtt töltik, hogy ne kelljen állandóan egymáshoz szaladgálniuk, elhatározták, hogy a beteg, nehezen járó Mariska számára önálló lakrészt alakítanak ki.

Mariska lényegében a pár nappal korábbi esti beszélgetést folytatva tárgyi bizonyítékokat keresett és hozott, lám lássuk, hogy nem ok nélküli dicsekvés volt, amit mondtak. Regina néni fontosnak tartotta megmutatni lakását – mire is vitték Tibivel –, különösen pedig azokat a darabokat, amelyek gyermekei stafírungját, illetve indításuk nélkülözhetetlen darabjait jelentik. Mariska kiegészítését valójában Regina néni kezdetben peripatetikus, indulásában Mariska egyik mondatának asszociációjára épülő monológja követi, jóllehet a kiindulópont mégiscsak az volt, hogy lássuk a lakást, mely alátámasztása kívánt lenni mindannak, amiről korábban oly hosszan és számunkra hitelesen volt szó.

A beszélgetés végére megérkezett Béla és Erzsike. Béla a szeszfőzdéből jött, ahol 40 liter szilvapálinkát főzgetett ki. Pálinkával kínált és megmutatta a katonasági relikviát, fotókat, leszerelési rajzos emléklepedőt, valamint trófeagyűjteményét. Erzsike öszi kertjében kalauzolt minket és körtével, almával kínált. Ezalatt Regina ételt készített, olyat, amellyel húsz-harminc évvel ezelőtt még a parasztok sem szívegyllték megkínálni a tulajárokat – szalonnát, kiadós rántottát.

Ani még az Ötödik énekben, amikor János testvérének első házasságáról beszélt, azt mesélte el, hogy édesanyja úgy kistafírozta a fiút, „mint a lányokat, pléd-től kezdve hatalmas nagy párnák, paplanok, ágyhuzat, törölköző, ami csak egy lánynak kell, az a fiútestvérünk ugyanúgy megkapott mindent, mint bármelyik lány itthon.” Az a figyelemre méltó ebben a közlésben, hogy Regina már-már túlbuzgó túlteljesítésére világít rá. Első hallásra nem is fogtam fel a történet valódi jelentőségét, sőt csak többedik olvasásra értettem meg igazán jelentését.

Amikor Regina 1946-ban – szülei akarata ellenére – hozzáment Virág Tivadarhoz, s elköltözött egy életre otthonról, valójában új életet kezdett. De új életet kezdett férje is. Regina helyzete Hosszúsózón jóval kedvezőbb volt, mint Tivadaré Ragályban, illetve Kánón, hiszen paraszti státusban élhettek. A hosszúsózi rokonok éppen arról számoltak be, hogy a háború előtti években még a téli időszakban fonóház működött a nagypapa házában, ekkor két hajadon leány is volt még a háznál, s Regina részére is elkészítette édesanyja a stafírungot. Ehhez képest ment Regina üres kézzel a házasságba. Új életük konszolidált szakasza a Kincstárba költözéssel kezdődik. Kezdetben alig van bútoruk, nem is igen férme ágyon kívül más a szoba-konyhas lakásba a tizenegy tagú családnak. De mégis fedél van a fejük fölött, lakásban laknak. A felsőtelekesi, családi házban lakó parasztok és bányászok körében uralkodó norma jóval e szint fölött van már. Nagyobbak a

⁸ Bővebben lásd a mellékletben.

lakások, új bútorral berendezettek, fontos érték a felhalmozás és a reprezentáció. Reginaék számára ez a követendő minta. Ahhoz, hogy a helyi társadalom befogadja és elfogadja őket, úgy gondolják, nekik is teljesíteniük kell ezt az elvárást. Ezen túlmenően lakodalmat kell rendezni a házasságra lépő gyermeknek és stafírungot kell készíteni a férjhez menő leánynak. Kettős a cél tehát: kikeveredni a Kincstárból s méltóképpen kiházasítani a gyermekeket, akik persze e feladathoz képest sokan vannak. A párválasztás kapcsán már sorra vettem, hogy kivel mi történt, de nem említettem, hogy egyedül Józsinnak rendeztek szülei komoly, a helyi normáknak megfelelő lakodalmat. A többiek azért nem részesültek ebben, mert nem egyértelműen szüleik akarata szerint választottak párt, vagy időnap előtt, elhamarkodottan hagyták el a szülői házat.

Ez persze nem azt jelenti, hogy ne lehetett volna valamilyen mulatság, amit rendezhettek például a szülőktől függetlenül a fiatalok, vagy akár a másik fél szülei, akik nem sérelmezték gyermekük választását. Úgy tűnik, a lakodalomtól függetlenül azonban a stafírun g mindenkit megillet. Stafírun g alatt elsősorban ágyneműt – (paplant, párnát, lepedőt, ágyhuzatot), lakástextilt (függönyt, takarót) és törölközőket, konyharuhákat kell értenünk, és nem bútorokat. A fiúk számára nem kéne stafírun got készíteni, erre nézve nincs társadalmi előírás vagy kényszer, mindössze a szülők, s kiváltképp Regina pszichológiai kényszere működik, neki többet kell teljesítenie, mert neki nem volt, s mert nehogy megszólják őket. A stafírun ggal szinte egyenértékű a szekrény, különösen a szekrénysor megléte. Talán Emese beszél a legmegrázóbban arról, hogy mit jelentett életükben az első szekrény, amibe már tudták pakolni ruháikat. A szekrény itt a társadalmi felemelkedést szimbolizálja már. Ani számára a szekrény hiánya a társadalmi leszakadást jelenti. Az Ötödik énekben Pisti barátnőjéről így beszél: „Egy olyan család, hogy a nő már negyven felé megy, de nincsen stafírun gja, nincs egy ruhája. Még a legszegényebb lány is, aki már 14 éves, elmegy dolgozni és a szülő már gyűjti a pénzt, megveszi a szekrénysort, a fehérneműt, ágyneműt, kikészíti azt a lányt, és akkor ennek még anyija sincs, amit felhúzzon, csak azóta, amióta az öcsémet ott tartja náluk, dolgozik rájuk.” Természetes, hogy e család erősen negatív megítélését az is befolyásolja, hogy oláh cigánynak tartják őket, és Pistit magukhoz kötötték, s innentől ő nem hozza haza keresményét. Regina Pisti stafírun gját is elkészítette, de nem adja ki, mert nem akarja, hogy az a nő még jobban kihasználja fiát. De ezektől eltekintve is van a szekrénynek egy társadalmihelyzetet jelző funkciója, s miután a Regina család már kiemelkedett, vagyis van szekrénysora, megkülönbözteti magát azoktól, akiknek nincs, másképpen azoktól, akik lesüllyedtek a sárba, vagy onnan még nem emelkedtek ki, vagyis a cigányoktól.

Nyolcadik ének. Regina és Emese kettőse (1.)⁹

A leánytestvérek közül Mariskának és Emesének fonódott legszorosabbra velünk a kapcsolata. Mariska általában otthon tartózkodott, édesanyjához járt le sűrűn, távolabbi utazásaiban azonban megakadályozta csípőbetegsége. Kéthetente egy-egy napra Miskolcra vitte a mentő kezelésre, egyébként otthon kézimunkáztott, varrt. Ani húgához ment át, amikor ő már hazajött a varrodából, vagy magához várta édesanyját és leánytestvéreit. Emese sem dolgozott állásban, általában otthon volt, vezette a háztartást, működtette a kisebb gazdaságot, s várta haza férjét, gyermekeit. Ő is ellátogatott szinte minden nap leánytestvéreibe és édesanyjához. Ani naponta ment a közeli varrodába, így őt napközben nehezebb volt elérni, de neki is kevesebb ideje volt arra, hogy minket keressen, hiszen délután családját kellett ellátnia.

A leánytestvérek közül Mariskát izgatta a leginkább a család régi története, mintegy a múltba meredve kutatta a családfát, próbálta összeállítani a rokonsági rendszer térképét. Látható érdeklődésünk további vizsgálódásra inspirálta. Minket sem kellett sokat kapacitálnia, hogy elmenjünk vele (s ilyenformán elvignyünk) Ragályba, édesapja és nagypapja szülőfalujába, ahol végül két alkalommal is jártunk, Jósavőre Lajos bátyjához, akitől a nagyméretűre nagyított családi képként számon tartott ősképet kapta kölcsön. Fontosak voltunk tehát Mariskának, mert nemcsak, hogy segítettük a „nyomozásban”, hanem ezt meg is örökítve egyértelművé tettük számára, hogy nagy jelentőséget tulajdonítunk minden mozzanatnak, s ezáltal természetesen legitimáljuk a történet még bizonytalan pontjait is.

Emesét egészen más szempontok és más érdekek, ebből következően más értékek motiválták. Csak mellel érdekelte, hogy ténylegesen kik is vannak a sokat megcsodált, sokáig titok övezte képen. Számára testvérei jelenkori története volt a legfontosabb, az, hogy kinek-kinek a szülő szerinti jó-rossz párválasztása ne befolyásolhassa a testvérek közötti kapcsolattartást, a családi szolidaritást. Noha látszólag ő sem mert ellentmondani édesanyjának, bennünk olyan szövetségest látott, akinek segítségével érdemes megpróbálni a kapcsolatfelvételt a kitagadó szülő és a kitagadott gyermek között. Egy ilyen, hosszú délutánba nyúló stratégiai beszélgetés után kísért el minket édesanyjához, hogy bátorságot erőlítve magára mindezt szóba hozza. Ezen az estén még ez nem sikerült neki.

Az egyéni elbeszélésekben és a családi beszélgetésekben gyakran előkerültek vallásos formulák. Több helyen találkoztunk az Őrtorony és az Ébredjetek Jehova tanúinak kiadványaival. Ani vallottan ma is részt vesz a gyülekezeti életben, ahogy valamikor tette ezt Regina és Emese is, de a lapok járnak nekik még ma is. Egyedül Mariska minősítette hülyeségnek és butaságnak a dolgok magyarázatának Isten felőli közelítését.

Már a két háború közötti időben viszonylagos befolyásra tett szert Rudabányán és környékén a világ magyarázatának jehovista megközelítése. Ekkor elsősorban szegényparasztok körében, később bányászok, majd a cigány származású bányászok körében is híveket szerzett a mozgalom. Regina és családjának kötődése a Jehova tanúi gyülekezethez a hatvanas évek végétől eredeztethető. Emese beszámol arról, hogy apját végül is miért nem keresztelték meg, de azt feltelezhetjük, hogy hatással volt a család életére a Jehova tanúinak puritánsága és céltudatossága.

⁹ Bővebben lásd a mellékletben.

A Negyedik és Nyolcadik énekben Regina, a Harmadik énekben Ani majdnem szó szerint megismétli azt a gondolatot, hogy Isten egyformának teremtette az emberiséget és csak az emberek tesznek különbséget. Amíg Ani az eredeti – Isten egyformának teremtette az emberiséget – gondolatot komolyan veszi, szövege szintjén nem tesz különbséget cigány, magyar, zsidó, német között és csak az egységes emberi fajt ismeri el. (Ennek persze részben ellentmond több megjegyzése, tehát az idea és annak formulázott szövege ellentmondásban van a hétköznapi valósággal.) Regina számára e formula arra jó, hogy magát cigányból fölemelje az emberiség pozitív kategóriájába, ugyanakkor elhatárolja magát azoktól, akik lesüllyedtek a sárba. Kiemelkedésének feltétele tehát az ő pozitív megkülönböztethetősége, a többi cigány helyzetének változatlansága tükrében.

Kilencedik ének. Regina és Emese kettőse (2.)¹⁰

Emese fejébe vette, hogy megkeresi testvérét, Pistit, s megpróbálja rávenni arra, hogy jöjjön haza édesanyjához legalább egy tisztázó beszélgetésre. Kíváncsi volt persze arra is, hogy vajon milyen körülmények között él öccse, miért átkozza édesanyjukat folyton Pistit meg annak barátnőjét. Bizonyos, hogy jelenlétiink, sőt az az ötlet, hogy vele megyünk, bátorította elhatározásában.

Egy hosszú kirándulás során előbb Rudabányán édesanyja nővérét, Rózsika nénit látogattuk meg, majd onnan Sajószentpéterre mentünk Pistihez, s végül Józsi bátyja meglátogatása volt tervbe véve. Bizott abban, hogy segítségünkkel egy videóra rögzített felvételt mutathat be édesanyjának, meggyőzve őt arról, hogy fia rendes és normális körülmények között él, tehát bocsásson meg neki. A sajószentpéteri család még invitált volna minket a lakásba, de Pisti nem akarta ezt, így hát csak nővére ment be a házba. Úgy tűnt, hogy Pisti nem is igazán akarja sem nővére, sem a mi közbenjárásunkat.

E látogatást követően került sor erre a rövid beszélgetésre.

A temetéseknek mintha már több mint rituális, egyenesen dramaturgiai szerepe lenne a család életében. Reginát édesapja és Imre bátyja egyaránt kitagadta, amiért akarata ellenére Virág Tivadarhoz ment, ezért egyik férfi temetéséről sem értesítették őt. Egyedül édesanyja temetésére hívták haza, ekkor volt mindössze otthon, amióta eljött a faluból, hogy legalább a terítőn lássa még édesanyját. Mindkét tényről több ízben elmondta Regina néni, ami jelzi, hogy rendkívül fontos pontok ezek életében. Feltehető, hogy ahogyan Regina már több ízben úgy rendelkezett családjában – s ezt több énekben is többször elmondta –, hogy „Pisti nem áll az én síromhoz”, úgy valószínű, hogy ezt a mondatot Varga József is elmondta, természetesen Reginát említve. Reginának fáj, hogy édesapja még a halál felé közeledve sem rendelte vagy eresztette magához őt, sőt még azt sem engedte meg, hogy testvérei sírjához engedjék lányát. Ugyanakkor Reginában is volt akko-

¹⁰ Bővebben lásd a mellékletben.

ra büszkeség, hogy nem kilincselte apjánál. Apja tehát úgy halt meg, hogy nem bocsátott meg lányának, vagyis az kitagadott maradt.

Lehet fenyegetőzni azzal is, ha valaki jó előre megmondja, hogy ennek és ennek a temetésére nem megy el. Regina bátyja, Lajos az asszony szerint megátkozta szüleit. Noha Reginát apja kitagadta, ő mégis úgy érezte, hogy apja védelmére kell kelnie, hisz mégis csak felnevelték kilenc gyermeküket, ezért úgy határozott, hogy nem fog elmenni Lajos temetésére. A végtisztesség megadásának megvonása vagy annak elmulasztása valójában azt jelenti, hogy soha az életben nem fogok neked megbocsátani.

Éfféle gesztusok a család másik ágán is megfigyelhetők. Virág Tivadar, amikor édesanyja meghalt és azt több zenész kíséretében muzsikaszóval temették, nem engedte, hogy gyerekei részt vegyenek a temetésen. Regina ekkor már hónapok óta kórházban feküdt legkisebb gyermekével, tehát azt sem mondhatjuk, hogy naponta panaszkodott volna anyósára, aki őt többször le tót cigányozta. Valószínű tehát, hogy Virág Tivadar belső elhatározásból döntött úgy, hogy a feleségét sértegető anyjának temetésére ő ugyan elmegy, de gyermekeit nem viszi el. Döntésének másik oka az lehetett, hogy nem akarta gyermekei előtt anyjának cigány környezetét legitimálni, vagyis mint egy új életet élő családapa nem akarta azt a meghaladni vágyott világot megmutatni, amelyben gyermekkorát töltötte. Személyes megjelenésével leróta az anyja iránti kötelező kegyeletet, de gyermekeit azért sem vitte el, hogy a falu számára világossá tegye, hogy nincs jogfolytonosság az anyja, valamint az ő gyermekkori élete és mostani világa között. Tette ezt annak ellenére, hogy már korábban sem volt jó viszony családjá és anyja között, hisz Regina nem engedte gyermekeinek, hogy azok apai nagyanyjukat látogassák. Az interjúból és beszélgetésekből nem derül ki, hogy milyen volt az apai nagyapával való viszony, de az sejthető, hogy intenzívnek nem volt nevezhető. Amikor egyszer Mariskával Ragályban jártunk, elmesélte, hogy már bakfis lány volt, amikor először találkozott nagyapjával a kocsmában, ahol télidőben apjával a hazafelé tartó buszt várták.

Mint említettem, Regina gyakorta elmondja, hogy „Pisti nem áll az én síromhoz”. Amikor Pistivel találkoztunk, a fiatal férfi azt mondta a nővérének, hogy egyelőre nem akar hazamenni, de egyáltalán ne essenek kétségbe, mert ő otthon akar meghalni és temetését a családi sírboltba képzi el. Ez a sírbolt képzeletbeli folyománya a Mariska által népszerűsített előkelő származásnak, ám a szándék valódi jelentése az érdekes, az, hogy Pisti haza akar jönni az övéihez és nem érzi úgy, hogy megilletne bármiféle kitagadást. Jogfolytonosságot érez gyermekkori családjá és mostani élete között.

Nehéz nem egymásra vonatkoztatni a temetés, a büszkeség, a megbocsátás és a kitagadás kategóriáit. Akit kitagadnak, attól megvonják a temetésen való részvétel jogát, ilyenformán tehát a kegyelet lerovását, áttételesen pedig a megbo-

csátást. Ahhoz, hogy a kitagadásig valaki eljusson, ahhoz olyan erős akarattal kell rendelkeznie, hogy megpróbálja környezete minden tagjával saját akaratát és meggyőződését elfogadtatni. Akkor támad konfliktus, ha valaki a családból hasonlóan erős akarattal rendelkezik és megpróbálja saját elképzelését érvényesíteni. Ezek az összeütközések általában az élet értelmének eltérő felfogásából adódnak, ha a felek nem is ezt a megfogalmazást használják. A kitagadó fél mindig az idősebb fél, a szülő vagy az idősebb testvér, aki úgy véli, és azt tartja természetesnek, hogy rendelkezhet a másik fölött, és a családra való hivatkozással megszabhatja a fiatalabbik további sorsát. A pszichológiaiak tűnő konfliktus tehát közvetlenül a kultúra és a társadalmi hierarchia értelmezésének konfliktusaként fogható fel. Amikor Varga József nem engedi, hogy parasztnak nevelt lánya egy nála négy évvel fiatalabb, cseléd sorsú, „cigány gyerekhez” menjen, akinek ráadásul elváltak a szülei, akkor saját családjának társadalmi megítélését védi. Személyes helyzete, vitézi rangja, cipész mestersége, gazdasága mind azt követelik, hogy lánya ne adja lejjebb e megszerzett tekintélynél, vagyis házassága rangjához illő legyen.

Varga József szem előtt tarthatta saját karrierjét is. Az ő és felesége társadalmi státusa között is voltak különbségek, de kiváltképp így volt ez édesapjával, aki még valójában pásztor ember lehetett és társadalmi felemelkedését azzal alapozta meg, hogy elszóktetett egy falusi parasztlányt, akit ezért szülei kitagadtak. Varga József is meg kellett tehát küzdjön azzal, hogy őt környezete cigánynak tarthatta. Identifikációs küzdelmét az utódok elbeszéléséből rekonstruálhatjuk. Regina szerint büszke ember volt és erre két példát is hoz. A Negyedik énekben akkor nevezi büszkének édesapját, amikor azt mondja róla: „neki magyar asszony volt az anyja, mert azt mondták rá, hogy büszke. Nem bánta, hadd mondják, mert neki nem szegény származású volt az anyja. Ardóból való, gazdálkodó parasztlány volt”. A Hetedik énekben azért büszke apja, mert kizavarta a szállást kérő cigányokat, „nem bánta, hadd mondják, mert ő nem cigány”. Vagyis mind a két esetben feltehetően a cigányok mondták rá, hogy büszke, éppen azért, mert velük, cigányokkal nem volt szolidáris, lenézte őket, vagyis társadalmi állásának demonstrálása és az egyenlőtlenség nyilvános kifejezése a büszkeség maga.

Regina és Ani egyaránt sopánkodnak azon, hogy hová lett Pisti büszkesége. „Hová jutott a büszke ember?” – kérdezi Regina. Ani pedig így fogalmaz: „Le-süllyedt oda a cigányokhoz az a nagy büszke ember.” Vagyis Pisti addig volt büszke, amíg lenézte a cigányokat, a nála alacsonyabb státusú embereket, demonstrálta a fent és lent közötti társadalmi különbséget, másképp fogalmazva, a büszkeség egyszerre kifejezte a rendies származást és a státusemelkedést. Vagyis aki „büszke”, az már nem cigány. Így értelmezhető Ruszó Lajos Mariskának szóló intelme is, amikor kölcsönadta neki a legendássá vált, családinak tartott fényképet: „Neked is van, mire büszke legyél, legyél is mindig az”. Vagyis ebben az esetben a büszkeség alapja a magyar és előkelő tábornoki származás. Mindezeket

egybevetve a büszkeség legfontosabb funkciója, hogy segítse kiválni az egyént és szűkebb családját a cigányok zárt világából és segítsen fenntartani az elhatárolódást és befogadást nyerni a parasztok, illetve a magyarok világába. Ennek pedig egyik demonstratív eleme a cigánynak mondott emberektől való látványos elhatárolódás. A kiemelkedés legfőbb gátja egyfelől éppen a cigányok közössége, másfelől a többség cigányokról konstruált negatív képe.

Visszatérve a kitagadásokhoz, a gondoskodó fél tehát akkor tagad ki, amikor veszélyben látja családon belüli tekintélyét, de legkiváltképpen az általa kívánt társadalmi pozíciót. Épp azért vigyáznak oly kényesen az egyensúlyra, mert az még nagyon ingatag. Az igazi parasztok és az igazi magyarok bármely pillanatban megvonhatják a korábban általuk adományozott státust, vagyis bármikor „lecigányozhatják” őket. És aki ettől fél, az sokat veszíthet. Ani is és Regina néni is úgy érzi, hogy Pisti azzal, hogy Sajószentpéterre, a cigánytelepre oláh cigányok közé került, szégyenbe hozta a családot. „Elmocskolta a családomat, nagyon elmocskolta” – sírdogálja Regina, majd elképzeli, hogy mit mondanak majd a parasztok. „Na, Regina, milyen menyé van? Hogy néz az ki? A Pisti, az nem így néz ki.” Egy másik helyen is az foglalkoztatja Reginát, hogy a parasztok mit szólnak majd. Elmeséli, hogy az egyik temetésen az egyik parasztember hogy megdicsérte unokái öltözetét és erről az jut eszébe, „ha ő már ezt mondja, egy jó módú parasztember, akkor az én síromhoz nem áll ez az egy fiam. Nem fogok megnyugodni...”, és arra gondol, hogy temetésén fia megjelenése a parasztok számára azt fogja jelenteni, hogy lám a Regina fia, hogy lesüllyedt és az idős asszony attól fél, hogy fia megszólása őt is magával ragadja a sárba. Ezért fél attól, hogy Pisti fia képes bemocskolni egész családját és megkérdőjelezi mindazt a törekvést és eredményt, amit férjével elértek. Ani arra kéri a Jóistent, hogy Pistinek „jöjjön meg az esze, hogy jöjjön haza onnan, mert azt mondják ránk, hogy cigányok vagyunk”, vagyis testvére megítélése átszármazhat mindannyiukra. Majd így folytatja: „mondják azt, hogy cigányok vagyunk, nekem ezt nem kell szégyellni, de van olyan magyar, akinek szégyellnie kell, hogy magyarnak született és mégis aljasabb, mint én vagyok.” Ebben a szövegben mintha Ani egyszer csak átlendülne az öntudatos cigány oldalra, amikor már az őket megszólók tisztességét kérdőjelezi meg, mert ez adhatja vissza csak önbecsülését akkor, amikor újból cigánynak fogják őt minősíteni. És ebben a pillanatban – talán ismeretségünk óta először – lesz szolidáris Pistivel. Elképzeli ugyanis, hogy mi lenne, ha valóban őt is cigánynak tartanák az öccse jogán.

Pisti döntése, hogy egyik pillanatról a másikra otthagyja szülei konszolidált, „kiemelkedett” életét és egy új életbe kezd, testvéreiben és édesanyjában a család egész törekvésének értelmét kérdőjelezi meg. Nem véletlenül a lesüllyedés, az elcigányosodás rémképe él bennük, az ugyanis, hogy bármikor vissza lehet keveredni a „cigányéletbe”. Azért tagadja meg egyetlen lányát Józsi – az egyedüli test-

vér, akinek szülei lakodalmat rendeztek –, mert a leány otthagyja a középiskoláját és a konszolidált kazincbarcikai, lakótelepi jólétből egy rudabányai bányászkolónia szoba-konyhájába költözik alkoholistának minősített férjéhez. Józsi magát megkeményítve még azt is elviseli, hogy nem látja két unokáját. Valami hasonló játszódott le Varga Józsefben, amikor kitagadta Regina lányát, de ahogy a lányai egyik alkalommal mondták, „rácáfolt az élet”. Regina kulturális tartalékai, Virág Tivadar elszántsága és nem utolsósorban a negyvenes évek második felének országépítő lelkesedése, majd az extenzív szocialista iparosodás lendülete sikeres újrakezdés feltételét teremtette meg a fiatalok számára.

Tizedik ének. Emese is bemutatja a Kincstárat¹¹

Mariska és Regina is többször elmondták, hogy szívesen elmennének velünk Hosszúszóra. Megtervez-tük hát, hogy (időt hagyva az útlevélkészítésnek, alkalmazkodva Mariska kisebb műtétéhez) mikor indulunk. Az útlevelek nem készültek el, elakadtak még családi szinten. A két asszony, különösen Regina, jobban félt az újratálalkozástól, mint amekkora kíváncsiság élt bennük. A gondolatban való készülődés már-már a való-ságos találkozás képzetét keltette. Végül is magunkban mentünk el Regina szülőfalujába. Azt ígértük: meg-mutatjuk videófelvételtől a salut, a szülők és nagyszülők sírját, valamint az általunk megtalált, ott élő rokonokat. Erre a vetítésre készültünk. A fiúk Mariska lakásában szerelték össze a TV-t a videóval. A lányok lent, édesanyjuk házánál várakoztak. E várakozás perceiben beszélt vagy inkább merengett, mintegy belső kényszerből vezéreltetve Emese gyermekkoráról, testvéreiről.

A hosszúsói felvételeket Regina néni, négy leánya, Béla fia és Emese férje, Jancsi nézték meg. A lejátszott anyagban többek között arról beszélget Ruzsó István – Regina néni vele egykori unokaöccse, a Virág testvérek unokatestvére – húgával, Varga Juliskával, hogy melyikőjüknek mi a nemzetisége. A férfi magyar-nak, az asszony szlováknak mondja magát, miközben tiltakozik az ellen, hogy ő cigány lenne¹². A képernyő mögött ülő rokonok kifejezetten groteszknak élik meg a helyzetet. Amikor pedig az ösképet mutatjuk meg a hosszúsóiaknak, s arról faggatnánk őket, ki kicsoda ezen a képen, tanácsatlanságuk – hogy tudniillik ezek egy színdarab szereplői, esetleg levették, de lehet, hogy ez itt a nagypapa – már-már felháborodást vált ki. Er-zel szemben Mariska villanygyújtás utánra időzített meglepetése a családtörténet új értelmezésének lehetőségét nyújtja. Egy nagyméretű, színezett és bekeretezett portrét – amit aznap reggeli látogatásunkkor kapott köl-csön nagypapa nevelt fiától – nyújt át a többieknek. Azok találgatnak, de édesanyjuk oldja meg a helyzetet: ne hiszen ez apátok apja. Első csodálkozásában Erzsike felkiált: de hiszen kéék szemű! Emese egy pillanat alatt elfogja a helyzetet: akkor mi nem is vagyunk cigányok!

Éltelt néhány hét, összeállítottunk egy verziót a forgatott anyagból. Egy súlyos titkunk nekünk is volt, amit egyelőre nem mertünk elmondani a családnak. Úgy gondoltuk, hogy legjobb, ha maga a film vezet el minket a végső felismeréshez. Elmentünk Jósavőre Lajos bácsihoz, Regina bátyjához, az „ősforráshoz”, a családnak mondott kép egykori őrzőjéhez. Azt tudtuk, hogy a kép már a fiánál van, aki egyszer faggatózásunk-ra már mondta, nem beszél a képről. Mariska, aki akkor velünk volt, elmesélte unokatestvére, Béla előtt, hogy az azért nem beszél a képről, mert titok. Béla egy időben egy történetet is megbízott a család múltja iránti nyomozással, jártak még Franciaországban is, de aztán minden hirtelen leállt. Ezek ismeretében faggattuk

¹¹ Bővebben lásd a mellékletben.

¹² Bővebben lásd a mellékletben.

volna ismét Lajos bácsit, aki rögtön tudomásunkra hozta, hogy a képen Vilmos császár és családja látható, és „bühlyeség olyat gondolni, hogy az ezen látható emberek a mi családunk volna”.

A Regina néniéknek bemutatott verziónak ez a mozzanat a vége. Félve kapcsoltuk fel a villanyt. A Virág család tagjai pedig úgy értelmezték Lajos mondatait, hogy az öreg hazudik, inkább azt mondja, hogy a képen Vilmos császár és családja látható, mintsem hogy elmondaná az igazat: igen, ez a mi családunk. Továbbra is tartogatja a titkot, s még nekiünk, a filmkészítőknek sem árulja azt el. Ezzel megfosztja a világot attól, hogy mindenki megismerje az igazságot, ami pedig orvosság lehet minden eddigi etnikus színezetű sérelemre.

Összegzés

Ezen a ponton érkeztünk el a konklúzió megfogalmazásához. Azok sokaságából, akik nem szeretik, hogy etnikus hovatartozásukat mások határozzák meg és jelöljék ki, a Virág család példája alapján – a családi egyediségen túlmutatóan – az alábbiakat gondolhatjuk:

A társadalom jelentős mennyiségi és minőségi csoportjában erősen tematizált és sztereotipizált kép él a cigánynak mondott emberekről és közösségekről. Másképp fogalmazva, a konkrét személyek és csoportok valóságos ismeretétől függetlenül azokról általános érvényűnek gondolt és ítélt ismérveket fogalmaznak meg, melyek ugyanakkor hiedelemszerűek, erősen negatívak. Félelmetes hatást képesek ugyanakkor kiváltani azon csoportok tagjaiban is, akik ellen e szövegek eredendően megfogalmazódtak, sőt rendszerré konstruálódtak. A legördögibb talán a folyamatnak az az állomása, amikor a cigánynak mondott emberek és csoportok közötti szolidaritás teljesen elvész, a cselekvés irányát a magát többségnek deklaráló csoport jelöli ki, miközben az ígért jutalmat nem adja oda, vagy ha oda is adja, de rögtön vissza is veszi.

A Regina néni és leányai által elmondott szövegekben ilyenformán olykor a többség, vagyis a „parasztok” máskor pedig éppen ezzel szemben, a „cigányok” nyilvánulnak meg. Így az egyes narratívákon belül eredendően paraszt és cigány beszéd és értékrend (nemritkán világkép) ütközik egymásnak, vagy legalábbis vitatkozik egymással. Amikor egyik vagy másik leány arról beszél, hogy milyenek is az (igazi) cigányok, a parasztok szólalnak meg általuk. Az ő (mármint a leányok) előadásában az igazi – nem ritkán – oláh cigányok lopnak, nem szeretnek dolgozni, koszosak, nem akarnak kiemelkedni, ezáltal szegények. Amikor a leányokban a cigányok szólalnak meg, akkor arról beszélnek, hogy hiába emelkedtek ki (nemritkán a sárból), hiába dolgoztak és dolgoznak a bányában vagy akár a varrodában, mégis csak cigánynak tartják őket, a hátuk mögött vagy egyenesen a szemükbe is mondják, hogy cigány, annak minősítik gyermekeiket az iskolában, ahogy erről számtalan részlet olvasható volt.

Ennek ellenére legfőbb törekvésnek az tűnik, hogy többféle módon kell kompenzálni, sőt felszámolni és megszüntetni a kedvezőtlen származást. Úgy tü-

nik, hogy két-három generáció óta kézenfekvő megoldásnak számít a vegyes házasság, s előírásnak az, hogy a magyar fél társadalmi státusa legalább olyan legyen, mint a cigányé. Ebben a rendszerben hosszú távon nem bizonyult elégséges feltételnek a csak etnikailag konvertálhatóbb státus. Státus alatt nemcsak vagyoni és munkaerő-piaci helyzetet kell értenünk, hanem számos személyes és emberi tényezőt. A leendő fél családi élete legyen rendezett, legyen munkás és szorgos, ne kocsmára költse keresetét, szeresse a gyerekeket. A „félvér”, mint etnikai kategória kialakulásával úgy tűnik, hogy a házassági kapcsolatoknak óhajtott megoldása lesz az azonos, „félvér” státusú fiatalok egymáshoz kényszerítése. A foglalkozási csoporthoz tartozás előírása is kvázi etnikus kategóriaként működik. A fogalmi hálóban gyakran szerepel az, hogy itt nem cigányok laknak, hanem bányászok, illetve mi nem az, hanem ez – mármint bányászok – vagyunk. Az apró lépésekben és folyamatosan emelkedő státust ugyanakkor gondosan védik. Abból a megfontolásból indulnak ki, ha valamelyik gyermek nem a saját státusa szerint választ párt, az az egész családra rossz fényt vet, minek következtében főleg a még házasság előtt álló testvér esélyeit ronthatja. Fontos és gyakori eszköznek tűnik két történelmi megoldás rendszerbe állítása. A már említett reális szint egy-egy családtag szinte munkáshőssé konstruálását jelenti, mint például az anyai nagyapát és az édesapát. E mellett helyet kap egy mitologikus szint, az egykor volt tekintélyes, esetleg nemesi, de mindenesetre dicső származás tudásának és attribútumainak felépítése. Szerencsés esetben az egyes egyének fizikai-antropológiai jegyeiből a társadalom cigányokat „számon tartó” része nem tud olvasni. Ebben az esetben a cigány etnikai kategória fennhatósága alól könnyebb menekülni, mint esetünkben Aninak, vagy elköltözve, szinte új életet kezdve Józsinak Kazinbarcikán.

Sokkal nehezebb a sorsuk, más az etnikai kategorizációjuk azoknak, akik a társadalom erre figyelő része által erőteljesen cigánynak minősülnek. Emese, aki ezernyi szállal kötődik a mindennapi társadalmi élethez, hosszú utat járt be, amíg megbékélt azzal, hogy noha nem él „cigány” életet, de őt mégis gyakorta annak nézik. Foglalkozik cigányságával, értéket keres benne, de már fiait nem tekinti cigánynak, legalábbis azt demonstrálja, hogy magyar apától szőke gyerekei magyarok. Mariska, noha tudja magáról, hogy barna bőrű, inkább hárítja magát az etnikai önmeghatározást, tökéletesen elvarázsolja magát a család történetből eredeztethető büszkeséggel. Ani helyzete sem könnyű, hiába pedig, hogy rá nem mondják, hogy cigány. Felépített egy tökéletesen gazdag apaképet, s ő ebből eredeztetni ember voltát. Vallási formulák segítségével is egy cigányokon és magyarokon felüli ember kategóriát alkalmaz. A nehézséget nagyobbik leányának cigány férjtől származó, cigánynak kinéző unokái jelentik. Szépek, szereti őket, de mégiscsak saját önmeghatározását kérdőjelezi meg.

A nagy rejtély Regina néni. A történetek szerint testvérei között ő volt a legbarnább, családjában a „legcigányabb”. Szembeszállt büszke apjával, mert az nem akarta engedni, hogy egy szegény és fiatalabb cigány gyerekhez menjen. Regina a csoltói cigányoktól menekülve „cigány életet” kezdett. A bányászság és a Kincstár vezette ki a cigányságból. Minden gyermekét óvta és védte a cigány és náluk szegényebb családok gyermekeitől. Büszke lett, mint apja. Katonákat veszít, mert nem viseli el gyermekeitől azt, amit ő megtett apjával szemben. Szeretetből „cigánytalanítaná” családját. A helyzet, az etnikai kategorizáció naponta változik, hol szűkül, hol tágul. Regina néni a környező társadalom áldozata, az etnikai kategorizáció kényszerének, a többség minősítésének áldozata.

A foglalkozás és munka világát idézve, a szövegek mind arról szólnak, hogy ki hol, mettől meddig, milyen erőfeszítéssel, milyen elismerést ért el, kitüntetésekkel jutalmazva dolgozott, s vált mint bányász, mint targoncavezető vagy mint varrónő a társadalom elfogadott tagjává. Gyakori formula a cigánynak gondolt és mondott foglalkozásoktól való elhatárolódás. Ezzel szemben a bányászkodás, mint magyar, de legalábbis nem cigány foglalkozás értelmeződik. Az állandó foglalkoztatottság biztos jövedelmet, és biztos (ha szerény is, de biztos) megélhetést jelentett és jelent. E tekintetben nincs panaszkodás. A fogyasztást és felhalmozást említve azt emelik ki az elbeszélések, hogy ha szerény körülmények között is éltek (mint a bányászok általában) mindig jutott élelemre és ruházatra pénz, minden gyermeket iskoláztattak a szülők, minden gyerek kapott stafírungot, és így mindenkinek lett szekrénye, szekrényora. Majdnem mindenki kikerült a Kincstárból, ki Kazincbarcikára, ki a faluba, a magyarok közé. Fontos mozzanat, hogy az ember nem cigányok között él, mert aki azok között él, azokra szinte automatikusan azt mondják, hogy hiánya van fogyasztási javakban, társadalmi értékekben. Az ivást, a pénz ésszerűtlen elköltését megszólják, de nem kizárólagos cigány szokásnak tartják, bár félnek attól, hogy mások ezt gondolják erről, ezért is rettegnek ettől, s határolódnak el mindenkitől, akiről ezt gondolhatják a parasztok.

Noha Reginaék még kilencen voltak testvérek, és Regina néni is kilenc gyermeket nevelt fel, az ő gyermekei között nincs olyan, akinek kettőnél több gyermeke volna (Pisti és Béla még nőtlen, Erzsike hajadon, Mariskának és Józsinak egy-egy, míg további négyüknek két-két gyermeke van). Regina gyermekei közül János Nagyéren, Józsi Kazincbarcikán, Emese és Tivadar a faluban lakik, Ani a Kincstárban, abban a lakásban, ahol szülei laktak, s mára már Mariska is édesanyjával (és két testvérével) egy portán, a Kincstár szélén él. (Pisti „szárműzte” magát Sajószentpéterre.) Vagyis a családmodell a nukleáris, önálló család kevés gyermekkel, s nincs feltétlen törekvés arra, hogy mindenki együtt, vagy legalábbis egymás közelében éljen. Ebben az összefüggésben értékelődik erősen negatívan az egy tömbben, telepen élő cigányok sokasága. A kívánt cél éppen a pa-

rasztok, illetve magyarok között elszórtan lakni, hiszen ennek már új etnikus jelentése van.

A szokás és ünnepek világában mindenben a parasztokhoz, bányászokhoz, vagyis a telekesi és a környéken élő többségekhez való igazodás figyelhető meg. A vallást tekintve – még ha néhány családtag vonzódást érez is a Jehova tanúi mozgalomhoz – a katolikus egyház teljes integráló erejét érvényesíti. A kiterjedt testvéri kör, a nagycsalád, ha nem is annyira leszármazási alapon egységet alkotva, egyre jobban kibújna a külső etnikai meghatározás gettójából, s saját választott útját járná. Az antropológus szerint már régóta nem cigányok ők.

Melléklet – Interjúk

ELSŐ ÉNEK. A KÉT NŐVÉR: MARISKA ÉS ANI

Mariska: A kép története az, hogy a nagybátyámtól kértem kölcsön, aki 24 órára adta nekem kölcsön, addig, amíg én ezt lemásoltatom, mert az eredeti már nagyon meg van rongálódva. Végül is a története ott kezdődött, hogy ezen a képen az ükszüleim láthatók. A háborús időkben, tehát az első világháború után meg hát az azt követő években a nagybátyámat üldözték és el kellett tüntetni nekik a bizonyítékokat, annál is inkább, mert a dédszüleim a császárra voltak felesküdvé, a császár katonái voltak. A nagyapám vitézségi rangot kapott a Horthytól és vele kapta a Bácskát. Na most ők egy olyan nemkívánatos akárik voltak és őket üldözték. Ezt a képet az aggtelki hegyekben meg hát pontosan még nem tudjuk, hogy hol, de nagyon sok helyen ezt rejtegették. Viaszos vászonba volt becsavarva és ott rejtegették valahol, nem tudom pontosan, hogy mikor szedték elő, de ez nem volt látható ez a kép. Ez csak azóta látható, mióta rendszerváltozás van, nem volt szabad elmondani. Azt mondta mindig a Lajos bátyám, hogy azért nem szabad, mert ők ezért nagyon sokat szenvedtek és van sok titok, amit nem tudunk, amiről ők nem beszélhetnek, de majd meg fogjuk tudni, ha eljön az ideje. Ha esetleg még élni fog, mert ő most már a legidősebb, nem is tudom, hogy kilencven-e vagy kilencvenen felül, nagyon öreg már és amit elmond, mert az édesanyám – ő 1925-ben született – ő is az elmondások alapján meg hát amit gyerekkorában tapasztalt otthon, azt tudja nekünk elmondani. De ő sem régóta beszélget róla. Nem régtől beszélnek róla.

SZ. P.: A titkot először mikor tudták meg és hogyan tudták meg? Ki mesélte el?

Mariska: Lajos bátyja mesélte el, ő rejtegette a képet meg ezeket a... több ilyen iratokat, végül is én nem olvastam el, mert el sem lehet olvasni, azok nem is sárgák, hanem inkább meg vannak már barnulva. Ilyen papírok, mit tudom én, oklevelek, vagy nem tudom, hogy mik azok, de hát azok már teljesen mennek széjjel.

Ani: Ő árulta el a titkot teljes egészében, beszélt anyu róla, de keveset, nagyon keveset. Nem tudtunk semmit se, konkrétan ő beszélt róla, aki Jósófáon él, ő beszélt róla, hogy tulajdonképpen is kik ezek.

Mariska: Szóval ez úgy kezdődött, hogy felmentünk őt meglátogatni, és akkor mondja nekem, hogy – vannak ugye, hát ismerősök mindenfelé vannak – és akkor mondja nekem, hogy kislányom, azt hallottam, hogy te igen nagyon büszke asszony vagy. Mondtam neki, hogy de

miért, Lajos bátyám, hát én nem csinállok olyat, meg nem viselkedek úgy. És akkor azt mondta nekem és sírt, és azt mondta nekem, hogy: „kicsim, most már elmondhatom neked, hogy neked van is mire, hogy büszke legyél, legyél mindig az”. És akkor mutatta meg a képet.

Ani: Hát több mint valószínű, hogy örököltük tőlük ezt a természetet, hogy van egy bizonyos tartása az embernek.

Mariska: Mert végül is van nekem egy olyan bizonyos tartásom. Akkor mondta ő, hogy: „megteheted, mert neked, nézd meg, megmutatom, ők az őseid”. És akkor mesélte el.

SZ. P.: Ki ezen a képen?

Mariska: Aki velem szembe baloldalt áll, a bajuszos férfi az üknagyapám. Őt nem tudjuk, hogy hogy hívták, mert Franciaországból származott. Nem is mondták meg, őt nem tudjuk, hogy hogy hívták, de feltehető, hogy neki is Varga volt a neve. Középen a hölgy az üknagyanyám, ő egy bécsi színésznő, körülötte a gyerekek. Aki az üknagyapám mellett áll, aki egyedül áll mellette, ő lett az én dédnagyapám. A többiek a gyermekeik, három nagyfia, vele együtt szolgált a császári hadseregben, a két kisebb az kadétiskolába járt, a két kislányt nevelőintézetben nevelték. Nem olyan nevelőintézetben, mint manapság, hanem akkor volt, hogy az úri gyerekeket intézetben nevelték, és a két kisebb ott nevelkedett. A három nagyobbik fiú katoná lett. És mivel a nagyapámnak az édesapja – tehát aki mellette áll, ott egyedül áll mellette – tehát ő is katona volt, ő is a császári hadseregben szolgált és a nagyapám is. Tehát ez egy ilyen családi hagyomány volt.

SZ. P.: És akkor a család hogy került Jósavőre vagy Hosszúsórá?

Mariska: Végül is egy az egyben én nem tudom, hogy hogy kerültek oda, mert gondolom én – meg ahogy úgy nagyjából elmesélte Józsi bátyja –, hogy ugye mindenfelé mentek. Abban az időben, amikor ez a kép készült, akkor Bécsben éltek a császári udvarban. És akkor hát ugye elmentek, mit tudom én, mentek ezek a katonák, kivezényelték őket, meg nem tudom mi... és akkor... még nem voltak határok. Az első világháború előtt nem voltak ezek a határok. És akkor ugye, hogy ők különböző helyeken szolgáltak, különböző lányokkal ismerkedtek meg – gondolom én –, és akkor úgy odanősültek. A dédnagyapám így került Jósavőre, és akkor már a nagyapámnak a szülei, tehát már a dédnagyapám meg a dédnagymamám – amikor meghúzták a határokat a háború után –, ők még előtte átköltöztek Hosszúsóra, mert Hosszúsó is még Magyarország volt. És amikor a háború után meghúzták a határokat, akkor, tehát Aggtelek és Hosszúsó között meghúzták a határt, és akkor már Hosszúsó Szlovákiához tartozott. Így kerültek ők át szlovák részre. És amikor volt a kitelepítés, akkor őket ki akarták telepíteni, de a nagyapám nem jött. Nagyon sokszor bántották őt a csendőrök, de nem jött, mert a nagyapám már ott született Hosszúsón meg az ő testvérei is, tehát ott éltek a szülei, ő ott született. Azért lettek ők Szlovákiában, mert az még akkor, az első világháború előtt egész Kasság az még Magyarország volt. Csak amikor már a háború után meghúzták a vonalakat, a határokat helyesebben, akkor már Szlovákiába lettek.

SZ. P.: És a nagyapájára emlékszik, ismerte őt?

Mariska: Igen, láttam a nagyapámat. Igen, egy körülbelül 180 cm magas volt a nagyapám, és egy olyan nagyon erős tartású, és olyan borzasztóan szigorú, a gyerekeket is borzasztóan szigorúan nevelte. A megjelenése, mindene olyan nagyon szigorú volt, tehát olyan pattogós, szigorú típusú volt. Anyukám is ahogy nagyon sokat elmeséli, hogy ott mindennek úgy kellett lenni, ahogy azt a nagyapám elképzelte meg ahogy ő akarta, mert különben akkor baj volt. Igen. A nagyapám szakképzettsége szerint cipészmeister volt. De ez már csak a háború után, tehát már '45 után lett ő cipészmeister, mert előtte ő mindig a hadseregben szolgált, lovas katona volt. És akkor is, amikor megkapta ezt a vitézségi rangot a Horthytól, akkor is egy lovasezredben szolgált és azzal kapott egy gyöngyökkel kirakott kardot, azzal a nemességi akármivel – mit tudom

én, hogy nevezték azt – meg vele kapta a Bácskát. A kard az nincs meg, az fényképen van csak, de az Jósuvafőn van. Kapott havi juttatást is, amíg szolgált, amíg dolgozott.

SZ. P.: Az, hogy megkapta a Bácskát, az mit jelent?

Mariska: Ez a Bácska egy megye és ő azt kapta jutalmul. De soha nem költözött oda le a Bácskába abba megyébe, ő soha nem költözött le, mert neki a szülei is Hosszúszón éltek, ő is ott született. Őket a kitelepítéskor ki akarták onnan vinni, de nem ment a nagyapám, bántották, zaklatták, de nem ment el onnan a nagyapám.

SZ. P.: És a nagymama milyen asszony, rá is emlékszik?

Mariska: A nagymamám kb. 164 cm magas volt, picike, törekeny asszony és nagyon-nagyon szelíd volt. Mindig mosolygott, olyan kis szelíd asszony volt. És hát ő is a házasságok alatt elviselte, beletörődött abba, hogy neki mindig parancsolnak, tehát ő úgy elviselte. Egyedüli gyerek volt, végül is nem tudom, hogy hogyan került Hosszúszóra, illetve úgy került, hogy megismerkedett a nagyapámmal. De végül is a nagymamám, ő Gazdik Ágnes volt a nagymamám, ő Sályból került, sályi születésű, a bírónak volt a lánya, egyedüli gyerek. A nagyapám, tehát már a nagymamámnak az édesapját, azt valamikor valami olyan szólása miatt, egy hazafias kijelentése miatt megölték a csendőrök és a nagymamám egyedül maradt az édesanyjával. Az édesanyját akkor már nem tűrték meg a családban, mert akkor én nem tudom, hogy hogy volt, vagy mint volt, de valahogy akkor már ő olyan más volt. És akkor ő elment, szóval el kellett mennie, nem hogy elment, el kellett neki menni, kétes hírűvé vált, kitagadták a családból és akkor el kellett neki menni. Akkor, az anyukám mesélte, hogy összeismerkedett egy fiatalemberrel, akihez feleségül ment, de nem született neki több gyereke, csak a nagymamám, és úgy ismerkedett meg ő a nagyapámmal, és ő lett a felesége, ő lett a nagymamám. Még azt is elmondom, hogy a bíró lánya, a szőlősardói bíró lánya, Varga János volt a szőlősardói bíró, annak az unokája az én nagyapám, az ő édesanyját is kitagadták. Mert ugye az a helyzet, hogy az én nagyapám félvér, illetve hát a családunk.

SZ. P.: És az mit jelent?

Mariska: Mit jelent a félvér? Mai szóval élve azt jelenti, hogy az egyik fél cigány származású, a másik pedig magyar származású.

Ani: Vagyis a jó módban nevelkedő gyereket kitagadták, és ahol befogadták, oda ment, családot ott alapított és akkor így keveredett a család.

SZ. P.: Tehát akkor a dédnagymama volt cigány?

Mariska: Félvér volt a dédnagymamám is.

Ani: A dédnagymamád, ő nem, már csak a nagymamád.

Mariska: Nem, a dédnagymamám is félvér volt. Így keveredtek.

SZ. P.: Szóval a katonák nem cigányok voltak, a Vargák, hanem a feleségek.

Mariska: Félvér az üknagyapánk, a felesége volt magyar származású. Így mondják. Bécsbe éltek, ők ott... a... és a nagyapám, ő volt nekik a leszármazottjuk, a nagyapámnak az apja is félvér volt, de magyar asszony volt a felesége, magyar származású asszony volt a felesége, de még mindig félvér maradt az ő gyereke, az apa részéről még mindig félvér maradt. És a nagyapám is félvér lett természetesen. És neki a felesége, az én nagymamám volt a szőlősardói bíró lánya, aki már nem volt félvér, az már magyar volt. De azért az én szüleim, nagybátyáim, nagynénéim még mindig nem mondták azt, hogy nem ezek, meg nem azok, ők még mindig tartották azt, hogy félvérek. Tehát ők elfogadták.

Ani: Elfogadjuk, persze. Ha egyszer ott van a családban valamikorról, a régi időről is, miért ne. Ha egyszer az ember így keveredett vagy így adta a jó Isten, akkor így fogadjuk el. Nincs ebben semmi kivetnivaló. Ez is egy érdekes dolog, mert ha jól megnézi az ember ezeket a dolgokat, végül is nem az, hogy most félvér vagy hogy cigány, vagy nem cigány, az ember nem

azért cigány, mert barna bőrű vagy olyan a viselkedése, hanem megpróbál embernek lenni, meg úgy élni, dolgozni, és akkor már nem cigány.

Mariska: Végül is nem zavar bennünket, még akkor sem, ha most is, ha mondják is, nem zavar bennünket. Nem zavar bennünket azért, mert mi, a gyerekek, mi kilencen vagyunk testvérek, és mi tudjuk, hogy a mi szüleink milyenek voltak, hogy neveltek bennünket. Nagyon szigorúan neveltek, az édesanyám nem dolgozott soha, ő mindig háztartásbeli volt. Természetes dolog, hogy itthon kellett neki lenni, mert nagy volt a család. Sok föld volt, jártak kapálni, nagyon sokat dolgozott az anyukám, az édesapám dolgozott egyedül, ő bányász volt, robbantómester volt a rudabányai Vasércnél. A gyerekeket taníttatták, tehát kijárták a 8 osztályt, a gyerekeket tanították, mindegyiknek szakmát adtak a kezébe. Egyik öcsém bányaipari technikumba is járt, minden gyerekének szakmát adott a kezébe, szigorúan neveltek bennünket, meg volt határozva, hogy hazudni nem szabad, a másét elvenni nem szabad, mert akkor nagyon-nagyon kikaptok, és akkor mi nem bánjuk, ha mondják is, mert én tudom, hogy minket hogy neveltek, meg a többi testvéreim is...

Ani: A viselkedésünkkel nem azt fogjuk bebizonyítani, hogy most félvérek vagyunk, vagy cigányok vagyunk, hanem azt fogjuk bebizonyítani a viselkedésünkkel, hogy emberek vagyunk. Mert olyan nevelést kaptunk, ami tényleg elfogadható, amellet, hogy kilencen voltunk testvérek. Ez egy nagy dolog.

SZ. P.: Az édesapjuk félvér volt, magyar volt, cigány volt?

Mariska: Az édesapánk félvér volt. Nagyon sok mindent nem tudunk. Elmondom, hogy miért. Azért, mert a nagymamát, őt ismertem, az apai nagymamát ismertem, az apai nagyapám egyetlenegyszer láttam. A nagymamám Ragályon szolgált a kastélyban a bárónál. És akkor a nagymamám terhes lett, és a báró férjhez adta a nagymamát az udvari zenészéhez. Kikészítette, lakást adott nekik, szóval tisztességesen férjhez adta és megszületett az édesapám. És akkor, tehát hogy hogy volt, hogy nem volt, azt nem tudjuk, tény, hogy elváltak, ők elváltak, valami miatt elváltak. Akkor a nagymamám férjhez ment másik férfihoz, attól születtek gyerekei, de végül is az édesapám egyedül volt. Elkerültek ők Kánóba lakni és az édesapám az Almássy grófok nevelték, mert a nagyanyáknak nem nagyon kellett, se a nagyapáknak nem nagyon kellett édesapánk, a mostohájának nem kellett. És akkor ezeknek nem volt gyerekük, ezeknek a grófoknak és ők nevelték fel. Végül is nem úgy nevelték, mint a saját gyereküket, mert dolgoztatták is, de ők nevelték.

SZ. P.: A nagymama, aki cselédkedett a ragályi grófnál, ő magyar asszony volt?

Mariska: Félvér ő is, mindenki félvér volt.

SZ. P.: És az udvari zenész, akihez hozzáadta őt a gróf?

Mariska: Ő cigány származású volt. Igen, igen. Annak ellenére, hogy cigány zenész volt, egyedüli gyerek volt, de jó módban nevelkedhetett.

Ani: Annak ellenére, hogy cigány zenész volt, egyedüli gyerek volt, de jó módban nevelkedhetett.

Mariska: Szóval míg gyerek volt, akkor sem apukám nem látta, már felnőtt korában látta, én is egyszer láttam a nagyapám, akkor is beteg volt. És aki volt neki már akkor a felesége – mert ő aztán megnősült, végül is megnősült, de nem született neki gyereke az akkori feleségétől – akkor üzent a felesége, hogy apu menjen el meglátogatni az édesapját, mert nagyon beteg, halodlik. Akkor mentünk el, és én is csak akkor az egyszer láttam csak a nagyapám Ragályban.

Ani: Jó anyagi körülmények között élt. Végül is, mivel sem gyerek nem született, sem más idegen, hogy mostohagyerek vette volna körül, ilyen dolgok nem voltak, csak magukra volt gondjuk. Amíg nem volt beteg, dolgoztak, megteremtettek maguknak mindent, ami szükséges volt ahhoz, hogy jó életük legyen, vagy szép életük legyen.

Mariska: Az édesapámból bányász lett, mégpedig úgy lett bányász, hogy mikor a gyerekek ... gyermekkorában őt az Almássy gróféknál nevelték, és akkor hát ő ott mint cseléd is, mikor már nagyobb lett, mert ő már 9 éves korától dolgozott kint a földeken. Az édesapám nagyon sokáig ott dolgozott, egészen ott dolgozott 16 éves koráig. Ez a családnál volt, tehát ott dolgozott, mint cseléd 16 éves koráig. Az édesanyám az édesapjával meg a testvéreivel – akkoriban volt az, hogy azt mondták, hogy csempészni járnak, tehát ilyen cserekereskedelem. Úgy került a bányába, hogy megismerkedett az anyukámmal és mivel hogy ugye az én nagyapámnak, ő az édesanyámnak komolyan udvarolt, de titokban. De mivel, hogy az én nagyapám olyan ember volt, hogy nem szívesen fogadott be akárkit a családjába. Tehát az én édesanyámnak mindig azt mondták, hogy nem hozzá való az apu, mert ő egy cseléd, ugye, természetesen egy cseléd és nem hozzá való. Az anyukám, amikor már ők megbeszélték, hogy összeházasodnak, akkor azt mondta apu, hogy ő nem marad tovább cseléd Almássyékknál, mert közben aztán valami zűr is volt ott abba a világba, mit tudom én, mert el is vitték valahova az Almássy grófot, és akkor elkerült a bányába. Először Rudolf-telepen dolgozott, mint bányász segédmunkás, nem tudom, mennyi időt dolgozott ott Rudolfon, és akkor idekerült Rudabányára a Vasércbányába, és elvégezte itt ezt a robbantómesteri iskolát, és így lett robbantómester. Tehát ő már... már gyerekek is voltak akkor, tehát már mint családos ember, úgy ment és úgy tanult.

SZ. P.: Szüleik hogyan ismerkedtek meg? Titokban udvarolt az édesanyjának, azt mesélte.

Mariska: Igen, titokban udvarolt az édesanyámnak. Úgy ismerkedtek meg, hogy volt az a csempész világ és Hosszúsúszóról könnyű volt lejönni ide Magyarországra. Az egyik fél hozott élelmet, ruhát, eljöttek és elcserélték dohányért, sok mindenért. Az édesanyánk járt az apukájával ide le Magyarországra.

Ani: Már akkor anyukámnak a nővére Aggtelken lakott, a másik meg itt erre valamerre a környéken és eljöttek ide is, ezeknél a gyerekeknél, és akkor ha hétvégén itt maradtak, bálban vagy nem tudom, hol, valahol összeismerkedtek és így kerültek össze később.

Mariska: De akkor is úgy kerültek össze, hogy semmiképpen nem akarták az anyukámat feleségül adni az édesapámhoz, és akkor az anyukám eljött. Nagybátyám körülbelül 10 éve halt meg, Imre bátyám, ő akkor azt mondta az anyukámnak, hogy ha hozzámegy ehhez a fiúhoz, soha többet az életbe ne mondja azt, hogy neki testvére. Nem is tartották a kapcsolatot, úgy-hogy az édesanyám teljesen magára maradt, nem volt senkije, minden testvére kitagadta. Végül is az az igazság, hogy azért is nem szerették az édesanyámat, mert a nemkívánatos famíliának örökölte a bőre színét. Az anyukám ugyanolyan, mint én vagyok, barna bőrű. A nemkívánatos famíliának a bőre színét örökölte, és őt már lánykorában, gyerekkorában sem szerették a testvérei, mert a többiek mind fehér bőrűek voltak.

SZ. P.: Tehát ők olyan félvérek voltak, akik inkább a magyarokra húztak, míg az édesanyjuk olyan félvér volt, aki a cigányokra húzott. És ebben a házasságban akkor nemcsak azt szégyellték, hogy egy cselédhez megy az édesanyjuk, hanem...

Mariska: Hanem egyszerűen nem is szerették, mert hallották a nagymamánknak is a híret (szép asszony volt, szerette a férfiakat). Az apai nagyanyám egy csodálatosan szép asszony volt, fehér bőrrel, kék szemmel, szőke hajjal, csodálatosan szép asszony volt, de kicsapongó életmódot élt, ezért nem akarták a nagyszülők, hogy anyu ide kerüljön közéjük. A nagyapám ismerte az apai nagymamámat, ismerte az anyai nagyapám, mert hogy jártak csempészni, hát megismerte, és akkor így nem.

Ani: Szóval ez is nagyon sokat közrejátszott, befolyásolta a döntésüket, hogy egyáltalán nem kerülhet anyu ide, ebbe a családba. Nem elég, hogy cseléd volt apu, de akkor még az anyukája is, hogy ilyen kicsapongó életmódot él, hát mit tanulhat majd itt.

Mariska: Mert ugye odahaza ők Hosszúsúszón szigorúan nevelték a gyerekeket, mindattól függetlenül, hogy anyukámnak ilyen a bőre színe, őt ugyanúgy nevelte a nagyapám, mint a többi, nagyon-nagyon szigorúan, fegyelmezetten, mint a katonaiskolában, fegyelmezetten, szigorúan. Ezért nem is akarták, hogy anyu idekerüljön, és akkor így apu megszöktette anyut.

Ani: Csak egy egyszerű tanácsi esküvő volt nekik, és akkor jöttünk sorban nekik, kilencen lettünk testvérek.

SZ. P.: Maguk kilencen vannak testvérek. A házasságok hogyan jöttek létre, tehát kinek van magyar, kinek félvér, kinek cigány házastársa?

Ani: Egyetlenegy fiútestvérünknek van cigány házastársa, két gyermekiük van, gyönyörű nagy lakásuk, mindenük megvan. Jó körülmények között élnek ők is, nem lehet rámondani a feleségére, hogy cigány, mert fehér bőrű ő is, nem is úgy néz ki. A többieknek, nekünk a férjeink vagy pedig a feleségek mindegyiknek magyar származású, úgy különösebben hozzáfűznivalót nem tudok hozzátenni ehhez, mert nem úgy kezelnek minket, hogy cigánylányt vett feleségül az a magyar fiú, sem a magyar sógornónk nem úgy viszonyult, hogy cigány fiú vette őt el feleségül. Ez az egyetlenegy sógornónk van, aki valóban biztos, hogy cigány családból származik, de nagyon jó körülmények között éltek, az ő édesapja is egész életében bányász volt. Itt laknak Felsőtelekesen ők is nem messze. A húgomnak is, ahogy mondtam is, annak is magyar a férje, ő is a bányában dolgozott, a legidősebb fiútestvérem felesége magyar, de mióta csak közöttünk van, 25 éve, vagy nem tudom... soha meg nem sértett minket. Egyik se, se az én párom, se a húgom férje, egyik sem sértett meg senkit sem, nem cigányoz le, nem mond sértő szavakat, mert elfogadtuk egymást olyannak, amilyenek vagyunk mindnyájan.

Mariska: A sógornóm is nagyon-nagyon aranyos teremtes, mondjuk, nem tanult, de 14 éves kora óta dolgozik a varrodában. A testvérem három szakmával rendelkezik, nagyon jó körülmények között élnek, nagyon szép a házasságuk a mai napig is. Mind a két gyereket taníttatták.

Ani: Aki Barcikán lakik, az is jó anyagi körülmények között él, azoknak is megvan mindeniük. Egyetlenegy gyerekük van. A testvéreim között már nincsenek ilyen nagycsaládok, két gyerek a legtöbb. Van olyan testvérünk, lánytestvérünk, aki nem ment férjhez, most 43 éves, van két fiútestvérünk, még nem nőültek meg – az egyik 40 éves, a másik 36 – és nem is áll szándékukban most még egyelőre. A lánynak annak egyáltalán nem, a fiúkat még nem tudjuk.

Én nagyon szeretném tudni, hogy kik is voltak valójában az őseim, hogy élhettek, mivel foglalkoztak, mert ez nem minden, amit így elmondanak, többet kellene róluk tudni. Nem elég, ha csak látjuk a fényképeket, hogy ők voltak az őseink. Ez érdekes dolog, mert a mai világban azt mondják az emberre, hogy cigány és akkor egy kicsit ott van bennem, hogy miért mondják rám, amikor én éppen olyan embernek érzem magam, mint bárki más. Mert ha tudnák, hogy a nagyszülők vagy dédszülők falubíró gyereke volt, akkor az ember egy kicsit felhőrdül. Éppen azért lenne jó tudni azt, hogy valójában kik is voltak ők. Így nem sok mindent tudunk róluk, csak hallomásból, kép alapján.

Mariska: Hosszúsúszón már csak az unokatestvéreim vannak, az nincs olyan messze, oda elmehetünk. Az a nagyapámé volt és egy hatalmas nagy terület. Én voltam ott kb. 5-6 éve a temetőn, mert a nagyszüleim sírjához mentem az édesanyámmal. És én gyerekkoromban voltam ott csak, és akkor kérdezem a keresztapámtól, mert a keresztapám még él, és akkor kérdezem a keresztapámtól, hogy keresztapa, a valamikori telekre, ami a nagyapámé volt, arra bérházakat építettek? Azt mondja a keresztapám, hogy milyen bérházat, kislányom? Nincs ott bérház. De-hogy nincs, mondom, keresztapám, hát ott van egy négycsaládos ház, ahogy kijövünk a temetőtől. Azt mondja nekem keresztapám, hát az a Juli nééné. Kb. hat családi ház van rajta. És akkor végül is nem tudom, hogy miért van ez, vagy hogy van ez, de azok nekem már unokatestvéreim, akik ottmaradtak Hosszúsúszón –, de valahogy ezt hozták magukkal a családból vagy be-

léjük nevelték, nem tudom, de tény, hogy 5-6 éve voltam ott a temetőn, és akkor ott van a nagybátyámnak a lánya, aki az unokatestvérem, és egyszerűen nem ismerte meg anyukámat. Hát az nem igaz, hogy nem ismerem meg! Akármilyen régen láttam, de az nem igaz, hogy a nagynénémet nem ismerem meg.

Ani: Szerintem ez egy bizonyos tartásforma, ezt több mint valószínű, hogy örökölhettük, ezt nem hozta magával senki sem, több mint valószínű, hogy örökölhettük, mert ahogy anyu mondja, a Barcikán élő fiútestvérünk is olyan, mint az ő apukája vagy az ő nagyapja természete, hogy az a kimondottan katonás, erélyes, fegyelmezett nem tudom, micsoda. Szóval megvan a tartásunk, és biztosan azok az unokatestvérek is ugyanúgy örökölték, ugyanúgy hajlamosak, mint ahogy mi arra, hogy azért egy kis valami... nem büszkeség, hanem valami tartás van bennünk. Ennyi. Nem azért, mert nem akarta megismerni, bár lehet, hogy nem akarta, de ezt nem az idő hozta, nem a divat, nem a hullám, meg nem ki tudja, mi, hanem ezt örökölték, ilyen mindegyik, az egész család. Eleve katonacsaládba született az üknagyapánktól kezdve mindenki és ez már hozta magával azt, hogy így nevelték a gyerekeket. Az unokatestvérek is azért ilyenek, hogy tartom magamat, mert nem ismerem. Ismeri, de akkor is úgy tartja magát, mert így nevelték, ebbe a formába. Különbén én őrájuk nem nagyon vagyok kíváncsi egyikre sem, de akik a fényképen láthatók, őrájuk igenis, rájuk kíváncsi lettem volna vagy lennék.

MÁSODIK ÉNEK. ANI BEMUTATJA A KINCSTÁRAT

Ani: Ez az épület, ahol vagyunk, kb. egy 150 évvel ezelőtt épült, ez bányászlakás volt. Kimondottan olyan emberek éltek benne, hogy bányamérnökök, bányaigazgatók, bányászok, az arra megérdemelt emberek lakták ezt az épületet. Itt végig le, azótától sok minden történt, mer azt a zsidó bányamérnököt halálózása után... már a fia elkerült innen, nem tudom, hogy hová és azután városi gazdálkodáshoz került át ez az épület. Többféle ember, jelenleg nagyon sokféle ember lakja. Ebben az épületbe nagyon sokan lakunk, 12 családos ez az épület. Eddig valamikor régen az aljába, valamikor lent az aljába kincstár volt, hát nem tudom, hogy kiknek a javára, a falu-e, vagy pedig a Tímár gazdálkodónak, a bárónak vagy mi volt ő, neki a vagyonát őrizték. Utána templom is volt ez az épület lent a pincerészébe, temető is volt alatta, majd ezek után iskolának alakították át az épület alját. Majd ezek megszűntek a háborús évek után, és akkor megint csak olyan emberek kerültek ide, akik valamikor a bányába laktak, meg arra érdemesek voltak, hogy ezt a lakást megkapják. Majd azok elhaltak belőle, elkerültek a faluba lakni, építkeztek, az állam segítette őket, szociális kedvezményeket, juttatásokat adott a családoknak és az egész falu innen ment ki, innen építkezett. Akik szegények voltak, úgymond szegények, nagy-családosok, azok itt is maradtak. Ettől az épülettől itt van a TSZ-telepünk nem messze, ez is megszűnt még a '84-es, '85-ös időkre, tönkrement, mondjuk így, hogy tönkrement. Azótától a Polgármesteri Hivatal kezébe került ez az egész telep. Eleinte használták állatok tartására, embereket foglalkoztattak, több embert is a fűrésztelepen, a darálóban, a terménydarálóban, majd fölépítettek egy épületet, amit varrodának használnak, annak építették.

Valamikor a '85-ös, '90-es években is nagyon sokan dolgoztunk benne, két műszakba jártunk dolgozni, majd a miskolci Híziipari Szövetkezet – mivel nekik voltunk a dolgozói – felszámolta ezt az épületet, ezt a varrodát, mert Rudabányán vett másik varrodát. Majd oda is lejártunk dolgozni és végül is csak felszámolták a Híziipari Szövetkezetet. Telt egy pár év – két-három év –, amit itthon töltöttünk, az asszonyok, a varrónők, a Polgármesteri Hivatal alkalmazott minket. Több alkalommal is a gázvezetéket amikor vezették, vagy a szennyvízcsatornát, az után dolgoztunk, és a jelenlegi polgármesterünk most újra megnyitotta ezt a varrodát, és most

jelenleg tizenötten dolgozunk benne. Nem messze van tőlünk, egy műszakba járunk, elég sokat dolgozunk kevés fizetésér, éhbérér – lehet mondani azt, hogy éhbérér –, de muszáj menni mindenkinek. Van olyan varrónő, aki 11 000 Ft fizetést kap ki, ez nincs kipótólva, nem kapjuk meg a létminimumot, de viszont elvárják, hogy ezért a 11 000 Ft-ért reggel 6-tól este 6-ig vagy este 8-ig dolgozzunk. Nagyon kevés leszorított bérrel hozta ki nekünk a darabbéres papírt a vezetőnőnk, ő azt mondja, hogy odabent az ő dolgozói Miskolcon többet keresnek, mer 60-70 000 Ft-ot keresnek ugyanevvel a darabbérrel, de hát ezt nem hisszük el, mert elég sokat túlórázunk, nagyon sokat fél óttól este 6 óra meg 7 óráig itt vagyunk, és ennek ellenére mégis csak annyi fizetést kapunk.

Többségébe cigányok vannak, magyar nem sok van, olyan arányt mondjak, hogy a 15-ből van a szalagvezetőnkkel együtt 5 fő magyar, és a többi cigány varrónők dolgoznak. Mert akik lennének asszonyok, magyar asszonyok a faluba, azok nem jönnek el a varrodába dolgozni. Nem a varrodába, sehova sem, mert aztat tartják, hogy megkapják a jövedelempótlót, plusz még amellet egész nyáron alkalmi munkákkal kiegészítik, és jobban megéri nekik, mint hogyha egy állandó, kötött munkahelyen dolgoznának.

Énnekem a varroda éri meg a legjobban, hiába ilyen keveset keresünk, mert éppen hogy csak elég a megélhetéshez, igaz, hogy a mostani legutolsó fizetésem is 30 000 Ft volt, de én ettől többet szeretnék kapni, mivel nem ennyit dolgozok a 30 000 Ft-ér, hogy egy sima műszak, hanem igenis túlórázgatok, hogy ennyi pénzt kikapjak, és előbb helyre teszem a varrodát, egy az, hogy a nyugdíjas éveket hogyha netán-talán el fogom érni, nem mindegy, hogy egy alkalmi csavargó életmódból fogok nyugdíjba menni, vagy pedig lesz nem tudom hány évem bedolgozva, és majd a munkám után kapok nyugdíjat. Most jelenleg 26 évem van bedolgozva.

Ebből is látszik, hogy... szóval kik szeretnek elmenni varrodába dolgozni, mert nagyon sokszor azt mondják, hogy mer lusták a cigányok, de hát evvel is tudjuk bizonyítani, hogy ez nem így van. Leszámoltak nagyon sokan, mert nem volt elég a fizetés, sokat kellett érte dolgozni, reggel – ahogy elmondtam már az előbb is, hogy reggel fél ötkor elmentünk nagyon sokat, és este 7 óra, fél 8, 8 órakor értünk haza. Mindenkinek kisgyereke van, családja, kertek vannak, állatok, ha még nem is látszik a környezetembe, de állatokkal is foglalkozunk, kapálunk is, és azér a nyár nem csak arra van, hogy most én este 8 óráig vagy 10 óráig dolgozzak. Az itthoni dolgaimat is el kell látni nekem is és a többieknek. De voltak olyanok is, akik azért számoltak le, mert vagy az édesanyja betegedett meg, vagy olyan valamilyen problémája adódott, ami végett le kellett számolni, és jelenleg munkanélkülin vannak. De van olyan is, aki azért számolt le, mert egyszerűen nem bírta azt, hogy cigányok között kell neki dolgozni, és egyszerűen egyik napról a másik napra fogta magát, leszámolt és elment máshova dolgozni. Ennek ellenére, akik vagyunk a varrodába, vannak dolgok, amin összezőrrenünk, összeveszünk, de megértjük egymást ennek ellenére, kijövünk egymással. Ha veszekedünk is, sokszor abból adódik, hogy a darabbér, meg abból, hogy az egyiknek nagyon is van munkája, a másiknak nem nagyon. Mer ilyen dolgok is történnek, hogy valahogy nem úgy kerül elosztásra a munka, ahogy annak kellene lenni. A kedvenc a varrodába még a magyar szalagvezetőnek vagy a magyar méősnak is kedvébe akar járni annak a pár embernek, és akkor annak rendszeresen nyomják a munkát, azoknak nem kell fölállni cérnáér, nem kell fölállni egy tűér, ha eltörik a gépből, de viszont a legtöbbségének föl kell állni, keresni kell magának munkát, el kell menni az asztalhoz tűér, meg kell keresni a csavarhúzóat, úgyhogy ez azt jelenti.

SZ. P.: Van összefüggés abban, hogy ez roma vagy nem roma?

Ani: Nincs, evvel nincsen összefüggés, egyszerűen ez egy olyan dolog, hogy már nagyon régi keletű, mert valamikor régebben is együtt dolgoztunk evvel a csapattal, akikkel most jelen-

leg is dolgozunk, a meősünk is ugyanaz, aki valamikor tizen... nem tudom, hány évvel ezelőtt volt, és annak volt egy baráti köre és most megint ugyanúgy megvan.

Visszatérve erre az épületre, itt többségébe cigányok lakunk, itt ebbe az épületbe nincs magyar. Cigányoknak is van itt másik változata is. Mi úgy érezzük, hogy nem vagyunk sorolhatók annyira kimondottan a cigányok sorába, mer itt nincs cigány nyelv. Itt soha nem volt cigány nyelv, itt nem volt vályogvetés, itt nem volt faszénégetés, itt semmi olyan dolog, ami cigány kultúrára utalna. Itt mindenki kicsikét úgy érzi magát, hogy tényleg le vagyunk nagyon nézve, mer vannak emberek, akik végett egy kalap alatt sorolnak mindenkit, de akik itt lakunk, azok mindig is úgy éltek, hogy bányászcsaládok voltak, földművelők, ültettek, kapáltak, jószágot tartottak mindig is. Nem cigányéletet éltek, hogy vándoroltak volna, vagy bármilyen ilyen dolgot úztak volna, amit másfelé, az országba többfelé cigányok. Úgyhogy arányába nem... itt nincs arány, itt nincs magyar, itt nincs, hogy most ennyi százaléka cigány, ennyi százaléka a magyar, itt mindenki cigány. A felsőbb részen ugyanebbe az épületbe, ugyanez az épület, oda föntebb, ott is úgy laknak, hogy ott is cigányok, de viszont ott már vannak magyarok is.

Amikor én gyerek voltam, ez az épület, ez az udvar nagyon szép volt. Itt végig a járda szélen virágok virítottak, az udvart egy évbe kétszer-háromszor kaszálták. Ez a gang itt – mi gangnak hívjuk – valamikor az én gyerekkoromba deszkából volt építve, ez télen is, nyáron is, ősszel is, esőbe, hóba, mindig nagyon szép volt. Hőfehérre volt súrolva, most valahogy tönkremegy minden, senki nem törődik semmivel, nem foglalkozik semmivel, egymásra várnak a fiatalok, hogy majd megcsinálja ez, mert ketten-hárman lemegyünk az udvarra dolgozni, erről az oldalról két ember, a másik oldalról hárman járunk, és akkor előbb-utóbb az ember ezekbe a dolgokba belefásul, mer hiába takarítja össze az ember az udvart, hiába rak rendet, nem kímélik, nem becsülik, de még segíteni se jönnek, hogy legalább egy vödör szemetet elvigyenek. Idejártunk a kincstári épületbe az asszonyok az emberekhez, jóba voltak a magyarok a cigányokkal, jól érezték magukat itten, mer úgy éltek az emberek, ahogy kellett, meg ahogy megfelelt. Most jelenleg megváltozott ez a dolog, mert hát mindenki olyan, amilyen.

Szeretnék innen elkerülni, de sajnos nincs rá lehetőségem, nincs rá pénzem, hogy én lakást vásárolok vagy lakást építsek. Nagyon kevés pénzből kell megélnünk, és kénytelenek vagyunk itt élni, ahol élünk.

SZ. P.: Ha beköltöznél a faluba, és lenne egy családi házad, a faluba akkor is cigánynak mondanának téged, vagy akkor nem lennél cigány?

Ani: Én erre, Péter, elmondanám, hogy minket a faluba nem nevez senki sem cigánynak, az én családomat. Soha, mikor mi gyerekek voltunk, akkor sem, és a mostani időbe sem az én családomra senki nem mondja, hogy cigány. A szüleim, vagy mi gyerekek, már csak azért sem, mert valóban mi úgy éltünk, mint ahogy bárki más. Az én apám ledolgozta az életét a bányába, kilenc gyereket fölnevelt, a kilenc gyereknek az általános iskola mellett még felsőbb iskolát is adott, mindnyájan elvégeztük az iskolát. Van olyan testvérem, amelyik bányászipari technikumba járt, van olyan testvérem, amelyik a katonaság főiskolájára járt. Én például sütőipari szakmunkás vagyok, pék, de van olyan testvérem is, akinek talán nyolc papír is van, szakmunkás papír, öcsém is van ilyen, meg még van egy bátyám, aki a Rudolf-telepi bányánál volt aknász. És miről csak ezért sem hívnak minket úgy, mert úgy nevelt minket föl édesapánk, édesanyánk, hogy miránk illet ne mondhasanak. Minket nem tanítottak arra, hogy lopjunk, meg hazudjunk, meg csavarogjunk, szigorúan neveltek, még hozzá nagyon szigorúan, és mi ugyanezt próbáljuk átadni a mi gyerekeinknek, testvéreim is és én is, éppúgy, mint ahogy mi a szüleinktől kaptuk ezt a dolgot.

SZ. P.: És akkor kire mondják a faluban, hogy cigány?

Ani: Vannak olyan emberek, akik úgy viselkednek, úgy élnek, vagy olyanokra, akik ide bejöttek Felsőtelkesre lakni, nem törzsgyökeres felsőtelekesiek, mert akik törzsgyökeres felsőtelekesiek, azokra az emberekre nem mondják. De azokra, akik ide lettek telepítve, azokra igen.

SZ. P.: És azok milyenek, szóval akikre azt mondják, hogy cigány, azok milyenek?

Ani: Hát munkakerülők, nem szeretnek dolgozni, vagy ha fizetés van, akkor minden van, utána semmi nincs. Ilyen dolgok, mint bárhol az országba történik, ugyanolyan életet élnek, nem tudom bővebben elmondani róluk. Szóval teljesen megmutatja az életük, hogy nem úgy élnek, ahogy egy embernek kellene élni, és már csak ezért is mondják rájuk, mer koszosak, mocskosak, el vannak hanyagolva, nem ápolják magukat. És akkor ezekre az emberekre megmondják, hogy cigány. Lopnak, hazudnak, ilyen dolgok is megtörténnek, hogy betörnek valahova, verekednek.

SZ. P.: És ebben a házban mind régi bányászcsalád leszármazottai laknak, vagy itt vannak beköltözők is?

Ani: Ebben az épületbe többségébe régi bányász, idős szülőknek a gyermekei vagyunk, akik itt lakunk, de van olyan család is, akit beköltöztetett még a valamikori rudabányai tanácsháza. De az csak két család, de a többi a régi bányász szülők gyerekei, akik itt laknak ebben az épületbe.

Evvel az épülettel szembe van ez az ól végig az udvaron, ezt valamikor is fásólnak használták, tyúkoknak, disznóknak, a háta mögött lévő részbe pedig fát, szemet tartottak a régi bányászcsaládok, akik itt éltek, itt laktak. És emögött az ól mögött pedig kert volna, valamikor ide ültetett mindenki, itt kapáltak, művelték a telkeket, de már most nem nagyon kell ez sem senkinek. Egy pár család még az, aki használja, műveli. Hát akármilyen drága is legyen az élet, de azt az egy-két szál zöldséget a boltba, az üzletbe meg tudják venni, lehetővé teszi azt, hogy eljárnak alkalmi munkába a munkanélküli mellett vagy pedig a szociális jövedelempótló mellett eljárnak alkalmi munkába, ahol nap mint nap kifizetik őket, van olyan hely, ahol 1800 Ft – 2000 forintot keresnek, és akkor ez lehetővé teszi nekik azt, hogy az üzletbe megvásárolják az étkezési krumplit, a zöldséget, sárgarépát és mindent, ami a háztartáshoz szükséges ahhoz, hogy mindennap meg tudjanak főzni az emberek. És akkor így már nem művelik ezt a kertet, ezeket a kerteteket. Nem kell senkinek.

SZ. P.: Minden lakás egyforma a házban?

Ani: Igen, igen ezek a lakások belülről is egyformák, szoba-konyhások, van ez az előszoba, előtér vagy pitar, mink pitarnak hívjuk. Meg van egy spajz benne, nem nagy ez az épület, mert 4×5-ös a szoba, és 3×4-es benne a konyha. De egy olyan családnak, hogy egy gyerek meg a két felnőtt, úgy elég, de ha már több gyerek van, mint van itt olyan család, hogy többgyerekes is, azoknak bizony nagyon kevés ez a szoba-konyhás épület. Nagyon jó lenne, hogyha ki lehetne alakítani benne egy fürdőszobát, ha volna olyan rész, amit le lehetne rekeszteni, de sajnos a polgármesterünk, a Polgármesteri Hivatal nem nagyon foglalkozik avval, hogy hogyan élnek itt az emberek ebben az épületben. Úgy jó, ahogy van, ők mindig azt mondják, hogyha az ember segítséget kér, hogy oldjuk meg a problémánkat, menjünk el innen máshova lakni, de hát az anyagi lehetőségeink nem teszik lehetővé azt, hogy el tudjunk menni innen lakni. Én, ha el tudnék menni, biztos, hogy elmennék, minden alkalmat megragadnék, hogyha lehetne rá lehetőségem, mert én nagyon szeretek a kertbe lenni, nagyon szeretek kapálni, ültetni, jószágokkal foglalkozni, mindig is ezt láttam a szüleimtől, erre neveltek, ebbe nőttek fel, és nagyon vágyok rá, hogy nekem is legyen egy kertes családi házam.

SZ. P.: Itt ebben a faluban, vagy máshol?

Ani: Ebben a faluba szeretnék lakni, itt születtem és itt is szeretnék meghalni. Ez a falu, annak ellenére, hogy így néz ki, ez nagyon szép ez a falu. Erdő vesz körül minket, itt télen nagyon jó levegő van, nagyon sok embernek tudnám ajánlani, asztmás betegeknek főleg, hogy ha erre a környékre eljönnek, biztos, hogy kellemes élménnyel távoznának, meg félig-meddig gyógyultan, mert nagyon tiszta, éles jó levegő van erre mifelénk. Amit az erdő is biztosít, meg a körülöttünk lévő hegység is, mert a rudabányai kanyarból ha jövünk, lehet látni a hegyek csúcsát. És ez is, gondolom, befolyásolja, hogy ilyen jó tiszta levegő legyen ezen a kis vidéken. Ezért nem is szeretnék elmenni máshová lakni, csak itt az én falumba. Itt éltek a szüleim, itt élek én is már 42 évesen és itt is szeretnék meghalni.

HARMADIK ÉNEK. A HÁROM NŐVÉR: MARISKA, ANI, EMESE

Ani: Ebben az évben történt, hogy az iskolából a gyerekek hazajöttek és annyit mondtak, hogy anya, látogatóink lesznek Pestről. Nem tudom, hogy mindenkihez elmennek-e, de hozzánk biztosan el fognak jönni. Kérdeztem a gyereket, hogy mégis kik jönnek családlátogatóba, de ő nem tudta. A végén kiderült, hogy cigány gyerekeket keresnek. Az iskolában voltak Budapestről és a pedagógusok kijelölték a cigány gyerekeket. Hogy ki válogatta ki őket, azt nem tudjuk, mert a pedagógus azzal védekezett, hogy nem ő válogatta ki a gyerekeket, holott biztosra tudjuk, hogy ők. Ezeket a gyerekeket – nevén nevezve a dolgot – cigány gyerekeknek nevezte. Rájuk ruházta, rájuk nyomta a bélyeget, ahelyett, hogy azt mondta volna, hogy gyerekek, kérdézték meg otthon a szülőket, mit szólnak ehhez a dologhoz, mivel a kisebbségi részt egy bizonyos csoport szívesen fölkeresné, szeretné megnézni, hogy hogyan élnek. Ehelyett csak arra vannak irányítva ezek a látogatók, hogy ezek a gyerekek cigányok, oda el lehet menni. Nincs is ebben semmi probléma, nem is haragszik érte az ember – én legalábbis részemről nem haragudtam –, kicsit annyiból érintett rosszul a dolog, hogy annyit elvár az ember, hogy ha már bevándorol ide Felsőtelekesre az a pedagógus, nem ismeri a szülőket, nem tudja, hogy kik laktak itt vagy kik ezek az emberek, akkor ne nevezze a gyereket cigánynak. Mondja azt, hogy vállalja-e a szülő, hogy valóban cigány család, ilyen a származása és családlátogatóba el lehet-e menni. Szóval is tettem, kérdőre vontam az egyik pedagógust, hogy ennyit elvártam volna tőlük, hogy szólnának, nem haragszom, nem akarok följelenteni senkit. Nekem nincs miért szégyellni azt, hogy cigány vagyok, mindenkor érzem magam olyan embernek, mint bárki más, mert érek én is annyit. A gyerekekre visszatérve, mi nem éltünk cigány módra, minket nem úgy neveltek, itt nem volt cigány kultúra soha, itt mindig bányász élet volt. Itt a gyerekeket – minket – mindig csak a szépre, a jóra tanítottak és mi ugyanezt próbáljuk átadni a gyerekeinknek. Azért, mert a gyerekek most úgy viselkednek, hogy bohóckodnak, hülye frizurákat nyírnak, ettől függetlenül a pedagógusnak nem áll jogában megbélyegezni a gyereket, hogy cigány. Nem áll jogában az, hogy a gyerekeket durván, csúnya szóval illesse, próbáljon meg úgy viselkedni ezekkel a gyerekekkel szemben is, ugyanúgy, mint a falusiakkal, mint pedagógus. Mert, ha ő ezt a pályát választotta, akkor neki nem lehet különbséget tenni a gyerekek között, nem különböztetheti meg őket származásuk szerint.

Emese: Azt szeretném mondani, hogy itt van az én kisfiam, Dávid. Az ő édesapja magyar származású, tehát semmiképp nem mondhatják rá, hogy teljesen cigány, mert azt nem lehet rá mondani. Nagyon rosszlesett a gyerekek, hogy nemcsak a pedagógusok, hanem a gyerekek is csúfolják, hogy cigány. A gyerek otthon mondja nekem, hogy ő miért cigány, amikor nem is ismeri a cigány nyelvet sem, a cigány kultúrát, nem ismer cigányokat. Miért cigányozzák őt? Nem

tudok neki mit mondani, mert én sem vagyok teljesen cigány. Valószínű, hogy van a családban cigány beütés, de soha nem éltünk cigányságban, sem a cigány kultúrát nem ismertük.

Ani: Erre még én megint csak visszatérek, ahogy mondtam az előbb is, a törzsgyökeres pedagógusok, a törzsgyökeres felsőtelekesi lakosok a mi gyerekeinket, minket, szüleinket nem neveznek cigánynak, soha nem is neveztek. Csak azok a pedagógusok, akik más vidékről bekerültek ide vagy vannak olyan családok, akik idekerültek, ebbe a faluba lakni. Visszhangzik utánuk is, hogy azért jöttek el abból a bizonyos faluból, mert azok is cigányok, de viszont szőkék, kék szeműek, rajtuk tényleg nem lehet látni, hogy cigányok. Az ilyen szülők tanítják a gyerekeiket arra, hogy ezekre a gyerekekre, akik itt laknak a Kincstárba, ezekre mondják, hogy cigányok. Holott, ha elmegyünk a faluba, ezektől a gyerekektől egyáltalán nem lehet megkülönböztetni a kincstári gyerekeket, mert annak ellenére, hogy fürdőszoba nincs ebben az épületben, ugyanúgy tisztálkodnak. Sőt, elmondhatom, hogy még jobban, mert nagyon sokszor, amikor elmegyek egy falusi gyerek mellett, látom, hogy milyen a füle, a nyaka és fürdőszobája van. Ezek a gyerekek viszont naponta mosakodnak, mindennap mosunk, meleg vízzel és mosóporral, úgy, mint bárki más. Nem különböznek a gyerekek egymástól, ezért sem tudjuk megérteni, hogy miért tanítja némelyik szülő a gyereket ilyen dologra. Vagy azok a pedagógusok, akik bekerültek ide Felsőtelekesre, miért mondanak ilyet, mert a gyerekek hiába kérdeznak minket, erre nem tudunk felelni. Nem tudjuk nekik ezt megmagyarázni, mert én nem érzem magam cigánynak, sem a testvéreim, sem a szüleim, mert nem úgy éltünk. Nagyon sokszor elmondtuk már, itt nem volt cigány kultúra, nincs hagyomány, mi nem ismerjük a cigány nyelvet, TV-ben hallottam, de még a körülöttem lévő, élő emberektől, senkitől nem hallottam, hogy cigányul beszéltek volna. Nekünk felnőtteknek már nem számít, mert rólam lepereg, de a gyerekeket eléggé érzékenyen érinti az a dolog, mivel ha felsőbb iskolába kerülnek, már egy ilyen papírral mennek el, hogy a nevük mögött ott van, hogy hátrányos helyzetű, cigány származású gyerek. És akkor a pedagógus azt meri mondani, hogy ő ezzel a gyereknek segít. Ez nem igaz, mert a gyereket lelkileg összetöri, lelkileg terrorizálja ezzel. Felsőbb iskolában is előfordul olyan, hogy a pedagógus első nap, bemutatkozáskor azt mondja, hogy nyújtsák föl a kezüket azok a gyerekek, akik cigányok. Az a gyerek már a földig meg van alázza, mert ő ezt a szót, ilyen értelemben, hogy cigány, nem ismeri, nem tudja, mit jelent. Ezzel nem segített rajta ez a felsőtelekesi pedagógus, hanem a lelkét teljesen megtöri ezzel a szóval, amit erre a papírra fölvezetnek.

Sz. P.: És a Dávidnak milyen baja volt az iskolában, mi történt vele?

Emese: Dávid azzal védekezik, hogy ő nem cigány, őt hagyják békén, mert neki van egy bátyja, 21 éves (a nagyobbik fiam), és ő is végig úgy járt az iskolába, hogy cigány gyerek. Én ezt nem tudtam, csak hetedik-nyolcadik osztályra, megnéztük az osztálynaplót, és oda volt írva a neve mellett, hogy a származása cigány. Úgy is kezelték, hiába volt jó tanuló, példás gyerek, akkor is mindig volt valami, amiért a gyereket kiközösítették. Most Dáviddal ugyanezt csinálják.

Sz. P.: Miben érzékelhető a kiközösítés?

Emese: Abban, hogy azok a gyerekek, akik egy kicsit jobban állnak anyagiilag, mint ő, csúfolódnak vele, hogy nem olyan az öltözeke, nem olyan a viselkedése, nem jó tanuló. Pedig ő is jó tanuló lenne, ha hagynák a gyerekek érvényesülni. De minden rosszban benne van, ha nincs is benne, akkor is csak ő a hibás, a felelős mindenért. És ez most már egyre gyakoribb. Ez ellen hiába is teszek, mert most legutóbb tavasszal volt a ballagás, ő ballagtatni akart egy nyolcadikos kislányt, de az egyik szülő elment az osztályfőnökéhez, hogy Dávidka nem ballagtathat magyar gyereket, mert ő cigány és ballagtasson egy cigány gyereket. Ez nekem nagyon rosszul esett, mert a tanár egyik napról a másikra az én fiamat odaállította a cigány gyerek mellé, akiről tudjuk, hogy biztosan cigány. A gyereknek egy kicsit rosszul esett, de azt mondtam neki, hogy az a kislány ugyanolyan gyerek, mint te vagy, ballagtasd ki szépen, és ebből ne legyen vita. Kérdőre

vontam a tanárt, erre azt mondta, hogy ő nem ellenkezhet egy szülővel. Márpedig ilyen egy iskolában nem lehet. Mert, ha egy pedagógus vállalta, hogy ő pedagógus, akkor álljon a sarkára, és az legyen az iskolában, amit ő mond, nem pedig az, amit a szülők eldöntenek. Pontosan egy olyan szülő mondta a gyerekemre, hogy cigány, aki bevándorolt ide Felsőtelekesre és nagyon jól tudom, hogy cigány származású. Ha a két gyerek egymás mellé állt, teljesen különböztek egymástól, mert az én gyerekem fehér bőrű, szőke, az ő gyereke pedig teljesen fekete, cigány gyerek, látszik rajta.

Sz. P.: De akkor ez miért van, hogy ez a szülő, akinek a gyereke láthatóan cigány, ez nem akarja, hogy egy láthatóan nem cigány gyerek ballagtassa őt?

Emese: Azért, mert egy beképzelt, arrogáns nőszemély, aki azt hiszi, hogy övé az egész világ. Nagyon erős anyagi háttere van – nagy lakás, autó – és lenézi ezeket a szegényebb gyerekeket. Én ezzel a nővel dolgoztam a varrodában, mert mi a nővéreimmel varrónők vagyunk és dolgoztunk egy munkahelyen ezzel a hölgygel. Ott is állandóan csak cigányozott minket. Szemtől szembe nem merte megmondani, de ha elmentünk 5 méterre, biztos, hogy semmi más téma nem volt, csak a cigányok. Ezt mind azért tette, mert irigykedett ránk, mert mi – bátran elmondhatom – szívvel-lélekkel dolgoztunk, olyan teljesítménnyel, hogy szinte nem ért utol minket senki és ezért.

Sz. P.: És ez az asszony magát cigánynak tartja, vagy nem?

Emese: Nem, ő nem tartja magát cigánynak egyáltalán, hiába is mondja bárki, hogy az.

Sz. P.: De őket az iskola cigányozza?

Emese: Nem, őket nem, de azt is el kell mondanom, hogy miért nem. El is mondom bátran. Mert itt Felsőtelekesen szokás, hogy a szülők, akiknek jó anyagi hátterük van, elmennek a tanár lakására, ajándékozzák, italt, virágot, csokoládét vesznek. Falusi szokás, hogy tyúkot, disznót vágnak, tojást visznek, téstát csinálnak, viszik a tanárnak, szinte megveszik a tanárokat. Akkor azok, akik szegényebbek, vagy innen a Kincstárból kerültek ki – mert az biztos, hogy mi innen kerültünk ki, bányászok laktak itt valamikor, ezt mindenki tudja, és nem cigányok –, nekünk ez nagyon rossz, mert mi nem adunk, sőt ha megtehetnénk, sem adnánk. Mert egyszerűen érzem magam olyan embernek, mint ő, sőt van, amelyiktől egy kicsit különbnek is. Nem iszom le magam a sárga földig, nem hempergek a sárban, mint egyes tanárok, igazgatók. Volt olyan az iskolában, hogy a gyerekeknek diszkót szerveztek. Este elmentem a gyerekek elé, mert már késő volt és láttam olyan tanármőt, aki olyan részeg volt, hogy ledobta a cipőjét, úgy táncolt a gyerekekkel. És ez egy értelmiségi, aki azt mondja a gyerekekre, hogy bunkó, meg hülye cigány. Sajnos, ilyenek történnek itt és ehhez az ember nem tud mit hozzáfűzni, tehetetlen.

Ani: Tehetetlen, mert ezek általában mind bevándoroltak, ide mentek férjhez, ide nősültek és ezek az emberek azok, akik becsmérelik a másikat. Egyszerűen nincsenek tisztában azzal, hogy ki kicsoda, nem is ismerik, viszont érdeklődnek a régi szülők felől, meg is beszélnek a dolgokat. Általában az a pedagógus, aki ugyanolyan lakásból jött ide Felsőtelekesre lakni, mint amilyenben jelenleg én lakom (nővérem is), egy szoba-konyhás ugyanolyan bányászlakásból került ide, nagyon szegény családból, most ő is nagyon jól van, nagy lakása van, elfelejtette, hogy honnan került ide. Ezek azok a pedagógusok, akik a gyerekeket így nevezik, és ilyen kivételezést tesznek, nemcsak azért, mert cigány gyerek, hanem az eszük után is különbséget tesznek. Nekem egy lányom már kikerült ebből az iskolából, egyik bátyámnak is két fia kikerült, a gyerekek majdnem bukdácsolva fejezték be az iskolát, úgy osztályozták őket, mint cigány gyerekek, nem az eszük, nem a tudásuk után. Amikor felsőbb iskolába kerültek, akkor a bátyám két fia is négyes-ötössel végezte a szakmunkásiskoláját, a nagyobbik lányom szintén. Felsőbb iskolában megmondták, hogy jó esze van, nem értik, hogy itt mi alapján osztályozzák a gyerekeket.

Emese: Ezzel kapcsolatban még én is szeretném elmondani, hogy nekem is van egy 21 éves fiam, ő is itt járt iskolába és nála is fennállt a cigánykérdés. Olyanokat mondtak a gyerekeknek, hogy: „ne szaladgálj a folyosón, nem a Kincstárban laksz”. Meg: „cigány gyerekeknek kussolás van”. Barcikára ment a fiam iskolába, szakmunkásiskolát végzett. Mikor az első szülői értekezletre elmentem, az osztályfőnöke megkérdezte, hogy ki a Juhász Jácint anyukája vagy a hozzátartozója. Amikor felálltam, a tanár szinte megdöbbsent, megkérdezte, hogy miért cigány ez a gyerek? Azt mondtam, hogy nem tudom. Nem tudok rá választ adni, mert hogy bennem van cigányság, biztos van, de hogy a gyerekem cigány, az már nem lehet igaz, mert az apjuk magyar. Nem szégyelli az ember, mert ha cigány vagyok, legyek cigány, ez nem egy kivetnivaló dolog, csak azért ne szorítsák a gyerekeket ennyire hátrányos helyzetbe. Ott az iskolában Barcikán annyira megbecsülték az én gyerekemet, hogy példásan végzett. 17 évesen elvégezte az iskolát, utána önként elment katonának, letudta a katonai idejét, becsületesen él, ugyanúgy, mint a többi ember. Sajnos munkahelye még nincs, mert ilyen vándoréletet él, hol itt dolgozik, hol ott. Sajnos, ilyen most az élet, hogy munkanélküliség van. Nagyon sajnálom a gyereket, mert nagyon jól végzett, példásan. Ennek az a lényege, ezt szerettem volna elmondani, hogy ott a szakmunkásiskolában is úgy könyvelték el a gyerekemet, illetve úgy küldték a jelentést, hogy cigány származású gyerek. Ott nem tudták hova sorolni. Hiába mondjuk azt, hogy mi nem élünk ebben, de igenis, akkor is cigányok vagyunk. Ha a pedagógusok azt akarták, hogy itt a cigány származású gyerekeket felkeressék és a hátrányos helyzetűeket segítsék, ha esetleg tehetségesek, akkor miért nem segítik, miért nyomják el? Nem elnyomni kellene, segíteni őket. De ez itt ebben az iskolában soha nem fog előfordulni.

Sz. P.: Dávid, te hogy érzed, hogy az iskolában milyen hátrányaid vannak, meg vagy-e különbözterve? Járhatsz-e oda, ahova a többiek vagy külön foglalkozásokat tartanak nektek?

Dávid: Nem tartanak külön foglalkozásokat, csak a tanárok éreztetik velünk. Kitaltanak minket a szakkörökből.

Emese: Igen, szakkörökön nem vehetnek részt. Mert, ha ezek a gyerekek csúnyán beszélnek, akkor biztos, hogy más nem éri őket, csak az, hogy cigányok. Ezek a gyerekek nem ismerik a cigány beszédet.

Sz. P.: Milyen szakkörből vagytok kitaltva?

Dávid: Például jártunk sportkörre és egyszer azt mondta a tanár, hogy két hétig nem szeretne minket meglátni a környéken. Rákérdeztünk, hogy miért, ő csak annyit válaszolt, hogy „azért”. Utána mondtuk neki, hogy ha nem járhatunk, akkor egyszerűen húzzon ki minket a listáról, ő erre azt mondta, hogy: „helyes”, így a helyes, ha mi nem járunk.

Emese: Pedig el kell mondanom, hogy Dávid nagyon jó sportoló, negyedik osztályig sportversenyekre hordták a gyereket. Volt aranyérme, ezüstérme is, talajtornázott, de elmegy a kedve mindentől. A lelkivilágát összetörik, és többé már nincs kedve. Végül is bízunk abba, hogy ha a gyerekeink kikerülnek ebből az iskolából, elkerülnek egy másik iskolába, ahol egy kicsit jobban megbecsülik őket és a tudásuk szerint fogják osztályozni és a viselkedésük alapján fogják eldönteni, hogy mit érdemelnek, akkor talán egyszer megtalálja a helyét ebben a világban.

Sz. P.: Ezt a falusi és kincstári megkülönböztetést az iskola alkalmazza csak?

Ani: Nem, ezt úgy általában a faluban is, de ehhez el kell mondjam, hogy falunak a 70-80%-a innen a Kincstárból került ki. Mert Felsőtelkes egy bányászfalú és itt csak ezek a kincstári lakások voltak, van még egy tanya, volt ott egy uraság, annak voltak cselédei, és bányászok voltak. A megkülönböztetésre visszatérve úgy mondják a gyerekekre is meg ránk is, hogy a kincstáriak, de nem mindenkire, mert annak ellenére ennyi mindent elmondunk, azt el lehet mondani, hogy a mi családunkat nem nevezik így sem a Polgármesteri Hivatalban, sem azok az idős emberek, akik törzsgyökeres felsőtelekesiek.

Emese: Végül is tesznek különbséget a faluban, mert mi 15 évvel ezelőtt vettünk egy lakást a faluban. Egyébként a Kincstárban kezdtük az életünket a férjemmel. Amikor megszületett a kisebbik fiunk, Dávid, akkor sikerült OTP-kölcsönt felvennünk és vettünk egy lakást. Nagyon nehéz sorsunk volt, de a faluba kerültünk egy háromszobás, konyhás kis parasztházba, amit azóta már felújítottunk. Szemtől szemben nem, de később visszahallottam, hogy a szomszédok mondogatták, hogy cigányok jönnek ide lakni, ugyan milyenek lesznek? Rosszulesett egy kicsit, de megkérdeztem a közvetlen szomszédokat, hogy miért vagyok én rosszabb, mint más, miért rosszabb egy cigány, mint egy magyar. Egy cigány ember is tud viselkedni úgy, hogy jó legyen, csak akarnia kell. Viszont egy magyar ember is tud úgy viselkedni, hogy – nem akarok rossz kifejezést használni – sehogy.

Sz. P.: Gyerekkorodban minek tartottad magadat és most minek tartod magad?

Emese: Nekem nagyon jó gyerekkorom volt, soha nem érezteték velünk, hogy cigányok vagyunk, az iskolában sem, a faluban sem, sehol. Nekünk nagyon boldog gyerekkorunk volt, amit nem mondhatok el a gyerekeimről.

Sz. P.: Te magadat cigánynak gondolod vagy magyarnak?

Emese: Én úgy gondolom magamról, hogy hajlok afelé, hogy szeretem a cigányzenét, szeretem a cigány kultúrát, nem konkrétan látom magam előtt, hanem szeretem megnézni a TV-ben, szeretem hallgatni, sőt nagyon szeretném megtanulni a cigány nyelvet. Most úgy érzem, hogy nagyon szeretnék a cigányok közé tartozni, ezt őszintén elmondom, hogy legyen cigány kultúráram, legyen anyanyelvem és legyen egy nyelv, a cigány nyelv, amit szeretnék megtanulni. Most szeretném, 38 évesen.

Ani: Te hajlasz erre, de én nem, mert én úgy érzem, hogy engem az Isten ugyanolyannak teremtett, mint bárki mást, nekem ez az anyanyelvem, amit én beszélek, és én nem vágyom más nyelvre egyáltalán. Engem ezen a nyelven tanított meg az apám, anyám kicsi koromban, úgy érzem, hogy nem a cigányok, nem a magyarok táborába tartozom, hanem az emberek táborába. Nem óhajtok sem cigány kultúrát, sem nyelvet, ami ezeket az embereket veszi körül. Ennek is van egy bizonyos rétege, aki szeretne kiszakadni a sárból, mocsokból, de nem akar ember lenni. Annak ellenére engem ugyanoda sorolnak, ahol az az ember él. Éppen ezért nem akarom azt a kultúrát, nem akarom azt a nyelvet beszélni. Az első szó, amire megtanítottak, magyar nyelven hangzott el, ez az örökségem, nem óhajtok mást.

Sz. P. (Emeséhez): Ha jól értem, akkor te most vállalod a cigányságot, közben az sért vagy bánt, hogyha a gyerekedet lecigányozzák?

Emese: Nem sért, mert én elmondom a gyerekeknek is, hogy ne vegyék sértésnek, próbálják meg elviselni, de ők nem tudják elfogadni. Csak a gyerek miatt esik rosszul az embernek. Én is több helyen megfordultam, és volt, ahol megjegyezték, hogy cigány vagyok. Voltak olyan barátaim, akik nem hitték el, voltak, akik igen, és azt mondták, hogy márpedig látszik rajtad, hogy cigány vagy. Én azt mondtam, hogy nem baj, ha látszik, nem szégyellem. Nem tudom, hogy pontosan honnan származom, mert nagycsalád vagyunk, anyám Szlovákiából került ide, apám magyar volt, szóval keveredtünk. De én úgy érzem, hogy – bár nem gyakorlom – szeretem a cigány kultúrát, tetszik nekem, csak egyetlenegy nem tetszik, hogy a cigány emberek is kiemelkedhetnének tudásukkal, jószágukkal, vagy szeretnének dolgozni, nem pedig csak élni munka nélkül, csavarogni, lopni, betörni. Általában ez jellemző a cigányokra. Szeretném, ha a többi cigány is tenne valamit azért, hogy ebből kikerüljön.

Sz. P.: Nem hiszel abban, hogy többen vagytok olyanok, akik mégiscsak egy normális, sikeres életet éltek azzal szemben, akik ezt nem teszik meg és őket viszont cigánynak mondják?

Emese: De igen, és ez egy kicsit rossz, mert ők is ugyanúgy élhetnének, mint mi, csak kicsit oda kellene figyelni nekik.

Sz. P.: Miért nem élnek úgy?

Mariska: Elmondom, miért nem élnek úgy. Azért, mert nem akarnak. Ott születtek, tehát beleszülettek egy családba, egy hagyományba, egy kultúrába és onnan nem akarnak kijönni.

Ani: Nemcsak ez az igazi oka, mert akik körülöttünk élnek cigány családok, ezeknek nem a kultúra az oka, hanem ennek az az oka, hogy – én csak a körülöttünk lévő emberekről beszélek, nem általában, országosan – fizeti az állam az embereket. Fizetik a családi pótlékkal, mert születnek a gyerekek, némelyik cigány családban 10 gyerek is, megvan a szociális kedvezmény, kapják a munkanélküli segélyt, kell ennél több? Nem kell dolgozni, egész nyáron a parasztok ültetnek, kapálnak, ők elmennek lopni, megélnék. Akkor minek menjenek el dolgozni, minek akarjanak kikapaszkodni a sárból, amikor így is biztosan megélnék. Én örülök, hogy kiemelkedtem ebből a sárból, igaz, hogy soha nem is voltunk benne, mert a szüleink sem voltak a sárba. Én a két kezemmel megdolgozom a kenyereért, az enniálomért. Apám a két kezével megdolgozott a bányában, azért, hogy fel tudja nevelni a gyerekeit, iskoláztatni tudja. Apámnak a szülei szintén két kezükkel dolgoztak, engem nem érdekel más, aki nem akar dolgozni. Ha neki úgy jó, éljen úgy, mert van egy nagyon jó állam bácsi, és fogja segíteni szociális segéllyel, éppen ezért nem akar kikapaszkodni. Engem nem segít, mert nem vagyok rászorulva. De ha netalán olyan helyre születtem volna, abban nővök fel, éppúgy nem másztam volna ki a sárból, mert akkor engem is segítene, támogatna az állam. És ezeknek az embereknek nem számít, hogy azt mondják rájuk, hogy cigány. Izsófalván a buszon hallottam, ott valóban beszélnek cigányul, trágár, ocsmány kifejezéseket használnak. Mi nem hallottunk ilyet soha. Akkor minek másszon ki, ha az állam támogatja őket.

Emese: De végül is ez nem a kultúrájuk része, hogy ocsmányul vagy trágárul beszélnek, ez a cigányok közt lévő olyan kapcsolat – én már megfigyeltem őket – olyanok, mint egy nagy család. Amikor az egyiknek baja van, ott van a többi is, védik egymást a cigányok. Viszont van olyan is, ha az egyik cigány családnak valamivel több van, mint a másinak, és ő már egy kicsit úgy érzi, hogy különb, mint a másik család, akkor ellene fordulnak. A cigányok ilyenek. Egymás feleségét szeretik, egymás férjét szeretik, egy családban házasodnak, az igazi cigányok ilyenek.

Ani: De itt nincs ilyen. És ahogy Péter kérdezte az előbb az egzisztenciát, én igenis örülök neki, hogy itt tartok. Nekem biztosabb a megélhetésem annak ellenére, hogy őket jobban segíti az állam, már csak azért is jobb, mert nekem állandó, kötött munkahelyem van, engem a munkahelyem után értékelnek. Az állam adta adományokból élő embert pedig az élete után. Nekik az az egzisztenciájuk, nekünk pedig az, hogy dolgozunk.

Emese: A cigányok között is nagyon sok a különbség. Sőt talán több csoportra is lehet osztani a cigányokat. Vannak nagyon rendesek, akik szeretnek dolgozni, tanulni, emberek akarnak lenni, van egy közép, aki igenis meg nem is, és van még egy réteg, aki egyáltalán nem foglalkozik azzal, hogy hogyan, miből él, csak hogy mindennap legyen neki mit inni, menjen csavarogni. Nem kell neki dolgozni, mert kapják azt a kis segélyt. Igaz, hogy megélni nem tudnak belőle, mert van, ahol rengeteg gyerek van. Rossz ezt elmondanom, de találkoztam olyan hölgygel, akinek 30 éves korára volt nyolc gyereke. Borzasztó szegénységben élnek, most a szocpol-kedvezményt megkapták, hogy építkezzenek. Felépítették a szép, nagy lakást, de nincs benne bútor, nincs meleg víz, nincs semmi, csak a falak.

Ani: Éppen ezért én igenis kiemelkedettnek érzem magam, azért mert neki 30 éves korára nem kellett volna nyolc gyereket szülni, nem kötelező. Elmehetett volna dolgozni, ha akart volna, el tudott volna helyezkedni varrodába. Én is hiába vagyok szakmunkás, varrodában kötöttem ki, ott dolgozom, 26 évem van ledolgozva. Először teremtette volna meg azt, ahova születni fognak azok a gyerekek. Nem gyerekekkel kell nekiindulni az életnek. Éppen ezért ezzel kapcsolatban sok mindenben nem értek egyet veled. Nem tudok helyet adni ennek a dolognak.

Mariska: Hadd mondjak én is valamit. Mi ugyan testvérek vagyunk, de különböző a véleményünk. A cigánykérdésben soha nem tudtunk megegyezni. Én például elmondom: az én édesanyám félvér. A nagyszüleimben több a magyar vér, mint a cigány. Édesapám származását nem tudom biztosan, de én nem érzem magam cigánynak, mindazok ellenére, hogy azt mondják rám, és ilyen a bőröm. Szerintem egy embert nem a bőre színe határoz meg, hanem a viselkedése, a munkássága és az életvitele. Viszont azt is el kell mondanom, hogy sokat jártam már az országban, szinte az egész Magyarországot bejártam, láttam igazi cigányokat. Nagy szoknyásokat, bekötött fejű asszonyokat és nagyon csúnyán beszéltek. Pici, apró gyerekeket, akik lopnak a másik kosarából, vonaton találkoztam velük Békéscsaba környékén. Én ezeket az embereket nagyon elítélem, azt is mondhatom, hogy gyűlölöm. Nem tudom elképzelni, hogy hogyan lehet így élni. Lehet, hogy azért, mert én soha életemben nem éltem így. Ezen a környéken ilyen életvitelű emberekkel, cigányokkal nem találkoztam. A mi falunkban egyáltalán nem élnek ilyenek. Ehhez én nem vagyok hozzászokva, nem tudom elviselni, nem szeretem őket. Azt mondom, hogy nem biztos, hogy ott kellett volna nekik maradni, ahol most élnek, mert arról nem tehettek, hogy milyen családba születtek, de arról igen, hogy mivé váltak. Nem azért ítélem el őket, mert ilyenek, hanem azért, mert lett volna rá lehetőségük, hogy egy másik életformát válasszanak. De nekik ez volt jó, mert ez kényelmes volt, és nagyon megfelelt nekik. Nem szívesen találkozom egy ilyennel.

Emese: Nem szívesen – hogy én is beleszóljak –, mert én érzem, hogy van bennem cigányság, nem szégyellem, nem is ítélek senki felett. De sajnos így kell ennek lenni, hogy a cigányság – mint amilyen én is vagyok – hiába dolgozunk, szépen neveljük a gyerekeinket, hiába vagyunk tisztességesek, a valódi cigányok miatt nem lehetünk mi azok, akik szeretnének lenni. Azért, mert ők egyszerűen nem akarnak kiszabadulni abból a környezetből. Hiába élünk tisztességesen, hiába dolgozunk, akkor is cigányok maradunk.

Mariska: Azért nem lehet, mert akárhogyan is fog dolgozni, akármilyen tisztességesen, jó-módban fog élni, rásütöttek egy rétegre – akik valóban cigány származásúak – és mindegy, hogy abból a cigány családból valaki kiemelkedett és az már nem úgy él, akkor is meg van bélyegezve.

Ani: Én ezt nem így látom, mert ezt mind a hátam mögött kell hagyni, engem ez nem érdekel, mert ha az én apám is ezt vette volna figyelembe, akkor nem iskoláztatott volna kilenc gyereket. Pontosán ezért ez mind a hátam mögött van, és van olyan fiútestvérem is, amelyiknek ez a dolog a háta mögött van, mert igenis ember vagyok, Isten engem olyannak teremtett, mint más embert, és engem nem érdekel, hogy más mit mond rólam.

Mariska: Ez nem úgy van, mert országos szinten azt mondják a cigányokra, hogy ilyenek olyanok, tény, rendben van. De mindenféle van a magyar emberben is. Akkor hiába él rendesen egy cigány család, hiába dolgozik tisztességesen, becsületesen, akkor is megbélyegzik.

Emese: Ha megfigyeltétek, bárhol dolgoztunk, de ha cigányokról volt szó, akkor mi is cigányok voltunk. Akárhogy dolgoztál, akármennyit teljesítettél, akkor is cigány voltál.

Mariska: Ez nem igaz, mert csak vegyünk példát, hogy országos szinten azt mondják, hogy a cigánybűnözés. És hiába él tisztességesen egy másik család, akkor is mindig rányomja a bélyegget, hogy cigányok.

Emese: Így van és ez az igazság.

Ani: Ez az igazság, de engem ez nem tud zavarni, mint benneteket, megmondom, hogy miért. A mi falunkban, általában Felsőtelekesen nem a cigányok törnek be a népboltba, a templomba meg a kocsmába, hanem magyarok, akkor most mi van?

Mariska: Most ez egy kis vitatkozás. Az a helyzet, hogy te hiába élsz tisztességesen, hiába élsz úgy, ahogy élsz, hiába neveled a gyerekedet a szépre, a jóra, különbül jár iskolába, mint

akármelyik falusi gyerek, tiszta, rendes, okos, művelt. De neked, amikor elmész, nem mondják, de amikor már 2 méterrel elmentek tőled, akkor azt mondják, hogy cigány.

Ani: De ahogy elmondtátok, hogy több helyen is voltál, vagy Emese is elmondta, hogy vannak barátai, akik elhiszik, vannak, akik nem hiszik el. Például egy iskolázott, művelt ember, én elmentem Miskolcra, az idegsebészetre, engem ott az orvosok, az ápolónők, az igazi művelt emberek nem neveztek így, de aki cigány volt ott, koszos, retkes volt, arra azt mondta, de rám nem.

Emese: Figyelj, testvérem, ennek is van egy olyan oldala, hogy ha belenézel a tükörbe, akkor látod, hogy fehér bőrű vagy és kék szemű. Eleve nem mindenki mondja rólad, hogy cigány vagy, de viszont, ha valaki megnézi a nővéremet vagy engem, azt fogja mondani, hogy nézd már, milyen szép, milyen tiszta, milyen elegáns, cigány. És azt mondják, hogy cigány.

Ani: És ez zavar Téged?

Emese: Nem zavar testvérem, egyáltalán nem zavar, nem is zavart, csak az zavar, hogy a tanárok egyszerűen a gyerekeket hátrányba helyezik emiatt, hogy cigányok.

Ani: Ezt már megbeszéltük ezt a dolgot, most egy teljesen más téma. Ez engem egyáltalán nem zavar. Én elfogadom úgy, ahogy van, mert én azt tartom, mint ahogy el is mondtam, Isten egyféle embert teremtett. Itt nem volt cigány, nem volt magyar, itt nincs zsidó, nincs német, itt csak egy bizonyos emberi faj van. Én ehhez tartom magam.

Emese: Ezt nem mindenki tudja ám, lehet, hogy Te tudod vagy egy pár ezer ember tudja, de nem mindenki hiszi az Istent.

Ani: Minket így neveltek fel, mert apu erre nevelt minket a Biblia szerint.

Mariska: Hagyd már ezt a hülyeséget!

Ani: Ez nem hülyeség, mert az ember tehet arról, hogy odáig jutott, ameddig jutott. Akkor is csak azt mondom, hogy Isten egyféle embert teremtett, az emberek a hibásak Mariska, az emberek, hiába is mondjátok. Valamikor a régi időkben is úgy volt, hogy aki ki tudta zsákmányolni a másikat, valamikor az ősidőkben, törtetett, letaposott és gázolta a másikat, az előre tudott haladni. Most ugyanazt az időt éljük.

Mariska: Nem, az a helyzet, hogy a faluban nagyon sokan azt mondják, hogy a cigányok lopnak. Nálunk a faluban vannak olyan emberek, akik elmennek a másik kertjébe, szőlőjébe és lopnak. A falusi magyar gyerekek feltörik a templomot, a boltot, a kocsmát.

[A HÁROM NŐVÉR FÉNYKÉPEKET NÉZEGET]

Mariska: Ő a nagymamám és ő a nagyapám.

Ani: Most nem haragudtok meg érte, de nem látszik rajta, hogy falubírónak a lánya.

Emese: Az anyu vonását megtalálod benne, aztán az enyémet is, meg talán a Mariskáét is egy kicsikét. Nem sokat, de azt hiszem, hogy több az enyémm. Még Rózsa nénémnek vannak lányai, akiknek vannak vonásai nagymamába. De ha megnézed a nagyapát meg a bátyánkat, meg téged, akkor te már itt vagy szépen, mint nagypapa. Te hozzá hasonlítasz meg a bátyánk, Józsi, mert ti ketten egyformák vagytok és az én nagyobbik fiam, a Jácint.

Mariska: Végül is az az igazság, hogy mi ezt a képet nem láttuk. Én ismertem őket, de ezt a képet nem láttam. Tudtam róla, mert elmondták, hogy van ilyen kép, még fiatalabb korából is van valahol, csak éppen nem tudom, hogy hol, kinél... Igen, a nagymamám... ő mindig olyan kis szolid asszony volt. Én csak elbeszélések után tudom, az anyukám csak arra emlékszik, hogy a nagypapám egy makacs természetű, nagyon egyenes járású volt. Voltak bizonyos szokásai, az elmondások alapján volt is kitől tanulnia. Nagypapám szeretett mulatni, kocsmazni, kár-

tyázni, mert ő abban élt, abban nőtt fel. Mindig elmondta, hogy ő nem cigány, mert az ő édesanyja az arдай bíró lánya volt. Nagypám édesanyja – mivel ő a bíró lánya volt és magyar volt, nem engedték őket, hogy összeházasodjanak, hanem úgy házasodtak össze, hogy – most ez nagyon rossz dolog, amit mondani fogok – a nagymamám erkölcsstelen volt, illetve a dédnagymamám. Ő férjhez ment a nagypámnak az édesapjához – az én dédapámhoz – és őt kitagadta a családjá. A gazdag bíró család kitagadta a lányát, de nem volt külön a bíró család sem, mert ivott, dorbézolt, részegeskedett a bíró is. Volt kitől örökölnie a lánynak is ezt a szokást és ezek után mondom azt, hogy a nagypámnak is volt kitől örökölnie. De szerencse, hogy nálunk a családban ezt a hagyományt nem örökölte senki.

Még azt el kell mondanom, hogy nem mindenkit ismertem a családból. Az édesanyámtól hallottam, hogy ilyen nénén is volt, olyan bátyám is volt, szóval a neveket, de mi nem ismertük őket. Van olyan, akit csak fényképen láttam. Sem a gyerekeit nem ismerem, sem az unokatestvéreinket – ott kint Szlovákiában... Igaz, hogy már nem is élnek az anyukám testvérei ott Hosszúsúzon, de az unokatestvéreket egyáltalán nem ismerjük, mert voltak problémák, amikor az édesanyánk férjhez jött Magyarországra, ugyanis az édesapám nagyon szegény családból származik. Amikor az édesanyámmal megismerkedett, akkor Kánóban élt a szomszéd faluban, ott lakott az édesanyja a mostohaapjával. Az édesapámat 9 éves kora óta Almássy báróék nevelték és amikor már odacseperedett, hogy tudott dolgozni is, akkor mint cseléd dolgozott náluk. Amikor az édesanyámmal megismerkedett, az édesanyámat nem akarták hozzáadni feleségnek, mert egy cseléd fiú nem veheti el a lányukat. Akkor anyukám is itt maradt. Abban az időben még jártak csempészni, árut cseréltek, és itt maradt Magyarországon anyukám. De mielőtt itt maradt, akkor Imre bátyám – ő Hosszúsúzon született, ott is élt, ott halt meg – azt mondta anyukámnak, hogy ha ahhoz a fiúhoz hozzámegy, akkor többet neki nem testvére. Végül is az anyukámat kitagadták, és ő nem tartotta a testvéreivel a kapcsolatot. Nem is tehetette, Hosszúsúzon is akkor volt először, 1946-ban idejött Magyarországra, 1964-ben halt meg a nagymamám és az édesanyám akkor volt odahaza először. De akkor is azért, mert meghalt az édesanyja. Nem is járhatott haza, nem is fogadták el, igaz, hogy gyerekkorától egy nemkívánatos fajnak a bűrszínét örökölte, őt nem nagyon fogadták el a testvérei. Mi kilencen voltunk testvérek, az édesanyám családja volt a legszegényebb, mert minden testvér a saját lakásában élt, az anyukám itt lakott a Kincstárba, ő nem örökölt semmit, a többiek igen. Édesapám egyedül dolgozott és amikor összekerültek, akkor elment Rudolf-telepre dolgozni a bányába, aztán kezdte kiművelni magát a cselédsorból és a végén robbantómester volt a rudabányai vasércbányánál. Természetesen az anyukám nem dolgozott, mert kilenc gyereket nevelni kellett, iskolába járatni, főzni, mosni kellett. A testvéreim kijárták az általános iskolát, elmentek felsőbb iskolába, szakmunkásiskolát végeztek mindannyian. Van egy öcsém, aki bányaiipari technikumba járt, de a végén paraszt lett belőle, mert ott lakik a Viharsarokban és ott a bányaiipari technikumot nem tudja hasznosítani.

Édesanyám másodszor akkor volt odahaza – nem tudom megmondani pontosan, hogy melyik évben –, amikor a nagypám, tehát az édesapja meghalt. Ennyit volt odahaza, soha többet nem. Akkor, amikor szüksége lett volna a testvéreire, a családjára, akkor mindenki eldobta. Akkor senkinek nem kellett, őt mindenki megtagadta, mindenki megvetette, sőt amikor az édesapámmal összekerült és már több gyerek megszületett, a testvérei akkor is lenézték, elítélték. Mi szegények voltunk, mert csak az édesapám dolgozott és a Kincstárban éltünk, nekünk nem volt saját házunk, az édesanyám kilenc gyereket nevelt, nem kettőt, hármat, neki kilencet kellett nevelni, iskoláztatni. Őt senki nem szerette a családban, mert szeretett őszintén beszélni, mindent kimondott úgy, ahogy van, nem érdekelte, hogy tetszett-e valakinek vagy nem, ő a véleményét mindig kifejtette és mi is azért vagyunk ilyen nagyszájúak mindannyian. Nekünk

megmondták, hogy nem szabad hazudni, nem szabad lopni, nem szabad a máséhoz hozzányúlni, mert ha ezt meg tesszük, akkor úgy kikapunk, hogy belegebedünk. (Bele is gebedtünk egy párszor.) Anyukámat a testvérei nem nagyon fogadták el, ő mindig bizonyított. Szerintem azért nevelt bennünket így, mert nem fogadták el a testvérei, nem fogadta el a családja, szerintem mindig bizonyított. Hiába volt nagy családja, úgy érzem, hogy – azok a testvérek, unoka-testvérek, akik nem fogadták el – mi mindenkor vagyunk olyanok, mint ők. Sőt mondhatnám azt is, hogy különbek, mert az édesanyám minden gyerekét iskoláztatta. A szüleink a maguk erejéből lettek valakik, ők pedig a nagyszülők ellopott vagyonából, mégsem lettek különbek, előkelőbbek, nem nevelték különül a gyerekeiket, nem lett belőlük értelmiségi ugyanúgy, mint a mi nagy családunkból és a szegény családból. Talán azért is nevelt bennünket így az anyukám és az édesapám, mert valahol mindig bizonyítottak, márpedig azért is megmutatom, hogy engem nem fogadtak el, én nem kellettem nektek, de mindenkor érzem azt, hogy vagyok olyan, mint ti.

Én most is azt mondom, hogy ha akkor az anyukám nem kellett, akkor most én sem fogadom el őket, és ne jöjjenek el hozzám. Ha az anyukám nem kellett, akkor ne kelljek én sem. Lehet, hogy ez rossz dolog, de én így vagyok vele. Még hadd mondjam el, hogy mindegy, hogy mit mondanak az emberek a származásomról – ha olyan nagyon jól meg akarom gondolni és ha oda akarok mindig visszatérni –, de én azt mondom, hogy ha találok még egy olyat, mint az édesanyám, ha 100 éves leszek, annak az embernek akkor is kezet csókolok. Mert én az anyukámtól különbet még nem találtam, aki ennyi gyereket felnevelt úgy, ahogy ő felnevelt minket. Sok minden ellenére megvagyunk, jól vagyunk, örülünk egymásnak, szeretjük egymást – néha egy kicsit összeveszünk, vitatkozunk, más a véleményünk, de ez minden családban megvan –, ennél több nem kell. Ennyit tudunk elmondani a családról.

NEGYEDIK ÉNEK. A LEÁNYOK ÉDESANYJA: REGINA

Regina: Azt, hogy hogyan kerültek a szüleim egybe, azt nem tudom, csak mindig úgy mondtam anyám, hogy ő Sályból került ide és mostohaapja volt. Amikor betöltötte a 16 évet, már meglett a legnagyobb testvérem, Józsi bátyja Kecskemén. De már azok is meghaltak. Akkor örült az anyja, hogy túladdott a lányán, azon az egy gyereken, van ilyen ma is, hogy nem bánja az anyja, csak eltolja a gyerekét. Mindig azt mondta anyuka, hogy lehet, hogy örült az anyja, hogy megszabadult tőle, mert mostohaapja volt. De egyebet nem tudok. Apámék is ott születtek, ki akarták zavarni a tótok, a csendőrök, amikor az oroszok után Szlovákiát visszafogták. Verték édesapát, hogy takarodjon ki Magyarországra, mert ő nem odavaló. Azt mondta nekik, hogy nem megy, mert ott született, neki ott halt meg az anyja, apja, ott van a temetőben – azt tudom, mert jártunk csinálni a sírt – és nem bánja, akármit csinálnak vele, meg is verték a csendőrök, de nem ment. Kapott volna vitéztelket valahol Bácskában és nem fogadta el. Amikor a háború volt, így nézett ki, most ott van a fénykép. De meg is van a fényképen minden kitüntetése, úgyhogy vagy a földbe tették a testvéreim, vagy nem tudom, hova rejtették. Ezt nem volt szabad, mert akkor elvették volna édesapát a csendőrök. Nem lehetett használni, csak az oroszok után, amikor visszafogták Magyarországot. Először visszafogták Aggtelektől, nem tudom meddig, amikor bejöttek az oroszok, akkor megint visszavették.

Én ezt tudom, egyebet nem tudok. Azt nem tudom, hogy hogy volt az édesanyám apja, azt sem tudom, édesapának hogy volt az apja, csak azt tudom, hogy mindig azt mondta édesapám, hogy neki magyar asszony volt az anyja, mert azt mondták rá, hogy büszke. Nem bánta, hadd mondják, mert neki nem szegény származású volt az anyja, Ardóból való gazdálkodó paraszt

lány volt. Az apját nem mondta, csak képen láttuk, nem tudunk semmit sem. Én voltam a legkisebb kilenc gyerek közül, nem magyarázták el, öregek is voltak, csak anyuka mondta, hogy az anyja odaadta férjhez édesapához, még gyerekek voltak, és biztos örült, hogy megszabadult tőle, mert mostohaapja volt. Az apját agyonlőtték a kocsmába, megölték ott Sályban. Úgy hívták, hogy Gazdik István, anyám Gazdik Ágnes volt. Én csak ennyit tudok, Mariska meg csak tőlem hallja. Mert én nem jártam haza, 1946-ban lekerültem az oroszok után.

A férjem nagyon rendes volt, a bányában dolgozott, és anyukáék nem akarták, mert azt mondták, hogy nem hozzám való az a cigány gyerek. De nagyon rendes volt, jó. Jött is Tibi oda hozzánk, de egyáltalán nem akarták. Lekerültem hozzá ide Magyarországra és kitagadott a testvérem, Imre bátyja. Nem is voltam a temetésén, sem édesapámnak, csak anyukának. Mert egyszerűen azt mondta, hogy nem vagyok a testvére, így volt. Édesapám kékre-zöldre vert azért, mert beszélgettem a férjemmel, de hát jó, rendes volt, akkor miért ne? Ők meg haragudtak. Nekem nem volt senkim, csak a testvérek, de a testvérek csak nem az anyá volt. Ha eljöttem is hozzájuk, mert máshol laktak, de még egy éjszaka sem alhattam ott, hazamentem a gyerekekkel.

A többi testvérem nem haragudott, csak Imre bátyjám, anyuka sem, csak édesapám, ő haragudott. Kékre-zöldre megvert, és nem akarták, hogy ott aludjak a házban. Padlás volt, mert tehenük volt, marhájuk az istállóban, és édesanyám a padlásra adott nekem feketekávét. Nagyon sokat szenvedtem, de Tibi nagyon jó volt, bányába járt, jó volt, nem volt rossz.

A háború után sokan jártak le Magyarországra dohánnyal, méteráruval és édesapa is járt le, meg sokan innen Telekesről. És így ismerkedtem meg vele, hogy lejártunk Kánóból, ő a bányába járt és amikor délután a bányából hazajött, akkor találkoztunk, beszélgettünk, aztán eljött anyámékhoz. Nem akarták édesapámék, meg akarta verni. Volt nekem egy ágyom, Imre felesége – parasztasszony volt, tót –, és ő pártját fogta Tibinek, a férjemnek. Nem hagyta, és ott volt náluk. Másnap reggel elküldték, hogy menjen haza, nehogy édesapa bántsa, mert azt mondta, hogy nem hozzám való, én meg nem bántam. De utánna már késő bánat, haza már nem mehettem, nem fogadtak vissza. Ha elmentem, akkor maradjak, így nekem nem volt senkim. Mindig sírok és azt mondom Mariskának, hogy de boldog az, akinek van anyja. Minden panaszát elmondhatja, csak én nem mondhattam soha. 1946 óta itt vagyok és nekem anyám nem volt. Csak a teritőn láttam, akkor hívtak haza. Hazamentünk, de mikor édesapám meghalt, meg Imre bátyja, akkor már nem. Nem hívtak édesapa temetésére, Imre bátyjának temetésére sem hívtak, csak mikor anyuka meghalt.

Nem tudom, hány hold földjük volt, de egészen addig, ahol lakik az unokatestvér, utána végig az a hely, de ott mind laknak unokatestvérek, Imre fia és lánya, édesapa testvéreinek, Jani bátyjának a fia, ő is azon a portán lakik. Nem tudom, csak azt tudom, hogy elfoglalták azokat a helyeket, mindegyik építkezett, és ott maradt nekik minden. Eltemették anyámat, apámat és kész. Édesapa temetésére nem hívtak, anyukának hívtak a temetésére, Imre bátyja temetésére nem hívtak, aki haragudott. Azt mondta, nem vagyok a testvére, kitagadott.

SZ. P.: Édesapját hogy hívták?

Regina: Varga József, de az apját Ruszó Józsefnek. Édesapa törvénytelen gyerek volt, és az anyja után kapta a nevét. Az anyja Varga Teréz volt. A testvérek édesanya nevét használták, mert nem voltak összeházasedva édesapával, csak háború után, amikor Lajos született. Édesapa a háborúban volt. Amikor elmúlt a háború, akkor született Maris, Rózsí és én. A nagyobb testvérek már megvoltak. Józsi bátyja, Margit, Teri néneje, Erzsí és Imre. Én így tudom.

Sz. P.: Kinek mi a családneve a testvérek közül? Mert úgy emlékszem, hogy a Mariska azt mondta, hogy Regina néni testvéreinek egy része Ruszó, másik része Varga. Ez hogy lehet? Ha az édesapja Varga volt, az édesanyja Gazdik, akkor vagy Gazdiknak, vagy Vargának kellene lenni a gyerekeknek.

Regina: Mert édesapa azt mondta, hogy ő nem lesz törvénytelen gyerek és ő csak Ruszót szeretne. Majd ha tetszenek menni Hosszúszóra, ott bővebben meg tetszenek tudni érdeklődni. Úgyhogy ő nem akarta, hogy törvénytelen gyerek legyen, ő rendesen Varga József, de csak az apja nevét akarta használni.

SZ. P.: Tehát papíron Varga volt az édesapja, de mindenki Ruszónak mondta?

Regina: Igen, csak Ruszónak, mert az öregeket úgy hívták, és ő is az maradt, de az igazi – rendes, törvényes – neve Varga volt. Nem voltak összeházasodva, és akkor úgy volt, hogyha nem vállalja valaki az apaságit, ha van előre kisgyereke, akkor csak az anyjára írják. Most is így van, nem tudom, csak ahogy hallom, mert van nekünk egy unokánk, Anikának a lánya, aki ott lakik a Kincstárban, neki is előre lett a kisbaba, de ha nem vállalta volna Gyárfás János – mert ez magyar volt –, akkor nem írhatták volna rá, de vállalta és össze is házasodtak. Utána aztán elváltak, mert ez a fiatalember csak ivott, dolgozni nem szeretett és verte Anit. Édesapa akkor azt mondta, hogy fiam, jobb lesz, ha elválsz Jánostól, és leszel békében, míg én élek, majd én felnevelem neked azt a kisgyermeket. És úgy is volt. Elváltak, de csak a Gyárfás név maradt neki, nem Virág Anna, hanem Gyárfásné. Mariska szintén elvált a férjétől, mert ivott, bántotta őt is, pedig az nem olyan volt, mégsem volt jó, mindig ivott részegségig. Mariska meg dolgozott éjjel-nappal, a varrodába járt és miért dolgozzon ő a férjére, amikor az nem dolgozik, csak meg-issza még azt is, akkor váljanak el.

A férjem nagyon rendes volt. Kánón laktak, azt mondták, hogy az ő anyja nem cigány. Nagyön derék volt, szép, csinos volt anyósom. Az öreg már az volt, akivel élt, de apa, a mi apánk – amikor az első férjével összeházasodtak Ragályban, akkor a Tibi lett neki, az anyósnak. De az anyós elhagyta ezt az urat, a férjemnek az apját, és elment egy másikhoz. Ezzel le is élte az életét, úgyhogy együtt haltak meg, ott fekszenek Telekesen a temetőben, mert ott laktak. Szerette Tibi az anyját, hogyne szeretne volna, de voltak testvérek – anyáról testvérek többen, de az apjától csak ő volt. Ez neki mostoha volt.

Már 18 éves korában összekerültünk. Nem volt érdekes, mert jól éltünk. Gyerekek voltak, felnevelte, dolgozott sokat, iskolába jártak a gyerekek, Barcikára, Miskolcra, Anika Mezőkövesdre, Erzsike Abaújszántóra, de beleesett a búskomorságba, haza kellett hozni. Mariska nem tanult, csak a varrodában, meg Józsim nem, mert neki muszáj volt dolgozni, sok kistestvére volt. Már 16 éves korában motoros inas volt a bányában, az apja is a bányában dolgozott. Kellott valakinek segíteni, mert sokan voltak. Akkor nem volt ez a drágaság, de akkor is... Őcsi, a középső fiam albérletben volt, Jánoska Miskolcon kollégiumban volt, Pisti is ott volt Miskolcpercecen, Béla volt Barcikán, ő bejáró volt, Anika Mezőkövesden volt albérletben. Fizetni kellett az albérletet, nem volt csak ebédje, vacsoráról, früstökről gondoskodni kellett, volt annyi pénzünk, odaadtuk. Erzsike Abaújszántón, de ő csak egy fél évig volt, mert hívták az apját szülői értekezletre, azt mondta a tanár, hogy valami baj van a kislánnyal. Mindig alszik az órán, haza kell vinni. Hazahozta apa, elvitte Miskolcra az idegostályra (búskomorság). De még mindig otthon van, 43 éves, de még nem szórakozott senkivel sem, csak járt dolgozni. Most leszálalékolták, gerincsérvel műtötték, de van a nyakán három nyaksérv és még háterincsérv, de azt mondta az orvos – miskolci, Bála doktor –, hogy addig nem lehet hozzányúlni, míg nem muszáj. Így ő itthon maradt egy fél év óta. Mariska, Józsi nem tanult, de a többi mindegyik tanult.

Sokat kellett dolgozni Tibinél, mindig hazajött és ment követ fűrni, mert lőmester volt. Mondtuk neki, hogy ne menjen, de azt mondta, hogy az is jó. Persze, hogy jó, mert sok kellett. Ruha kellett, enni kellett annyi gyereknek, de mind él. Jánoska, ő a harmadik fiú, messze lakik. Már karácsony előtt hat éve lesz, hogy nem volt itthon, nem is írt. Csak ha Mariskával beszél, akkor kérdezi, hogy: „jaj, nővérem, édesanyám hogy van? Mondd neki, hogy ne sírdogáljon mindig”. Szeretem a gyerekeket, akkor mit csináljak. Mariskához is csak azért jöttem el, mert lá-

tom, hogy mindig sír, és nekem is rossz. Azt mondja, hogy a csontvelővel van valami baj. Akkor már nem lesz jobban, csak lehet, hogy romlik, ki tudja. De én is csak azt mondom, haljak meg én, mert már ott az idő, mint valamelyik gyerek, mert én már akkor nem élek tovább. Oda szeretne jönni, mert fertőzés van a Kincstárban, és ő már ott szeretne lakni, abban az udvarban. Jó lenne, de akkor vizet kellene vinni neki, enni kell neki vinni, fát kell vinni télire. De csak én vagyok meg Erzsike, de neki is műtött dereka van, mert ha nem volna baja, akkor nem szálékolták volna le. Dolgozni nem veszik fel, de ide felvették 4 órára, 12 000 Ft-ért és kap rokkant nyugdíjat 12 000 Ft-ot. De én mindig nem élek, mert már eljárt az idő felettem. 1925-ben születtem, már a korban vagyok. Már kétszer volt agygyörcsöm, kétszer műtötték a vesémet. Mégis azt mondta egy orvos Miskolcon, hogy nincs szervi megbetegedés, csak magas a vérnyomás. Itt van ez a sok gyógyszer, ezt nekem mindig szedni kell.

Józsim is beteges. A bányába járt dolgozni, de beteg lett és nyugdíjazták. Hátgerincsérve van, nyaksérve, cukros, magas vérnyomásos, sok baja van. Apának is sok baja volt, el is ment hamar. Sokat dolgozott, 56 éves volt, amikor elment. Szívbillentyűt kellett volna cserélni, de nem hagyta. Pesten volt a kórházban, hazajött a saját felelősségére, itthon megint szívinfarktusra volt, bevitték a kórházba, de már nem tudtak rajta segíteni. Nem neki kellett volna meghalni, hanem nekem. Nem nyomorognék itt, nem tudnék semmit. Annyi gyerekem volt, de Mariska volt az egyetlen, aki mindig mellettem volt, de már nincs senkim. Nem hallgatnak rám, akármit beszélek, Mariskának is mondtam, hogy nem muszáj neki menni, miért foglalkozik ő a kincstáriakkal, hogy ki hogy él, vagy mit csinál, úgy élnek, ahogy akarnak. Káló Jancsi, a polgármester azt mondta, hogy Mariska jobban tudja a kincstáriakat, hogy élnek, szegény sorba, vagy mint élnek, és beválasztották valamilyen bizottságba.

SZ. P.: Regina néni, legyen szíves már elsorolni az összes testvérét és elmondani azt, hogy a házastársuk milyen származású volt?

Regina: Teri nénije Gazdik Teréz volt, ő Csehbe ment, neki paraszt volt a férje, Lankó József. A gyereket viszont Gazdiknak hívták. Erzsike nénije Gazdik Erzsike volt, a férjét Nyírinek hívták, de hogy Laci-e vagy Pista, azt nem tudom. Félvér volt.

SZ. P.: Regina néni, mit jelent az a szó, hogy félvér?

Regina: Fele cigány, fele magyar. Én Varga Regina vagyok, Virág Tivadarné. Mama, az anyós is félvér volt. Pásztorkodtak ők is, úgyhogy disznóval járt az öreg. Ott is, Telekesen csak disznóval járt az öregember, mama csak otthon volt, az anyós.

A férjem úgy nőtt fel – azt mondta mindig Tibi, szegény, nyugodjon –, hogy a nagymamája Ragályba jött, ő nevelte fel, mert a mostohájának nem kellett. A nagymamája felnevelte, és amikor már itt laktak Kánóba, mikor lejártunk, akkor megismerkedtünk, 18 éves volt, a bányába járt, én huszadikban voltam. De hiába tiltottak édesanyáék, anyuka még nem is annyira, mind édesapa és a testvérem, Imre, csak összekerültünk. Eljött, de azt mondta édesapa, hogy nem hozzám való, még egyszer ne próbáljon odajönni. De aztán mi lejártunk csempészni, én itt maradtam, de nagyon megbántam. Sírtam mindig és mondtam neki, hogy nem leszek anyádékkal, nem leszek nálatok, megyek a testvéremhez, ha akarsz, itt maradsz anyádékkal, ha akarsz, nem. A testvérem, a Szajkóné Meszesen lakott, elmentünk Meszesre lakni, úgy kerültem erre. 1953-ban idejöttünk lakni Telekesre, ő a Vaskőbe járt, és itt is lakott 1953-tól. Azóta itt lakunk. Ez ilyen zürzavaros volt. Teri néném is kiment Csehbe, ő egyszerűen nem volt az, a gyerekek sem. Imre bátyjának a felesége sem az volt. És az a lány, az az iskolás, ott van a tanácsnál nálunk, a hivatalban könyvelő, és oláh cigány az ura. És mégis – ahogy mondtam a Lajos bácsinál, az Öregnél –, hogy jöhetett ez ki, Marika tanult, jómódú, hogy tudott hozzámenni ehhez a fiúhoz, hát oláh cigányok Kelecsényben. Mondtam, hogy milyen jó helyre tette magát ez az Imi? Elment hozzá az az egy lány. Azért ez csoda. Van ez így. Választhatott volna magának mást, kü-

lönbet is. Bányász volt az ura, ott dolgozott a Fekete-völgybe. És elment hozzá ez a Marika. De a gyerekek cigányok, az biztos. Van két fiú, de olyan feketék azok a gyerekek.

SZ. P.: Tiltotta-e valamelyik gyereket is a férje, hogy ki kit válasszon vagy kit ne válasszon?

Regina: Ő nem, csak én, én rossz vagyok. Nem szeretem a cigányokat, az „olyanokat”. Csak olyanokat szeretek, mint mi magunk. Azt mondtam most is a fiamnak, aki elment a cigánysorra, hogy az én síromhoz ne álljon. De majd lehet, hogy meg tetszenek hallani még akármikor is, hogy az én síromhoz nem áll, mert nekem a gyerekeket nem csúfítja el, mert nekem vannak rendes gyerekeim, ő maradjon csak ott, ahova ment. De azt a karincst ne próbálja megfogni, ne próbálkozzon, mert ha elment, akkor legyen neki ott jó – meg az anyja, meg az apja –, de engem hagyjon ki.

SZ. P.: Miért, milyen az ő felesége?

Regina: Oláh cigány. Akkor legyen ott. Én nem vagyok rokona, nem is vagyok az anyja. Megmondtam Mariskának, Józsimnak – aki Barcán lakik –, Pisti az én síromhoz nem áll, mert nem fogok nyugodni a földben. De én a végsőkéig ezt fogom mondani. Megmondom miért: meghalt a nászasszony, Ella. Mindenki csodálta a gyerekeimet, Öcsimet, nem csúnya a felesége, egyformák, szépek. Ott volt Mariskám, ott volt Erzsikém, ott volt Anika. Azt mondta Lajos bácsi, hogy ezt mindenki megmondja, Ellának szépen fel voltak öltözve a gyerekei, nem mondják, hogy nem, de a Virág gyerekek kiváltak. Akkor, ha ő már ezt mondja, egy jó módú parasztember, akkor az én síromhoz nem áll ez az egy fiam.

SZ. P.: És ha otthagyná az asszonyt, akkor visszafogadná?

Regina: Nem hiszem, mert már egyszer megengedtem neki, de már többet nem, csak a drága jó Istenemnek az égben, neki meg fogom engedni, ha elszólít, de neki nem. Mondtam neki, hogy úgy menj el, és gondolkozz el rajta. Azt mondják, hogy sírt, amikor elment. Sírjon, mindig sírjon. Nem fogom bánni. Miért csúfítsam én a gyerekeimet, ha nem muszáj. Neki meg jó, akkor legyen jó, nekem nem jó. Mondtam a fiamnak, hogy hiába én olyan asszony vagyok, hogy Hosszúsóróról jöttem a tótságról, de én nem a cigányok közt születtem, mert ott nem laktak azok. Ha el tetszenek menni, majd meg fogják tudni. Az unokatestvérek ott vannak még, és ennek a tót asszonynak, ángyomnak van fia, és annak is van két fia, azok is ott laktak. Én nem ott születtem, az biztos.

SZ. P.: És az István hol lakik?

Regina: [az Istvánt Istennek érti.] Ő meg az égben van felettünk és most is tudja, hogy mit mondok. Mi is oda megyünk, de majd Isten tudja, hogy kit hova fog helyezni, mert Ő mindent tud és mindent lát.

SZ. P.: De Ő különbséget tesz ember és ember között? Mit szól ahhoz, hogy István Évát választotta?

Regina: Nem tesz különbséget, de persze, amikor valaki Jehova tanú és ők is tesznek különbséget, akkor ők nagyon nagy vétket csinálnak, mert Isten ezért nagyon haragszik. A legnagyobb fiam, a Józsi, biztos jó helyre nősült.

SZ. P.: Tivadar fia hogy nősült?

Regina: Ő a Szajkó lányt vette el, de nem akartuk, hogy elvegye. Tibim sem, én sem. Nem hozzá való. És nem tudtunk vele mit csinálni, kénytelen voltam kidobni, hogy most már eredj, takarodj. Ha ott jó, akkor légy ott, miért nem választottál különbet, magunk formát? Mariska is, Anika is, Emőke is jól..., Erzsike 43 évet betöltötte májusban, ő nem szórakozott senkivel. Búskomorságba esett, elment dolgozni a Habselyembe Kurittjánba, de még nem szórakozott senkivel. Ő jó, nincs semmi baj vele, meg a többivel sem, csak ezzel az egy fiammal. De ha neki jó, engem nem zavar, nem lakik a faluban, nem szégyellem utána magamat, én nem bocsátok meg neki.

Lehet, hogy Isten ezért haragszik rám és meg fog verni még jobban, de nem bánom. Mert Isten egyformának teremtette a népet, de azért mégsem.

SZ. P.: És a Tivadar fiának megbocsátott?

Regina: Neki meg. Miért? Mert szeretem Öcsimet, nagyon ritkán nyitogatjuk az ajtót egymásnak, ő hazajön, de a menyem nem olyan, mint mi, nem is az a fajta. Szólok, felmegyek a fiamhoz, ha baj van, de nem járunk egymáshoz.

SZ. P.: Milyen fajta a menyé?

Regina: Ő se olyan jó, nem rendes család ők sem. Az volt a bajom.

SZ. P.: És a Tivadar két gyereke?

Regina: Az egyik magyar lányt vett el, a nagyobbik fiú, a másik már nem. Az már asszony volt és magához vette. De nem bánja az apja. Azt mondta, hogy ő nem bánja, nem is szólt bele.

SZ. P.: Csak magára haragudtak vagy más testvére is haragudott az édesapja?

Regina: Mindig volt apának valami kifogása. Margit nénjét nem bánta, mert ismerte az anyóst meg az apóst, Teri nénjét sem bánta, mert ő Csehbe ment, akkor Lajos bátyját sem bánta, mert ő otthagya őket, Imre bátyját nem bánta, mert azt mondta, hogy láttad, hogy kit vettél el, akkor tudjad. Akkor éljetez szépen, úgy, ahogy kell, illő, nevelték a gyerekeket, őt sem bánta. Józsi bátyját sem bánta, mert az az asszony rendes volt és összekerültek ők is Kecsőbe. Így volt. Nekem nem volt senkim, se anyám, se apám, se testvérem, senkim. Ez a Rózszi volt, és befogadtak hozzájuk Meszesen. Más senki, mert Tibi sem járt az anyjáékhoz, mert az anyja nem olyan volt, amilyennek kellett volna lenni, őt nem nevelte az anyja, mert mostohája volt szegénynek, a nagymamája nevelte fel Ragályban. Nem volt jó neki sem. Utána, amikor összekerültünk, csak a gyerekek voltak, csak azok jöttek az iskolából. Neveltem őket, küszködtem velük, apa hazajött a bányából, azt mondta, csak én aludjak, ő fent volt a gyerekekkel, rendbe tette, tisztába tette őket, nagyon rendes volt. Pedig sokat dolgozott, mert valamikor a Vaskőbe nem úgy volt, mint most, hogy a gép dolgozott. Vaskosár volt, és rakták a csillébe, betolták és akkor az ment. Volt egy motoros inas, lecsapta, és akkor megállt. Józsim motoros inas volt 16 éves korában a bányában. Muszáj volt, hogy dolgozzon, mert nem volt senki, aki segítsen. Apának sem, meg nekem sem, annyi volt, ami rajtam volt, majd, ha került, akkor volt. Nem adtak anyuék semmit, haragudtak, én nem jártam haza. Édesanya se, édesapa se látta a gyerekeket. Én sem láttam őt, csak amikor meghalt. Mert akkor a Rózsziak üzentek, hogy meghalt édesanya, menjünk a temetésre. Aztán mentünk a temetésre Hosszúszóra.

ÖTÖDIK ÉNEK. FERINA ÉS LEÁNYAI: MARISKA, ANI ÉS EMESE

Ani: Ilyenkor mi nem szoktunk összejönni, ezt csak úgy fogjuk fel, mint egy bármilyen másikat napot. Ez valamikor is úgy volt, hogy míg élt apu, azt mondta, hogy amíg él és nem szeretik a gyerekek a szülőt, az már holta után a sírhelyéhez ne menjen. Most ez nem azért volt, mert mi nem szerettük őt, nagyon is szerettük – amikor apu meghalt, nagyon sokáig beszéltek a faluban, hogy ilyen temetést még nem láttak, hogy gyerekek ennyire szeretik a szülőt, mint ahogy mi szerettük aput. Úgy vagyunk ezzel a temetővel, mindig úgy tanított, úgy nevelt minket, hogy ez nem olyan dolog, hogy összejön a család, mert sok helyen van úgy, hogy esznek-isznak, beszélgetnek, nálunk ez egy természetes dolog, elmúlik ez is ugyanúgy, mint bármelyik nap. Nem szoktunk róla külön beszélgetni, nem szoktuk emlegetni ezt a mai napot. A temetőben sem szoktunk a rokonok sírjához menni, ez nem azért van, mert nem akarunk a rokonokhoz menni vagy nem szeretjük őket, hanem ez nálunk kicsi korunktól így van, minket így neveltek fel, ebben nőttünk fel, hogy nem megyünk senki sírjához.

Mariska: Úgy vagyunk ezzel, hogy amíg a szüleink élnek, addig szeressük őket, mert amikor már meghaltak, akkor már nem szerethetjük. Akkor már hiába megyünk a temetőbe, akárhogy ordítunk meg sírunk, nem jelent semmit. Nem mindenki van így ezzel, de mi így vagyunk.

Ani: A sírhelyet is olyan értelmetlen annyira feldíszíteni, felcicomázni, mint a karácsonyfát, ez nem karácsonyfa, ez egy sírhely, egy elhunytak, hozzátartozóknak a helye, akit tényleg amíg él, addig kell szeretnünk, tisztelnünk. Nem a földet szeretem, hanem azt, aki benne van. Mindegyik testvérem így áll ezzel a nappal, anyukám is így áll, gondolom, ők is ebbe nőttek fel. Nagyon távol vagyunk egymástól, mi, gyerekek, eljárunk dolgozni és nem szoktunk egyszerre kimenni.

Mariska: Végül is az nem jelenti azt, hogy egész évben ezzel nem törődünk, hanem időnként kimegyünk, rendbe rakjuk, virágokat ültetünk. Én a balesetem miatt 1997 decemberétől most voltam kint először.

Sz. P.: És milyen volt az a temetés, hogy azt mondod, hogy olyan emlékezetes volt?

Ani: A miénk azért volt emlékezetes, mert – ahogy mondják sokan a faluban – még gyerekeket nem láttak így sírni, nem őrjöngtünk, nem téptük magunkat, mindenki sírt, zokogott, szívszorítóan.

Mariska: Apukámat nagyon szerették a munkahelyén, nagyon megbecsülték, szerették, a mai napig is nagyon nagy tisztelettel emlékeznek rá a volt munkatársai, a falubeliek, ismerősök, mindenki. Ő a rudabányai Vasércben volt robbantómester, és a temetésén mindenki ott volt, az egész irodaház, a munkavezetőtől kezdve mindenki.

Ani: Én azért mondom úgy, hogy emlékezetes volt, mert sokan nagyon sírnak, szinte feltűnési mániásszerűen, de nálunk ez nem így történt, és 16 év után is ugyanolyan, mint amikor eltemették...

Mariska: Egy nagyon egyszerű munkásember volt, nagyon sok gyereket nevelt, de mindig tisztelettel közeledett a munkatársai felé, a szomszédai felé, a gyerekeit nagyon szerette, mindegyiket kivétel nélkül, nem bántotta őket, szeretettel tanította, nevelte, iskoláztatta. Nagyon sokat dolgozott.

Regina: Sose veszekedtünk, csak a gyerekek, amikor már nőttek, Józsi meg Tibi, aki itt lakik, már csavarogtak, és azért, mert ha éjszakáznak, én nem alszok, de ő nem szólt, csak én.

Erzsike: Csak el kellett hogy menjenek bálba vagy valahová, mint a fiatalok, akkor bál volt, nem diszkó, ők is vágytak olyan helyre.

Ani: Elmentek, de anyu azért nem akarta, hogy nehogy valami bajuk történjen, mert vidékre is elmentek. De nem volt semmi baj se, hagyta apu, hogy elmenjenek, de ha valami bajt csináltak, akkor megszidta a nagyobbakat is, minket is, a kisebbeket is, de megverni nem vert meg minket sosem. Mindig úgy nevelt minket, hogy tiszteletben tartunk mindenkit, elég volt egy szó és mi tudtuk, hogy az mit jelent. Annyit mondott csak, hogy: „gyerekek”, de akkor már tudtuk, hogy hol a helyünk, hol van a baj. Visszatérve az apu temetésére, mai napig sokan emlegetik még mindig, beszélnek róla. Ha kimegyünk a temetőbe, akkor egy kicsit kellemetlenül érezzük magunkat, ha végignézzük a sírokon, mert némelyek annyira feldíszítik, kicicomázzák. A miénk nagyon egyszerű, nem költünk rá sok pénzt, de viszont egész nyáron rendben tartjuk, mert virágokat veszünk mi is, ültetünk rá, kijárunk ápolni, kapáljuk mi is éppúgy, mint bárki más. De ezen a napon valahogy nem úgy mutatjuk ki a szeretetünket iránta, hogy hatalmas nagy öl virág meg koszorúk tömege, hanem csendesesen, szeretetteljesen emlékezünk vissza rá.

Mariska: Végül is nekünk az év bármelyik napja ugyanolyan, mint ez a nap, mert bármelyik napjában kimegyünk virággal, mindegy hogy mindenszentek vagy nem, mindig egyforma. Ha szeretjük, akkor szerettük életében, most tiszteljük az emlékét, bennünk él a szeretet, amit érez-

tünk, és ha elmegyünk a temetőbe, akkor virággal, nem imával, egy sóhajjal szívünkben emlékszünk rá.

Sz. P.: Édesapátok egyformán szeretett benneteket, vagy voltak kedvencei?

Mariska: Az apukánknak nem voltak kedvencei, minden gyereket egyformán szeretete...

Ani: Itt talán, Mariska, engedd meg, talán a legkisebb gyerek, Béla, amikor megszületett, már mindnyájan nagyok voltunk, ő volt a legkisebb, a legbetegebb. Hat hónapig volt vele anyukánk Miskolcon a kórházba, koraszülött gyerek volt, lehet, hogy ezért egy kicsit becsesebb volt, mint a többi gyerek. Több mindent megengedett neki, így ebből gondoltuk, de éreztetni nem érezte, hogy jobban szereti, mert egyformán szeretett mindnyájunkat. Nem volt kedvenc neki, mindegyik gyereket egyformán szeretete. Ha olyan dolog adódott, hogy betegek voltunk vagy bármi baj történt, mindig ő szaladt, ment. Ugyanúgy ápolt minket, mint anyu, a háromműszakos bánya mellett. Mindegy, hogy a kisebbik gyerek volt beteg vagy a nagyobbik, mindegyikkel ugyanúgy törődött, egyformán szeretett minket.

Sz. P.: Mit szólt, amikor a gyerekek megházasodtak vagy párt választottak maguknak?

Ani: Volt olyan, amelyiknek örült, volt amelyikbe igenis beleszólt, de jogos volt a részéről, mert amelyik testvéremnek beleszólt, végül is apunak lett igaza, mert elvált az a két testvérem, szintén az enyémbe is beleszólt, én is elváltam. Igaza volt, amikor ezek a dolgok történtek, hogy a gyerekek párt választottak maguknak. Első látásra meg tudta ítélni, hogy az az ember – mindegy, hogy sógornő vagy sógor – bele tud-e illeszkedni a családba vagy pedig egyáltalán apának való-e vagy anyának való-e az, akit választott bármelyikünk.

Sz. P.: És mi volt a kifogása a te párod ellen?

Ani: Az én részemről az volt a kifogása, hogy én akkor jártam iskolába, felsőbb iskolába. Az én első férjemről itt az én falumban sokkal hamarabb tudták azt, hogy annak ellenére, hogy magyar származású, jó módú, értelmiségi családból származó fiatalember, itt mindenki tudta róla, hogy börtönviselt, csavargó, munkakerülő, míg én nem tudtam róla semmit. Ez az édesapámnak is a fülébe jutott, és ő is mondta mindig, hogy ez így nem lesz jó, ha én őhöz fogok férjhez menni. Végül is csak férjhez mentem, mert közben jött a gyerek, majd nemsokára el is váltunk, de úgy, hogy az alatt az idő alatt, amíg együtt éltünk – törvényesen megesküdünk –, nagyon sokszor mondta az édesapám, hogy szedjem össze magam és jöjjen haza a gyerekekkel, mert amíg ő él, nekem mindig van helyem a gyerekekkel. Közben olyan életet éltem, hogy minden filléremet elszedett, még ha gyógyszerre kellett volna a gyerekeknek, még azt is elvitte, megvert. Én mint 19 éves, nem hallgattam rá addig, amíg magam rá nem jöttem, hogy mégis csak igaza van az édesapámnak, hogy össze kell szedni magam, és haza kell jönni a gyerekekkel. Amikor így történt, hogy hazajöttem, ő ült a kishétközben és azt kérdezte tőlem, hogy: „mi van, fiam?”, én meg annyit válaszoltam, hogy „semmi, hazajöttem, kész, vége.” És igaza volt, mert nem így kellett volna, de így hozta az élet, így történt, ezen már változtatni nem tudok. Volt a másik testvérem is, ő technikumba járt, ő is olyan lányt vett el, akit egyáltalán nem jó szemmel nézett az édesapám, sem az édesanyám. Végül is beigazolódott, mert – nem azért, mert nem szerették egymást vagy nem értették meg egymást – itt az volt a legnagyobb probléma, hogy tisztában voltak azzal, hogy a testvérem nagyon sok pénzt keres a bányánál – Bányaiipari Technikumba járt – és nem a testvérem kellett nekik, hanem a pénz, amit hordott haza. Végül 9 hónapi házasság után ők is elváltak. Most Nagyéren lakik Békés megyében.

Sz. P.: És neki milyen volt az első felesége? Milyen származású?

Ani: Cigány származású volt, de itt nem ez volt a probléma, ahogy mondtam. Nagyon szép lakásuk volt, gyönyörű, hatalmas nagy ház, nem cigánysoron laktak ők sem, hanem magyarok között. Nem a származása végett történt, hogy beleszóltak a szülők, hanem azért, mert az édesapám első látásra meg tudta mondani, hogy jó lesz vagy nem. Ő tudta, hogy ennek ez lesz a vé-

ge, mert hallomásból tudta, hogy ez milyen család, mindig mondta ennek a fiútestvéremnek, hogy nem szabad megnősülnie, gondoljon arra, hogy még mehet tovább tanulni, inkább tanuljon, mint lekösse magát. Mondta, hogy nem lesz neki jó, nem fog sikerülni a házassága, nem lesz boldog, inkább válassza a tanulást, de ő sem hallgatott rá, és beigazolódott, mert elváltak.

Mariska: Végül is azért kötöttek házasságot olyan egykettőre – ez úgy történt –, mert a volt sógornóm és a szülei azt mondták, hogy a kislány terhes. A testvérem feleségül vette és kiderült, hogy nem volt terhes. Csak azért mondták, hogy vegye feleségül.

Ani: 9 hónap után meg elváltak. A legnagyobbik testvérem, aki Barcikán lakik, az ő párválasztásába nem szóltak bele. Először egy kicsit tartottak a szülőtől, de beleegyeztek, belenyugodtak. Segítettek neki gyűrűt venni, mindent előkészíteni, az eljegyzést, a lakodalmat. Volt lakodalmuk és a mai napig együtt élnek, szép lakásuk van Barcikán, egy gyerekiük van, nincs semmi baj.

Mariska: Végül is ott semmi más probléma nem volt, csak annyi, hogy a testvérem egy sportos testalkatú, nagyon elegáns és nagyon jóképű fiatalember volt, a sógornóm viszont egy 150 centis, picike kis törékeny nő. Amikor elhozta haza az öcsém, akkor azt mondták a faluban az anyukámnak, hogy nem a testvéremhez való. A szüeim azt mondták, hogy ha a testvérem őt szereti, akkor ő lesz a felesége.

Ani: Nem számít az, hogy alacsony növésű, ha egyszer tényleg jó, a mai napig együtt élnek, semmi baj nincs náluk. Aranyos, ő nem cigány származású, magyar, beilleszkedett közénk, szeret minket, nem sértett meg még sose, pedig már 25-26 éve házasok, még ez alatt az idő alatt soha nem sértett meg minket.

Sz. P.: És a Tivadarnak, az Emesének a választásához mit szóltak?

Ani: Abba nem nagyon voltak belenyugodva egyikébe sem.

Mariska: Emesének azért szóltak bele, mert az ő férje egy olyan családban nőtt, ahol nem nagyon törődtek a gyerekekkel. Magyar származású volt, de ott nem foglalkoztak a gyerekekkel. Ő úgy nőtt fel, mint az utcagyerek. Mikor kijárta a 8 osztályt, akkor elment felsőbb iskolába tanulni, de belekeveredett egy rossz bandába és voltak kisebb-nagyobb stiklizei, amiért rendőrség által meg lett fenyítve. Ezért a szüeim úgy gondolták, hogy ennek nem lesz jó vége, mert ha ő így nőtt fel, ilyen életmódot élt, akkor több mint valószínű, hogy a későbbiek folyamán is így lesz. De hál' istennek, azért nem lett úgy. Van két szép fiúk, van saját lakásuk, kedvesek, aranyosak.

Ani: 17 éves korától ő is elment a bányába dolgozni, igaz, hogy most le van százalékolva, ő is olyan, hogy nem sért meg, szeret minket.

Regina: Aki itt lakik, a második fiú, annak sem volt jó, nem akarta apa sem meg én sem, hogy elvegye a feleségét, ki tudja, mi volt, de csak elment, elvette.

Ani: Azt sem akarták, nem is nyugodtak bele, de már most belenyugodott anyu is, mert nekik is saját lakásuk van, két gyerek, jól vannak, megértük egymást.

Regina: Fiatal volt még, és nem akartuk, hogy elvegye azt a lányt, mert nem olyan, mint mi vagyunk. Aztán nem hallgatta meg a fiam, csak elment. Nem bántuk, nem is mentünk hozzájuk, én nem is mentem a házhoz soha, nem is akartam menni.

Ani: Nemcsak azért nem hagyták anyuék, mert nem olyanok, mint mi vagyunk, hanem arról van szó, hogy nála is ugyanazt látták a szülők, mint aki messze lakik tőlünk, hogy ezt is kihasználják, ez sem fog kelleni, csak a pénze. De már most, hogy ők sem fiatalok, már a két fiú is nős, 26 éves a nagyobbik fiú is, ennyi idő után már összerázódtak. Eleinte ők sem éltek jól, nagyon sokat civakodtak, vitakoztak, de megtanultak egymáshoz alkalmazkodni. Mind a ketten alkalmazkodtak egymáshoz, most már nagyon szépen élnek.

Sz. P.: Nekik volt lagzijuk?

Ani: Volt, csak mi nem voltunk hivatalosak.

Sz. P.: De akkor azt nem a szülők rendezték.

Ani: Nem, azt a sógornőm szülei rendezték.

Sz. P.: Kinek volt a családban lagzija, amit az édesapjuk, édesanyjuk rendezett?

Ani: Csak a legnagyobbik fiúnak, Józsinak. Mindenki csak polgári házasságot kötött.

Sz. P.: [Mariskához] Neked sem volt lagzid?

Mariska: Én voltam az első gyerek, én voltam a legidősebb és nagyon korán férjhez mentem, 16 éves voltam. Valahogy mindig úgy gondoltam, hogy kevesebb gond lesz majd itthon. Az anyukámék nem nagyon egyeztek bele, mert túl fiatal voltam. A férjem 7 évvel volt idősebb, mint én, már tapasztaltabb volt, bányában dolgozott és a családja is nagyon rendes volt, ő nem volt cigány származású. Gondoltam, hogy mivel idősebb volt, csak átad nekem valami tapasztalatot az életből, de sajnos, nem így történt. Mi összeházasodtunk, de csak polgári esküvőnk volt. 13 hónap múlva megszületett a kislányom, közben kezdtem megismerni a volt férjemet. Nem volt ő igazából olyan, amilyennek én ismertem. Ivott, a barátaival csavargott, borzasztó féltékeny volt, úgyhogy én a volt osztálytársaimmal például nem állhattam meg beszélgetni. Ha ő nem volt jelen, akkor nem beszélgethettem senkivel. Két ízben is külön éltünk, ő hazaköltözött, én itthon maradtam. Volt egy eset, amikor nagyon összevesztünk. Én dolgoztam, nagyon sokat dolgoztam, mert a varrodában dolgoztam Kurittyánban, ő a bányában dolgozott, és ő beteg lett. De nem az volt a baj, hanem az, hogy még ráadásul ivott is. Nem mondom, hogy alkoholista volt, de sokat ivott. Egy alkalommal féltékenységi jelenetet rendezett és pofon ütött. Délutános voltam, fél kettőre mentem dolgozni és fél tizenkettőre értem haza. Mielőtt elmentem, azt mondtam neki, hogy én ezt nem láttam a szüleimtől, így nem éltem és nem is akarok így élni, és ha ő ezt tovább folytatja, akkor befejeztünk mindent. És ha úgy gondolja, hogy továbbra is úgy akar élni, ahogy elkezdte, akkor éjfélkor, amikor hazajövök, nem akarom itt látni. Mire hazajöttem, elment, aztán elváltunk.

Sz. P.: Amikor megpofozott, mondott-e valamit neked?

Mariska: Káromkodott, a kurva anyámat szidta, ennyi volt az egész. Mondtam, hogy ezt nem engedem meg soha senkitől. Akkor az apukám is azt mondta, hogy ha ezt mondta és ezt csinálta, akkor váljunk el. És akkor mi elváltunk, én egyedül maradtam a négy és fél éves kislányommal. És akkor ugye természetes dolog, hogy nekem dolgozni kellett menni és az én kislányom a szüleimmel volt, ők vigyáztak rá, nagyon sokszor itt is aludt, tökéletesen ők gondozták. Én jártam dolgozni, és amikor ez megtörtént, ez a válás, akkor az apukám azt mondta, nem baj, hogy így történt, nem baj, hogy egyedül maradtam egy gyerekkel, mert addig, amíg ő él - még akkor is, hogyha én nem dolgozok -, mindig jut nekünk egy tányér étel. De hát ez egy olyan dolog, hogy én tudtam meg mindegyik testvérem tudta, aki úgy itt maradt, egyedül maradt és gyereke volt - a húgom -, hogy neki dolgozni kell, mert vannak gyerekei is, és akkor dolgoztunk. Én neveltem a lányomat 13 éves koráig egyedül, amíg ő beteg nem lett. 13 évesen beteg lett a kislányom, 27 hónapig volt beteg, 80-ban meghalt, és akkor gyakorlatilag 80-tól én teljesen egyedül vagyok, egyedül élek. Énnekem még itt vannak a testvéreim, mi nagyon szeretjük egymást annak ellenére, hogy néha-néha azért vitatkozunk, de segítünk egymásnak, gondokba, bajokba, biztos, hogy mindenki ott van mindenki mellett, mert ezt elmondhatom, ha valakinek problémája, gondja vagy baja van, akkor mi mindannyian ott vagyunk.

Sz. P.: Az, hogy egyedül Józsinak volt lagzija, az azt jelenti, hogy édesapátok csak az ő házasságát fogadta el?

Ani: Igen, igen, egyedül a Józsi párválasztását, mondjuk így, egyedül a Józsi párválasztását fogadta el. Ő azt első perctől jó szemmel nézte, mert első alkalommal is, amikor bemutatta a sógornőnknek valót, a feleségének a szüleit, nagyon aranyosak, nagyon kedvesek voltak, rögtön

első alkalomra úgy fogadtak minket, mint hogyha ki tudja, milyen régről ismernének. Nagyon szerettek minket, szóval elfogadtak első perctől, és akkor apu úgy gondolta, hogy itt nem lesz semmi probléma.

Sz. P.: Még a Pistiről nem beszéltetek.

Am: Igen, az Istvánról még nem beszélgettünk, mert ő egyedül él, ő nem nősült meg. Vannak kapcsolatai, vannak barátai, van olyan, hogy egy-két hétig hol itt él, hol ott él, vagy itthon lakik, de komolyabb kapcsolata nincs. Most jelenleg megint van egy kapcsolata, egy nem kíváncsi kapcsolata, amit egyáltalán nem akarunk, hogy így maradjon. Jobban szeretnénk, hogyha hazajönne attól a hölgytől, akivel most jelenleg kapcsolata van, nem őhöz való, már csak abból a szempontból sem, mert nem szereti ezt a nőt. Ezek egyszerűen annyira magukhoz láncolták, annyira magukhoz fogták, hogy nem tud tőlük szabadulni. Szinte hűségesen, mint a kiskutya, nyüszítve szalad, rohan a buszhoz, a déli buszhoz, hogy vissza tudjon menni, holott egész délelőtt meg azon siránkozik a nővéremnek, vagy a volt barátnője, vagy mondjuk úgy, hogy a jelenlegi, mert ha hazajön onnan attól a másik nőtől, mai napig első útja ahhoz a nőhöz vezet, nagyon szereti, és siránkozik, hogy ő neki nem kell az a nő, nem szereti, de nem tud tőle megszabadulni. Egyszerűen el sem tudjuk képzelni, hogy mit tudnak neki ott nyújtani, hogy ő ennyire siet oda vissza. Arra kérjük a jó Istent, hogy jöjjön meg az esze, hogy jöjjön haza onnan, mert azt mondják ránk, hogy cigányok vagyunk, mondják azt, hogy cigányok vagyunk, nekem ezt nem kell szégyellni, de van olyan magyar, akinek szégyellni kell, hogy magyarnak született, és mégis aljasabb, mint én vagyok. Ez a család egy olyan család, hogy nem is tudom elmondani. Nem is ismerjük őket, csak láttuk őket az úton. Rettenetesen mocskosak, koszosak, el sem tudjuk képzelni, hogy milyenek lehetnek, mert olyan igazi cigány típusúak, cicanadrág meg rózsás ing rá, meg nagy fejkendő, amit itt a mi környékünkön még csak véletlenül sem lát az ember. Egy ilyen kapcsolatot nem akarunk, mert mi ebből nem kérünk. Szeretjük őt is nagyon, és fáj az embernek, nem is akarunk neki mondani semmit, anyut is nagyon sokszor csitítjuk, mert minden alkalmat megragad arra, hogy ő veszekedjen, civakodjon az Istvánnal, hogy térjen észhez. De mi próbáljuk csitítani, hogy hátha rájön magától. Végül is anyuak igaza van, mert nagyon sokszor elmondja a nővéremnek meg a jelenlegi barátnőjének is, hogy nem tudja, hogy mi lesz vele, mert neki egyáltalán nem jó, és ha nem fog kiutat találni, akkor ő fölakasztja magát. Ő egyáltalán nem szereti ezt a nőt, egyáltalán nem kell neki, de akkor hogy tud vele élni? Nagyon el vagyunk rajta csodálkozva, már csak azért is, mert a mi testvérünk mindig olyan magatartással rendelkező fiatalember volt, olyan igazi büszke, nem is tudom, milyen nagy büszkeséggel megáldott ember volt. Annyira egyenes tartású, makacs, annyira le tudott nézni mindenkit, aki nem úgy élt, mint ahogy egy emberhez illik, és akkor most meg jó neki. Le vagyunk döbbenve, az egész család, meg szoktuk beszélni, el vagyunk keseredve, hogy ekkora büszkeség hova lett, hogy hova jutott. Most már nem kezel le senkit sem, most már mindenkivel kezdet fog, mindenkinek köszön, holott eddig még a rokonai mellett is úgy elment, mintha soha nem ismerte volna. Annyira megváltozott. Sokkal jobb volt akkor, amikor ez a büszkeség megvolt benne, mert akkor tudtuk és éreztük azt, hogy szerette az anyját, szerette a testvéreit, most meg szinte érezni a jelenlétében, amikor itthon van, hogy örül, hogy megszabadul tőlünk, mintha nem szeretne minket. Nemcsak hogy érezhető, meg is mondja, amit eddig nem tett. Mert eddig, ha valamelyiknek baja volt, sírt, annyira sírt, hogy borzasztó, bele volt betegedve, ha valakinek valami baja volt. Most egy nemtörődöm ember lett belőle, akit csak az a valaki érdekel, holott nem nagyon érdekli, mert akkor nem beszélne arról, hogy neki nem kell, meg nem szereti. Ebből is érezzük, hogy nem vagyunk fontosak neki. Inkább maradt volna meg annak a büszke embernek, amilyen volt. Egyszerűen nem fogadjuk el azt a nőt, mert a bátyja itt lakik, ismerjük, hogy milyenek, nem járunk oda sem, nem vagyunk olyan beszélő viszonyba, anyu egyáltalán nem, én kö-

szönök az úton a fiatalasszonynak, mert valamikor dolgoztunk együtt, és már csak tiszteletből is, de ennek ellenére, gondoljuk, hogy milyenek lehetnek, hallomásból is tudjuk, hogy milyen család. És mi ezt nem fogadjuk el.

Sz. P.: Az édesapátok elmesélte, hogy az ő házassága édesanyátokkal milyen volt, illetve amikor ő megismerte édesanyátokat, akkor az ő apja mit szólt?

Ani: Nem beszélt róla. Soha nem beszélt róla, csak anyu beszélt róla nekünk mindig, azért, mert az édesapámnak az ő édesapja semmit nem tudott szólni, azért, mert őt nem az édesapja nevelte. Anyukám nagyon sokat beszélt róla, hogy a szülei ellenezték, nem akarták, testvérei megtagadták, sokszor volt úgy, hogy volt valami gond, vagy baj, mert beteg volt a gyerek, vagy amikor a nagyobbik testvérem elment tanulni és albérletet kellett fizetni kilenc gyerek mellett, egy dolgozó volt, az édesapánk. A bányába járt, nagyon kevés fizetést kapott, akkor voltak anyagi gondjaik is, sírt az anyukám és együtt beszélgették, hogy miért nem hallgatott az édesanyjára, minek kellett neki férjhez menni, mert minden testvére kitagadta, mindegyiknek nagy háza van, jól él, meg jómódja van, csak neki ez a sok gyerek jutott. Végül is apu mindig azt mondta neki, hogy nem baj, majd lesz valahogy, és akkor anyu mindig beszélt nekünk arról, hogy az ő anyukája meg apukája nem örültek neki, hogy ő házasságot kötött apuval, de apu nem szólt soha semmit. Ő hallgatott, végighallgatta azt, ahogy anyu ezt elmondta nekünk, ezeket a dolgokat meg nem cáfolta, nem mondott ellent, csak néha megmosolyogta egy kicsit, amit mondott anyu és kész, ennyi. Tőle, anyutól tudunk mindent.

Sz. P.: Na de azért az egy szívfájdalom volt, nem, hogy a szülei kitagadták?

Ani: Anyunak nagyon fáj, még a mai napig is mindig sír, főleg a téli estéken, mivel hosszúak ezek a téli esték és itt lakunk egymás szomszédságában édesanyámmal. Azt lehet mondani, hogy minden este itt van velem, nálam. Ilyenkor nagyon sokat elmondja, hogy neki nagyon fáj a mai napig, hogy őt a szülei kitagadták, hogy a testvérei megtagadták, mert ő férjhez ment apuhoz. De végül is nem bánta meg anyu azt, hogy férjhez jött apuhoz, és nem bánta meg azt, hogy kitagadták, csak egyszerűen fáj neki.

Sz. P.: Tudom, hogy egy hülye kérdés, de ha egy szülő tiltja a párválasztást, mint ahogy az történt édesanyátokkal, és mégis elmegy a leendő férjével, akkor tulajdonképpen kinek van igaza, a szülőnek vagy a gyereknek?

Ani: Erre csak annyit mondok, hogy az élet ismétli önmagát. Ami megtörtént édesanyámmal, édesapámmal, ugyanaz a dolog megtörtént velünk. És lehetséges, hogy majd megtörténik az én gyerekekkel is. Szerintem ez egy olyan dolog, hogy ez egy bűvös kör. Lehet, hogy a nagyszülők, a dédszülők is így voltak, ahogy beszélgett anyu róla. Édesanyámmal is megismétlődött, őt még ráadásul ki is tagadták. Mondhatom azt, hogy velem is megismétlődött, mert nem akarták, ugyanúgy ahogy anyukámnak nem akarták, hogy apuhoz férjhez menjen, én azért egy kicsit jobb helyzetben voltam, mert nem tagadott ki anyu meg apu.

Erzsike: Végül is ez egy olyan dolog, hogy van, amikor a gyereknek van igaza, van, amikor a szülőnek. Van, amikor a szülő úgy látja, hogy nem jó élete lesz annak a gyereknek, de mégis, ha ő azt választja, akit választ magának, rácáfolhat az élet, mert leélhetik együtt az életüket minden gond és baj nélkül, még ha a szülő nem is akarta volna, hogy úgy legyen.

Sz. P.: De a nagypapa jól döntött, nem? Jól látta, hogy milyen a gyereke és milyen a menyee vagy veje?

Ani: Apunál meg jól ítélték meg, sokszor mondják, hogy a látszat csal, de ez így igaz, mert nem olyan volt apu, ahogy ők azt gondolták, hogy nem tud gondoskodni, meg nem lesz jó. Igenis annak ellenére, hogy szegény volt apu, jól tudott gondolkodni, meg tudott gondoskodni a családjáról, legelőször is anyuról, mert ahhoz, hogy a család meglegyen, anyu kellett. Jól tu-

dott gondoskodni róla, utána meg rólunk, a gyerekekről is. Úgyhogy ebben a nagypapa tévedett, amikor azt mondta, hogy a mi anyukánk nem mehet férjhez a mi apukánkhoz.

Sz. P.: Az édesapátok soha nem tévedett?

Ani: Lehet, hogy voltak tévedései, de mi ebből semmit nem vettünk észre soha. Soha nem volt olyan zavaró körülmény körülötte, hogy bármi végett őt keresték volna. A legtöbb gyereknek a párválasztásánál igaza volt apunak, nem tévedett. Igenis, mindegyik gyereknek úgy történt az élete, ahogy ő megmondta. Nem jól. Első pillanatban megmondta a gyerekeknek, nekem is, a másíknak is, a harmadíknak is, hogy fiam, ez nem lesz jó és bebizonyította az élet, hogy tényleg nem lett jó.

Mariska: Mert az édesapámnak a saját házasságából – hogy az édesanyámmal hogy kerültek össze – már volt tapasztalata, vagy érzése, nem tudom, hogy mi, de tudom, hogy amikor a gyerekek azt monda, hogy nagyon jól gondolt meg, mert ez a házasság nem lesz jó, az mind úgy történt.

Sz. P.: De ez nem lehet, hogy egy olyan titkos erőként működik az emberben, hogy azt mondia az édesapátok, hogy ez a házasság nem lesz jó, és az ember magába veszi, hogy nem lesz jó, és tulajdonképpen azért nem lesz jó, mert azt mondia édesapátok, hogy nem lesz jó.

Mariska: Nem, nem, ezzel soha nem foglalkoztunk. Elmondom neked, hogy a házasságunk miért nem lett jó, úgy ahogy az apu elmondia. Az apu nagyon jól ismert bennünket, hiszen az ő gyerekei voltunk mindannyian. Nekünk, mindegyik testvéremnek – nekem is – van egy átkunk, ugyanis nem tudjuk elviselni, hogy nekünk valaki parancsol. Nem tudjuk elviselni, hogy ha nekünk valaki megmondja, hogy mit csináljunk. Nem, én azt csinállok, amit én akarok. Én oda megyek, ahova én akarok, még akkor is, ha férjem van, mert ha a férjem nem bízik meg bennem, hát akkor menjen a francba.

Ani: Igen, nem azért váltunk el, mert az apu szegény azt mondia, hogy nem lesz jó. Ez nem azért van, mert ezt én az agyamba besulykoltam, hanem, mint ahogy mondia a nővérem is, énnekem ne szabja meg senki sem, hogy mit csináljak, ne szabja meg, hogy hogyan beszéljek, mit mondjak. Mert én, amit ki akarok mondani, sokszor mondom, hogy nagyon szeretem a jó Istent, meg nagyon féltém, de ha ő állna ide elébem, akkor is kimondom azt, amit ki akarok mondani, és elmegyek oda, ahova el akarok menni. Nekem azt nem szabhatja meg senki. Így hozta az élet, az nem azért történt a gyerekekkel, mert apu előre megmondta, nem.

Sz. P.: Akkor nálatok mindení olyan erős akaratú, és azt csinál, amit akar?

Ani: Igen, igen.

Sz. P.: Édesanyátok is nagyon erős akaratú?

Ani: Igen, édesanyánk nagyon erős akaratú, tőle örököltük...

Mariska: Az az igazság, hogy ha nagyon vissza akarok menni az időben, akkor az anyai nagypám egy nagyon erős akaratú ember volt. Mindent megszabott a gyerekeinek. Az édesanyám ugyanolyan. Ő egy nagyon erős akaratú asszony. Ha ő azt mondia, amikor kicsik voltunk, hogy márpedig ezt te nem csinálhatod, ide te nem mehatsz, akkor, ha akármí történt, ha akármí volt, akkor sem mehetett. És nem is mentünk.

Ani: Azért idősebb, felnőttkorunkban már ebből kitörtünk. Hiába mondták, hogy nem, akkor már csak azért is kitörtünk, az egyikünk és a másikunk is azt csináltuk, amit mi akartunk, végül is nem hallgattunk rá.

Mariska: Végül is rá kellett jönnünk, hogy bennünk van az, hogy nekünk nem mondhatja meg ezután senki, hogy mit hogyan csináljunk, hová menjünk, és a mai napig sem.

Sz. P.: És a szülő-gyerek viszonyban hogy van ez?

Mariska: A szülő-gyerek viszonyban ugyanígy. Végül is a szülő-gyerek viszonyban például velem kapcsolatosan – még régebben, amikor még fiatal voltam –, amikor az anyukám nekem

azt mondta, hogy nem kellene ezt vagy azt csinálnom, vagy nem kellene ide vagy oda menni, volt, amikor azt mondtam, hogy nem érdekel, elmentem. De amikor nem éreztem jól magam, akkor azt mondtam, hogy mi a fenének kellett nekem ide eljőnnöm, inkább maradtam volna otthon, hallgattam volna anyura.

Sz. P.: Ez a bűvös kör hogy van, mit látsz a jövőben?

Ani: Én mit látok a jövőben? Ez a bűvös kör hogy van? Én ebből a bűvös körből úgy próbálok kiszabadulni, hogy én most nagyon nagy ellentétben vagyok a testvéreimmel. Már csak azért is, mert sokszor azt mondják, hogy fejezd be, mert mindig csak hülyeségeket beszélsz, csak világolsz, nem érdekel, hogy mit mondasz. Körülbelül három éve, hogy Jehova-tanúk eljöttek ide. Most én eszerint próbálok kitörni a körből, hogy engem sem érdekel, hogy ők mit mondanak. Én azt mondom, hogy nap mint nap bebizonyítja a mindennap Istennek az akaratát. Majd valamikor, amikor eljön, és tényleg eljön Isten ítéletnapja, akkor fogok kiszabadulni ebből a bűvös körből. Én semmilyen jövőt nem látok magam előtt, ezt várom, hogy ez megtörténjen. Akkor majd vége lesz a bűvös körnek, vége lesz mindenféle hülyeségnek, minden békétlenségnek, veszekedésnek és haragnak. Sokszor emiatt haragudnak rám a testvérek, mert ők azt mondják, hogy már megint milyen hülye vagy, hát addig is nem kell élni? Most miért várak valamit a jövőmtől, amikor az egész Magyarország el van borulva? Egy istenverte megátalkodott, nem tudom, milyen hatalom van most Magyarországon. És akkor én ettől várak jövőt? Ez a gyerekekre is vonatkozik, van három unokám, ennek ellenére lehet, hogy ők is ugyanúgy lesz, mint én, hogy majd el fog válni. Én is ellenkeztem a házasságával, mert ő is fiatal volt, és nem hallgatott rám. Nem is tudtam róla, amikor itthagytott engem. Annyit éppenséggel mégis csak várok, hogy ne történjen meg ugyanez a gyerekekkel, ami velem, hogy mindjárt elváltam az apjától. Egyedül neveltem tízéves koráig. Ő három gyerekkel ne maradjon magára, ennyit elvárok a jövőtől. De úgy egyébként nem foglalkozok vele. Nem bír érdekelni. Nem vagyok olyan véleménynyel, mint ők. Ők másképp fogják fel ezt a dolgot, de én azt mondom, hála Istennek meg a Jehova tanúinak, egy kicsikét felnyitották a szememet, másképp látom a dolgokat, ebből a bűvös körből való kiszabadulást is. Mondhatom azt, hogy minden gyerek saját magának kovácsolja az életét, azt, hogy nekem mit sikerül, az az én bajom, én tehetek róla, mert nem hallgattam a szülőre, holott ő tapasztalatból mondta nekem, hogy fiam, ez nem lesz jó. Ő tudta. Nem hallgattam rá, de én szintén elmondtam a gyerekeknek, ő sem hallgatott rám, hogy hogyan kovácsolja az életét, ő tudja.

Sz. P.: Az édesanyátok az élő példa, hogy a gyerekeknek is lehet igaza a szülővel szemben.

Ani: Igen, az édesanyánk az példa.

Mariska: Hogy én is elmondjam nektek, én úgy látom ezt a bűvös kört, hogy énrészemről soha nem fog megszakadni.

Ani: Egyszer meg fog.

Mariska: Részemről soha nem fog megszakadni, csak akkor, hogyha én nem leszek. Velem együtt fog meghalni, mert az anyukám egy erős akaratú, nekem szintén olyan a természetem, én is olyan típusú vagyok, nem tudom elviselni, hogy nekem valaki parancsolgasson. Amit az anyukám nem tud elfogadni – nem azt mondom, hogy mindent, de legalább 90 százalékig –, én sem tudom elfogadni. És ha én azt mondom, hogy nem – például, mint most a testvérem dolgában is –, akkor én mindennap elmondom neki, hogy nem. Én egy olyan típusú vagyok. Elmondom, hogy miért. Én nem bántok senkit, nem nézek le senkit, bármilyen az illető, én köszönök, megállok vele beszélgetni, de hogy nagyon őszinte legyek, egy olyan asszonnyal vagy emberrel – bárki legyen az, nem érdekel, hogy milyen származású, tőlem lehet akárki is –, aki koszos, retkes, bűdös, én azzal nem állok szóba. Nagy ívbén elkerülöm.

Ani: Olyan, mint anyu. Én ebben egy kicsikét másképp vagyok. Mert én szólok mindenkinek.

Sz. P.: Regina néni, hadd kérdezzek valamit: ugye, édesapja magát kitagadta. Amikor az Istvánt maga kitagadta, akkor gondolt-e arra, hogy milyen volt az, amikor magát az apja kitagadta?

Regina néni: Nem baj. De már én nem engedek, meg nem is akarok.

Mariska: Az az igazság, hogy nem a testvéremet tagadta ki, ő csak azt mondta, hogy ha ő akar, hazajön. Ha nem akar, nem jön. De az a nő ide nem jöhet. Még a kapun sem taposhat be.

Regina néni: Nem bizony, míg élek, utána még úgy se.

Mariska: Végül is nem tagadta meg a testvéremet, csak ezt mondta neki.

Ani: Szóval anyunak nincs az eszébe az, hogy őt az édesapja megtagadta.

Regina néni: Hát nem jártam haza, nem tudtam. Csak amikor meghalt anyuka. Amikor édesapja meghalt, akkor nem szóltak. Pedig volt útlevelem, a mai napig van, már ez második, lejárt, nem megyek haza. Aztán, amikor meghalt Imre bátyám, aki azt mondta, hogy már a húgom nem a testvérem. Meghalt, nem hívtak a temetésre.

Ani: Igen, mert végül is csak az anyukája nem tagadta ki anyut, a testvérei meg az édesapja igen, de viszont megint csak visszatérve az Istvánra, ez anyunak nem jut eszébe.

Regina néni: De, de majd meglássátok, úgy halok meg. De jelzem nektek, ha én beteg leszek, oda ne álljon, mert akkor én még jobban beteg leszek.

Ani: Nem fog odaállni, abba nyugodjon bele anyu.

Regina néni: Mert elmocskolta a családomat, nagyon elmocskolta. Hát én ezt érdemeltem, hogy elmocskolja a gyerekeimet?

Sz. P.: Regina néni, mit jelent, hogy elmocskolta a családot?

Regina néni: Hát egy olyan helyre ment, aki nem hozzá való. Így vállaltam? nekem nem rokonom, akkor semmi közöm sincs hozzájuk.

Sz. P.: De ebből Regina néninek vagy bármelyiküknek baja származnék vagy kára származnék, hogy az egyik gyereke olyanhoz ment hozzá, akit nem szeret? Más megszólja ezért?

Regina néni: Na igen, tetszik tudni, hogy van ez, Péter. Mindenki hazajön és csak nézne, hogy na, Regina, milyen menyé van, hogy néz az ki, a Pisti az nem így néz ki, hát nem hozzá való, beszélnek majd utána a szomszédok meg mindenki.

Ani: Mindig beszédtem volna ez. Ez ugyanolyan dolog, hogy amikor Józsi is megnősült, és kis növésű a sógornónk, akkor mindig azt nézték, hogy a Józsi fia milyen szép derék gyerek, és akkor nem hozzá való. De viszont ezzel az Istvánnal kapcsolatban nem ilyen dolgot beszélnének, mert az anyu is biztos örült annak, hogy mondták, milyen szép a fia. De ez a nő! Kiröhögik az embert, ahogy mondják, hogy ez hogy néz ki, mert mi nem ismerjük, nem is akarom megismerni én se. Viszont beleszólni sem akarok az Istvánnak az életébe, mert ő sem szólt sose nekem, nem bántott meg engem, de valahogy ezt a nőt – annak ellenére, hogy nem itt él vele a falunkban – olyan szavakkal illetik, hogy inkább nem is mondom ki, nem is beszélek róla. Egyszerűen nem közénk való, mert mocskosak, retkesek, putrisak, mondjam ki így? Egy égbe nyíló lyukba laknak. Egy olyan család, hogy a nő már lassan negyven felé megy, de nincsen stafírungja, nincs egy ruhája. Még a legszegényebb lány is, aki már 14 éves, elmegy dolgozni és a szülő már gyűjti a pénzt, megveszi a szekrényt, a fehérneműt, ágyneműt, kikészíti azt a lány, és akkor ennek még annyija sincs, amit felhúzzon, csak azóta, amióta az öcsémet ennyire ott tartja náluk, dolgozik rájuk. Edényt vesz nekik, mert egyszerűen nincs semmijük.

Regina néni: Majd menjen albérlébe, aztán küszködjön, tudja meg, hogy mi az élet, már nem gyerek. Nem tudta felhasználni az eszét, akkor most már vegye úgy hasznát. Én nem fogom bánni, úgy elhidegül már mindenem, a szívem tőle...

Ani: Ezért is nem fogadjuk el, mert milyen nő az, aki már lassan negyvenéves, még ha putris is, de még anyyja sincs, amit felhúzzon. Egyszerűen el sem tudjuk képzelni, hogy most, ebbe a mai világba – a Fókuszba is mutatják ezeket a mindenféle embereket – az embernek legalább két szekrénye megvan, meg ruhája, hogy fel tud öltözni, és ennek meg semmije.

Regina néni: Kikészítettem az Istvánt, vettem neki három garnitúra ágyneműt, hat kispárnát, Bélának szintén, olyan pokrócok vannak, hogy még a nap sem látta. Hogy olyan jól nőszül, és azt akkor odaadom nekik, minden ott van, ahogy meg van véve, a szekrénybe, de én semmit nem adok, semmit.

Mariska: Végül is az az igazság, hogy nem elfogadható valaki az a nő. Valamikor annak idején mi is bérházban éltünk, de minket az anyukám és az édesapám mindig rendesen, tisztességesen nevelt, nekünk nem volt fürdőszobánk...

Ani: Nemcsak az Mariska, hogy rendesen nevelt, hanem mi mindig azt láttuk, hogy túrták a földet, mindig mentek kapálni, jószágokat tartottak, nevelték, disznót vágtak minden évben kétszer apuék, rengeteg liba az udvaron, kacsa, nyúl minden, amit csak el lehet képzelni. Mi ebben nőttünk fel, nem tudjuk elfogadni azt, hogy még ha putriban született vagy nőtt is fel valaki, negyvenéves és még munkahellyel nem rendelkezett. Nem tudja, mi az, hogy munkahely, kölcsönkér egyik szomszédtól a másikig, ezt nem tudjuk elfogadni. Például ez a bátyánk is, aki-ről beszélgettünk, hogy nagyon messzi lakott, őt is kistafirungozta anyu, mint a lányokat, pléd-től kezdve hatalmas nagy párnák, paplanok, ágyhuzat, törölköző, ami csak egy lánynak kell, az a fiútestvérünk ugyanúgy megkapott mindent, mint bármelyik lány itthon.

Regina néni: Mariska vett neki gyönyörű firhangokat az ablakra...

Ani: És amikor úgy volt, hogy pénzre lett volna szüksége, akkor pénzzel segítették ki, ez az István is ugyanúgy lett volna, ugyanúgy megkapott volna mindent, de nem győzöm hangsúlyozni, hogy ezt nem tudjuk elfogadni, hogy valaki negyvenéves és még életében nem dolgozott sehol. Milyen család ez akkor? Milyen nő ez, hogy fog megélni egyszer, ha valamikor majd a szülei meghalnak vagy egyáltalán nem lesz, aki támogatja, miből fog megélni az ilyen nő? Vagy úgy akar megélni, hogy most rákaskodott erre, mert állítólag már volt élettársa, de az ivott, azt beszélük, attól megszabadult valamilyen módon, és akkor ez nem iszik, ez dolgozik, mint a hülye, mint az elmebeteg, sok pénzt keres, mondom úgy, hogy a férfiből akar megélni? Ne a férfiből éljen meg, menjen el dolgozni, úgy ahogy mi elmentünk tizenévesen, kikerültünk a felsőbb iskolából, szakmunkásiskolából és akkor mindenki ment dolgozni. De így nem szoktunk, most első alkalommal, hogy megbeszéljük az Istvánt, de nem szoktunk róla beszélni...

Mariska: Én meg az öcsém, Józsi, mi nem mentünk nyolc általános után tanulni, hanem mi felnőtt korunkban ültünk iskolába...

Ani: Ha anyu előhossa, sírdogál, akkor csitítgatjuk, mondogatjuk, hogy ne veszekedjen, hagyja, hátha megjön az esze, de úgy egyébként nem nagyon szoktunk róla beszélni.

Sz. P.: István, mivel foglalkozik, mit dolgozik?

Mariska: István Kazincbarcikán dolgozik a BVK-nál már 23 éve. Szakképzettsége szerint jár, de targoncavezető. Először, amikor a BVK-nál elhelyezkedett 23 évvel ezelőtt, raktáros volt, közben tanfolyamokat végzett, és amikor a helyzet úgy kívánja a BVK-nál, hogy raktáros legyen, akkor odarakják, ha targoncát kell vezetni, akkor targoncát vezet. Mikor hová van rá igény.

Ani: Amióta ott dolgozik, ő még szabadságon nem volt, őt az orvos nem ismeri, mert akármilyen beteg volt, táppénzen soha nem volt. Az orvosnál még kartonja sem volt, szabadságra is csak úgy megy, hogy ha év végén kúrják, két hetet itthon kell tölteni, mert még megvan az egész évi szabadsága. Jó fizetése van, mert általában a BVK-s dolgozókkal szoktunk beszélgetni, nem keveset keresnek. A másik dolog, hogy amilyen spórolós volt, már két-három éve kártyára kapta a fizetést, és ebből amíg itthon volt anyuval, csak 10-12 ezer forintot tett le, a

többi mind a kártyán maradt. Olyan ember volt, hogy 10 forintot még százfelé is el tudott tenni, nagyon spórolós, nagyon meggondolja, hogy miért ad ki pénzt. Nekünk nem mutatta meg, de volt olyan alkalom, hogy kicsikét ittas vagy spicces volt, akkor úgy elejtette, hogy neki van nagyon-nagyon sok pénze, amiről mi nem is tudunk. Biztos, hogy van, mert nagyon spórolós. Minden fillért a fogához ver. Ha mi megveszünk valamit, ami kell, mert azt mondjuk, hogy kell, ő mindig azt válaszolja nekünk, hogy: „még ezért is tudsz adni pénzt?” Ő még az enniváló szempontjából is meggondolja, hogy miért ad ki pénzt, annyira spórolós.

Regina néni: Na majd most nem fog, mert kell az albérletre...

Sz. P.: Béla is ott lakik veletek?

Ani: Igen, ő nőtlen, őrála nem is beszéltünk...

Regina néni: Jaj, a Józsi, most volt itthon, és azt mondta, hogy majd nem fog feljönni, hogy megharagudott, de csak feljött. Mondtam neki, hogy Józsim, nem hittem volna, hogy feljöttek, fiam, nem is vártalak, mert azt mondtad, hogy nem fogtok feljönni, ha jöttök mindszentre, de csak eljöttek délig, már a fél eggyessel mentek is haza. Ő jó helyre nősült, utána Jánoska is jó helyre nősült, – a válása után – az anyósáék gyönyörű házat építtettek nekik, minden van – János építette, de segítette az anyós, még János rakta rendbe az anyósáék házat is.

Mariska: Neveltek két gyereket, a második házassága nagyon jól sikerült, sajnos a sógornőm meghalt tavaly...

Ani: Itt tulajdonképpen nem is az a lényeg, hogy magyar vagy nem magyar, elfogadott minket, szeretett az is minket. Ő olyan volt, hogy amikor még apu élt és itt voltak, még a lábát is megmosta apunak, simogatta, szóval nagyon szeretett minket az az asszony. Aranyos volt ő is, de már meghalt. János is szerette az ő két gyereket, nem érezte velük, hogy a mostohájuk.

Regina néni: Szegeden laknak, mind a kettő kislány. A kisebbik lánnyal jóban van Jánoska, ott Szegeden, vasúttisztnek tanult a kislány és vasúttiszt lett a férje is. Ott laknak Szegeden...

Mariska: De most már nem a vasútnál dolgoznak, hanem kereskedők, saját üzletük van. A testvérünk el szokott oda menni a gyerekekre vigyázni, nagyon sokat segít nekik, mert a testvérem ezermester, mert már van kisunoka is. Vasszerkezeti lakatos, amellet hogy bányaiipari technikumba járt. De amikor oda lekerültek a nagy sivatagba, a Viharsarokba, ott nem volt bányá, nem tudta hasznosítani. Akkor a cukorgyárban dolgozott. (Mezőhegyesről kell menni busszal oda.)

Ani: Akkor nem nagyon tudott megélni, mert papírmunkát végzett az irodában ott a cukorgyárban, azzal még nem lehetett abban az időben olyan jól keresni, hogy ők építkezzenek és két gyereket neveljenek, mert a feleségének volt két gyereke. Akkor elment tanulni, elment iskolába, és vasszerkezeti lakatos mester lett.

Sz. P.: Egyet szeretnék még kérdezni: hogy az édesapátok, amikor a bányában dolgozott, akkor mit mesélt a bányáról, hogyan voltak ott a cigányok, nem cigányok egymással, szerettek, megbecsülték egymást?

Ani: Ilyen téma nem volt a bányában, ott úgy volt, legalábbis annyit beszélt róla, hogy ott nem nézték, hogy cigány vagy nem cigány, ott csak az kellett, hogy dolgozzon. És ha szeretett dolgozni és tudott is dolgozni, akkor nem volt olyan, hogy cigány vagy nem cigány. Mondta apu, hogy volt olyan, hogy magyar származású volt, és elküldték a bányától, mert olyan volt a munkája, hogy el kellett küldeni. Ők is kinézték maguk közül az olyat, aki nem szeretett dolgozni, mert akkor nem úgy volt, mint most, hogy gépesítve vannak a bányák, hanem kosárba hordták a vaskövet, meg csillével húzták, ők, a bányászok. Mindegy volt, hogy cigány vagy nem cigány, ha nem szeretett dolgozni, akkor nem kellett abba a csapatba. Mert úgy dolgoztak, csapatba. Ha valaki olyan volt, vagy olyan került oda, akkor azt megmondták a főnöknek, hogy ezt az embert ide többet ne adják.

Mariska: De a főnökeknek sem kellett mondani, mert az is tudta, látta, ott volt velük.

Sz. P.: Milyen barátai voltak? Voltak-e olyan barátai, akik eljöttek névnapot köszönteni, eljöttek búcsúba vagy szilveszterre?

Mariska: Búcsúkor jöttek el a munkatársai, de talán már nem is él.

Ani: Úgy különösebben névnapok, születésnapok nálunk nem voltak szokások, viszont búcsúkor a munkatársai eljöttek.

Mariska: Vagy volt úgy, hogy erre jártak, mert általában munkatársai voltak, nem helybeliek, de ha erre volt az útjuk, Felsőtelkesen mentek keresztül, akkor azt az alkalmat soha nem hagyták ki, hogy ne jöttek volna fel apuhoz megnézni, vagy amikor beteg volt, akkor is jöttek hozzá. A kórházba is elmentek meglátogatni, és ide is eljöttek a lakásra.

Sz. P.: Egyszer egy bányász mesélte nekem, hogy a bányában, lent a mélyben a cigányok és magyarok között testvérség volt. Tehát valóban nem nézték, hogy ki kicsoda.

Ani: Igen, nem úgy volt, hogy megnézték, hogy te cigány vagy, vagy magyar vagy, hanem csak az kellett, hogy rendes legyél, szeressél és tudjál is dolgozni.

Mariska: Az 56-os éveket követően a faluba hangosbemondót szereltek. Akkor a bányának a teljesítményét és egyes dolgozóknak a teljesítményét és a nevét mindennap bemondta ez a hangosbemondó. Az apukámnak a neve állandóan ott szerepelt az elsők között. Az én apukám 160–180%-ot teljesített.

Ani: Amikor itt dolgozott a Vaskőbe, úgy, ahogy mondd is, hogy testvérség alakult ki közöttük. Úgy voltak, hogy ha az egyiknek volt két falat szalonnája, akkor az biztos, hogy a másiké volt. Attól függetlenül, hogy cigány vagy nem cigány, vagy magyar vagy nem magyar. De volt magyar is olyan – azt mondogatta apu mindig –, hogy üres táskával ment el a bányába dolgozni. És apu nem tudta megenni az ennivalóját úgy, hogy ne felezte volna meg vele. Ott nem volt válogatott személy, nem nézte meg senki sem a másikat, hogy félrehúzódom, mert te cigány vagy, vagy nem veszem el tőled, mert cigány vagy, hanem ott tényleg úgy dolgoztak, úgy voltak együtt, szerették egymást az emberek, talán még jobban, mint sok helyen a testvérek. Különösebben sok mindent nem nagyon beszélt apu a bányáról, nem szeretett sokat beszélni. Akkor, amikor egy kicsikét ittas volt. Ő különben nem ivott, soha nem ivott. Már amikor elkezdett betegeskedni, nem mondta, hogy beteg, hanem így adta tudtunkra, hogy egy kicsikét mindig ivott. Nem tudtuk, hogy miért. Amikor egy kicsit illuminált állapotban volt, akkor beszélt. Akkor nagyon sokat tudott beszélni, de egyébként nagyon csendes, halk természetű volt.

Mariska: De végül is legtöbbször, amikor már megbetegedett, ha beszélgetett, akkor mindig a gyerekek voltak a téma, és mindig azt mondta, ha én meghalok, vigyázzatok anyátokra. De úgy különösebben nem beszélt semmit nekünk. Ő egy nagyon-nagyon szűkszavú ember volt, dolgozott, nem beszélt.

Ani: Igen, három műszakba járt a bányába, de még amellett, hogyha letudta a nappalos műszakot – ezt ők így mondták –, akkor hazajött és vitték a kőbányába dolgozni, és ha onnan későn este hazajött, akkor kiment ide a TSZ-telepre – valamikor itt meszet égettek nálunk –, még éjszakára felvállalta a munkát, másnap reggel korán megint ment a munkába. Minden istenál-dott nap a két kilométert oda-vissza gyalog tették meg a bányába. De felvállalt minden munkát, minden lehetőséget megragadott, hogy a kilenc gyerek ne érezze hiányát semminek. Nagyon sokat dolgozott, és annak ellenére, hogy csendes volt, talán még ideje sem volt arra, hogy beszélgessen.

Mariska: Amikor én 14 éves voltam, kikerültem az iskolából, a nyolcadikból, az apukám, amikor éjszakai volt – reggel 10-től este 6-ig dolgoztak –, akkor reggel hazajött hat órakor, jött értünk a gazdaságból a kocsi, húszan-huszonöten, mikor mennyien jártak Kelecsénybe a gazdaságba, akkor mentünk aratni, kaszálni, kukoricát törni, hazajöttünk, este 6-7 óra felé, egy kicsit

pihent, és megint ment dolgozni. Hét végén lejárt Bicskére robbantani a bányába. Nem volt itthon soha, mindig dolgozott. Nagyon ritkán, csak amikor már beteg lett.

Ani: Pihenni? Én amikor gyerekek voltunk, arra emlékszem, hogy volt egy nagy asztal, sparhelt, előtte egy kisszék, mindig ott ült rajta. Egy fél órát elbóbiskolt, neki ennyi volt a pihenése. A többi mind munkával töltötte. Nagyon-nagyon sokat dolgozott. 56 éves korában meg is halt. Muszáj volt dolgoznia kilenc gyerek mellett. De nekünk mindenünk megvolt, Péter. Nem volt, hogy az iskolában nekünk hiányzott egy ceruza, vagy nem tudtunk elmenni az iskolába, mert nem volt egy füzetünk, mi kilencen voltunk testvérek, de nekünk mindenünk megvolt... De jó visszaemlékezni arra is, amikor gyerekek voltunk, sütöttük a krumplit a sütőbe, de nemcsak ezt akarom mondani, hanem azt, hogy sok gyerek irigykedett ránk, mert mi kilencen voltunk, máshol kevesebb gyerek volt. Eljött a húsvét, új ruhát kapott minden gyerek, gyönyörű szép kis lakkcipőt kaptunk, a fiúk szintén. Aztán eljött a búcsú, megint új ruhát, új cipőt kaptunk, karácsonyra megint. Annak ellenére, hogy ő egyedül dolgozott, és sokan voltunk, de mi tényleg semmiben nem éreztünk hiányt. Minden alkalomra kaptunk valamit tőle, soha nem éreztük azt, hogy éhesen kell elaludni. Volt sok olyan gyerek, aki nemcsak húst, de kenyeret sem nagyon kapott, nekünk még hétköznap is az asztalon volt a hús, mert levágott anyu két tyúkot, vagy egy hatalmas libát és akkor volt mit elkészíteni ennyi gyereknek. Rengeteg jószágot tartottak.

Mariska: Emlékszem rá, akkor még úttörőcsapat volt az iskolában, és én az úttörőcsapat énekkarába jártam. 28-an jártunk iskolába, három lány volt, de én voltam a legalacsonyabb növésű, és az életem első magas sarkú cipőjét 13 éves koromban kaptam meg, mert volt egy hatalmas előadás egy nemzeti ünnepre, menetelős dalokat énekelünk, én voltam legkisebb a csoportban. Hogy ne legyen annyira pici, kaptam egy magas sarkú cipőt.

Ani (közbevág): Az volt az érdekes ebbe, azt mondja a nővérem, hogy akkor kapta meg az első magas sarkú cipőjét, de ha valamit vásárolni kellett a gyerekekre, akkor soha nem anyu vásárolt ránk, hanem apu. Ő ment el Rudabányára, Kazincbarcikára vásárolni a kívánságunk szerint. Megkérdezte, hogy mit szeretnének, felült a buszra és ő ment vásárolni.

Regina (közbevág): Azért vagyok buta, Péter aranyos, mert nem jártam sehova, mindig csak itthon voltam a gyerekekkel. Mindig elsírtam magamat, azt mondtam neki, hogy nekem csak ez jutott, a sok gyerek. De nem haragudott. Hát mit csináljak, ha voltak, akkor már nem dobtam el őket. Utóvégre mégiscsak lett házam is, a gyerekek is elmentek, aztán jó lett, ... szívbillentyűt kellett volna cserélni, azt nem hagyta, és akkor így meghalt. Elvitték Pestre, Mariskám, mert ő volt mellette, de hazajött a maga felelősségére, nem is tudtuk.

Mariska: Igen, mert ez 85-ben volt, én akkor bent voltam az Orfiba, mert 84-ben volt a gerincműtétem, 85 januárjában, vagy így valahogy bent voltam az Orfiba, és onnan mindennap kijártam a Mester utcába. És egy alkalommal, amikor mentem ki, mentem az adjunktusnőhöz, és ő közölte velem, hogy azért nem találom az édesapámat, mert saját felelősségére hazajött. Nem engedte megoperálni magát.

Regina: (sír)hát így, elment hamar (sír).

Mariska: Jól van, ne sírdogáljon anyu, mert akkor megint beteg lesz.

Regina: (sír) Mit bánom én.

Mariska: De nem úgy van, hogy mit bánom én, ez nem olyan dolog, anyu.

Ani: Neked, Mariska nem olyan...

Regina: Jó, olyankor, ha meghalok...

Ani (viccesen): Persze, anyu, így igaz, mert ha nem volna beteg, akkor nem halna meg, kénytelenek lennénk anyut nagybakóval agyonütni (nevetés).

Regina: Hát, de tudod, fiam, milyen jó apádnak, nem gondolkodik semmin sem, pihen...

Ani: Majd megpihenünk mi is, de azt ki kell érdemelni, ez egy olyan dolog ez a halál is, hogy ezt ki kell érdemelni, a Jóisten is azt mondja, hogy ő is azt veszi el, akit nagyon szeret. Most még anyut nem szereti annyira, (*Regina közbeszól:* ... gonosz vagyok...) hát ez az, ez az, ki kell érdemelni, anyu, a meghalást, ez nem úgy van, hogy kívánságműsor. Majd eljön egyszer.

HATODIK ÉNEK. EMESE ÉS FÉRJE, JÁNOS

Emese: Mi a férjemmel 1980-ban házasodtunk össze, elég zűrös körülmények között kerülünk össze, mivel az én családom cigány család, ők pedig magyar családok, a szüleink ellenezték a házasságunkat. A férjem elkerült hamar a szülői háztól, albérletekben lakott, szállókon, én úgyszintén elköltöztem a szülői háztól albérletbe, és akkor összeköltöztünk, összeházasodtunk. Még abban az évben megszületett az első fiunk, akkor lett a férjem 19 éves én meg 18. Sajnos, albérlettel kezdtük az biztos akkor is, aztán az egyik testvéremnél laktunk, itt Felsőtelekesen lakik egy bátyám, őhozzá költöztünk, ott laktunk egy ideig. Utána édesapám – még akkor élt – a Kincstárba egy lakást megint kibérelt nekünk, egy darabig ott is laktunk. 1986-ban született a másik fiunk, a férjem a bátyánál dolgozott ez év április 12-éig, sajnos, a bánya bezárt, mind a ketten munkanélküliek lettünk. Nehezen neveljük a gyerekeinket, iskoláztatjuk, lakást vettünk. Nagyon szegények voltunk, az ő szülei sem tudtak támogatni, az anyémek sem, sajnos, minden egyes darabért nagyon meg kellett dolgoznunk, hogy ez, amink van, meglegyen.

Sz. P.: Te hol éltél, hol laktál, hol ismerkedtetek meg? A te szüleid miért ellenezték a házasságot? Mert úgy értettem az Emese elbeszéléséből, hogy a te szüleid is ellenezték.

Emese: Kölcsönös volt.

János: Mi először is Alsótelekesen laktunk, úgy költöztünk ide Felsőtelekesre 1974-ben, ha jól emlékszem. Itt jártam iskolába Felsőtelekesen. Már iskolás koromtól kezdve kedveltük egymást. Úgy jártunk iskolába, mint két szerelmes pár. Ez meg is maradt bennünk és összeköltöztünk. Szüleink ellenezték, legjobban anyám mondta, hogy nem jó ez így nekünk együtt élni. Nem tudom megmondani, hogy miért mondta ezt, mert ő is tévedett, mi jól választottunk egymásnak, nekünk így jó, remélem, lesz is még sokáig.

Emese: Még annyi, hogy én is úgy hiszem, hogy jól döntöttünk, mert a szüleink annak idején azt mondták, hogy ha egy cigány és egy magyar összekerül, az nem jó kapcsolat. Egy ilyen házasság nem sikerülhet. Márpedig ez cáfolandó, mert 20 éve vagyunk házasok, és jóban-rosszban kitartunk egymás mellett.

Sz. P.: Szüleid szerint miért nem sikerülhet egy ilyen házasság?

Emese: Az én szüleim azt mondták, hogy azért nem sikerülhet a házasságunk, mert anyám részéről is, apám részéről is voltak keveredések, tehát cigány–magyar keveredések és általában elég sok gyereknél nem sikerült ez a cigány–magyar házasság. Én sem tudtam egyébként mit gondolni, ugyan kihez is mehetnék férjhez, kit is szerethetnék, amikor se nem vagyok cigány, se nem vagyok magyar, akkor hogy is lesz ez? A férjem, ahogy elmondta nektek, az általános iskolában kibontakozott köztünk először barátság, utána szerelem, aztán így is maradt.

Sz. P.: Volt-e esküvőtök, volt-e nagy lakodalmatok?

Emese: Nekünk nem volt, de a férjem hadd beszéljen róla, az esküvőnkről.

János: Esküvőnk az volt egy tanácsi, nagy lakodalom nem volt belőle, egy kis ebéd volt, egy kis vacsora, nagyon kevesen voltunk. Ez is úgy telt el, hogy amikor albérletben laktunk, annál a háznál tartottuk meg az esküvőnket. A vendégségről csak annyit szeretnék mondani, hogy anyám nem volt ott, keresztanyám volt ott – aki nemrég meghalt –, a nagyobb fiamnak a ke-

resztapja és a feleségem rokonai. Egy szerény kis esküvőt tartottunk. Ez Rudabányán történt, akkor még úgy mondtuk, hogy tanács épületében.

Sz. P. (Émeséhez): A ti részletekről ki volt ott?

Emese: Nekem Rudabányán vannak rokonaim. Anyám testvérének a gyerekei, és az egyik nagynénémnél laktam albérletben, tehát ők fogadtak úgy be, hogy ott lakhatok náluk addig, ameddig csak akarok, és ha összeházasodunk a férjemmel, ő is ott lakhat velünk, ha megszületik a gyerekiünk, akkor ott nyugodtan, békében élhetünk. Elég nagy lakásuk van, és nagyon szívesen láttak minket. Sajnos, az esküvőnk nem volt valami szép, mert egy héttel előtte halt meg a férjemnek az édesapja, megvolt a temetés, tehát gondolhatjátok, hogy nem volt valami jó kedvünk. De azért lassan, kicsit csendesen eltelt az a nap.

Sz. P.: Szóval azért volt kis esküvőtök, mert meghalt az édesapa, vagy pedig azért, mert mind a két szülői oldal ellenezte a házasságot?

Emese: Egyébként is kis esküvőnk lett volna, mert csak a saját keresetünkre számítottunk. Akkor a férjem még a vasútnál dolgozott és nagyon kevés pénzt keresett. Én is keveset kerestem, a Habszelyemgyárban dolgoztam és a saját költségeinkből kellett előteremteni az esküvőt. Nem tudtunk sok vendéget hívni, a szüleink meg azért nem vettek részt, mert haragudtak ránk, ezért csak szűk baráti kör, pár rokon volt ott.

Sz. P.: Mert ha jól tudom, errefelé mégis csak az volt a divat akkoriban, hogy a szülők háziasították ki a gyerekeket, tehát ők állták a lakodalom költségeit, ők rendezték a lakodalmat, nem?

Emese: Igen, ez így volt, a mai napig is így van, de nekünk ezt nem lehetett megtenni, mert még ha tudtak volna segíteni a szüleink, akkor se segítettek volna. A férjemet is elküldték a szülői háztól még 16-17 évesen és nem segítettek minket akkor semmiben. Egyszerűen nem akartak tudomást venni rólunk és később is nagyon nehezen bocsátottak meg. Úgy gondolom, hogy a férjem anyukája hamarabb megbocsátott, mert hozzá elmentünk többször és ő megszeretett. Viszont az édesanyám nem tudott megnyugodni sokáig, még az első gyerekem születése után sem. Az első gyermekemet nyolc hónapos korában látta először, addig nem volt kíváncsi ránk. Viszont megérttem a haragját, mert ő úgy akarta, hogy szűzen menjek férjhez, szép esküvővel, olyan fiút akart nekem, akit ők választottak. Én azt mondtam a szüleimnek, hogy ők nem választhatnak nekem, mert én mást szeretek.

Sz. P.: Milyen fiút választottak neked?

Emese: Egy olyan fiút választottak nekem, akinek a családja hasonló a mi családunkhoz, tehát cigány-magyar keverék, de én nem tudtam szeretni. Sőt egyáltalán a cigányokat akkor nem szerettem, mert akkor annyira tele voltam gyűlölettel a cigányok iránt, hogy nem akartam elfogadni, hogy én is az vagyok, nagyon ki akartam törni ebből. De most már 38 éves koromra elfogadom, de hát akkor még dúlt az emberben egy dac, inkább úgy mondanám, hogy dacoltam, hogy nem a hagyományokhoz kell ragaszkodni, hanem ahhoz, hogy akit az ember szeret, ahhoz menjen férjhez. Én azt hiszem, jól választottam, nemcsak hiszen, hanem biztos vagyok benne. Ha megértjük egymást a férjemmel – nem azt mondom, hogy nem veszekedünk, sok családnál előfordul, hogy veszekedés van, így nálunk is. A férjem nagyon nehéz munkát dolgozott, 20 évig dolgozott a bányánál és nem volt könnyű feladat. Mellette két gyerek, meg azok a gondok, hogy teljesen magunkra voltunk utalva. Ennyit tudok elmondani nektek a családukról.

Sz. P.: A többi testvéreddel hogy volt ez a párválasztás, házasság? Tehát a szüleid csak veled szemben voltak ilyenek vagy ez megvolt másokkal is?

Emese: Nem, végül is nemcsak velem szemben voltak ilyenek a szüleim, mert ugyanúgy a többi testvéremnek is meg akarták választani, hogy kit vehetnek el a fiúk vagy a lányok kihez mehetnek férjhez esetleg. Talán, én úgy gondolom, hogy ezért is nem nagyon sikerült a többi gyerekeknek a házassága. Egyedül a két bátyámnak sikerült, a legidősebb bátyám Kazincbarcán

lakik, neki jól sikerült a házassága. Ellenezték az övét is, de mégis megnősült ugyanúgy, mint ahogy én férjhez mentem. Aztán a másik bátyám ugyanúgy, mint én, úgy nősült meg. A legidősebb nővérem úgy ment férjhez, hogy anyukám nem egyezett bele, aztán van még egy nővérem, az Anna, ő is úgy ment férjhez, hogy a szüleim ellenezték a házasságát, tehát elmondhatnám, hogy majdnem mindnyájunkat. Rosszulesett nekünk egy kicsit, de azt hiszem, hogy meg kellett érteni a szüleinket, mert édesanyámnak nagyon nehéz sorsa volt, amikor Szlovákiából idekerült Magyarországra és azt hiszen, hogy ettől akart minket valahogy visszatartani, hogy ne éljünk úgy, mint ők, talán azért.

Sz. P.: Hogy éltek?

Emese: Úgy, hogy nagyon szegények voltak. Mindig bántották, azt mondták rá, hogy cigány. Az édesapám szülei, testvérei nem akarták elfogadni anyámat. Anyám mindig azt akarta, hogy azokhoz menjünk férjhez, akik olyanok, mint mi, hogy ne legyen köztünk vita, ne legyen belőle gond.

Sz. P.: De akkor végül is szűk a választék, mert nem lehetnek cigányok házastársak, nem lehetnek magyarok házastársak, ha jól értem.

Emese: Igen. Nem tudom, hogy találkoztatok-e már ilyen kérdéssel – de valószínű, hogy találkoztatok –, amikor legtöbb cigány azt mondja, hogy nem lehet magyarokkal házasságot kötni nekik, mert abból nem származik semmi jó. Nem tudnak megegyezni, úgymond nem egyforma a vérük, mert a cigányok temperamentumosabbak, hevesebbek egy kicsit, míg a magyarok állítólag nyugodtabbak, csendesebbek. Én ezt nem tudom, mert olyan igazi cigányokkal nem találkoztam, akik ilyenek, mert mi nem voltunk ilyenek.

Sz. P.: Ugye a nagyobbik fiad most együtt él valakivel két éve?

Emese: Nem együtt él, hanem udvarol egy kislánynak már két éve Izsófalvára. Egy nagyon szép kislánynak udvarol. Nem is tudom, hogy mondtam el nekik, de nagyon féltem a találkozástól. Mikor először találkoztam a kislánnyal és a szüleivel, attól féltem, hogy a szülei talán eltávolítják a fiamtól, ha látják azt, hogy én cigány vagyok, de nem így történt és ennek nagyon örülök. Elfogadtak minket olyanoknak, amilyenek vagyunk és nincs semmi gond.

Sz. P.: De akkor te nem félsz már ettől a kapcsolattól, hogy a fiadnak egy magyar kislány a barátnője?

Emese: Nem, most már nem, eleinte féltem, de már nem félek tőle.

Sz. P.: Akkor csak féltél vagy ellenezted is?

Emese: Nem, egyáltalán nem elleneztem, csak kicsit féltem, hogy ha meglátnak – a fiam elmondta ugyan a családnak, hogy ő hogyan él, kik a szülei, a férjemet ismerte is a kislány édesapja, mert egy munkahelyen dolgoztak, de a férjemnek soha nem akarták elhinni, hogy én cigány vagyok. Mindig azt mondták neki, hogy az nem igaz.

Sz. P.: Miért nem akarták elhinni?

János: Ezt nem tudom megmagyarázni, úgy voltunk a munkahelyen is, hogy ha valaki bekeült egy munkahelyre és azt mondták rá, hogy cigány, én mindig elleneztem ezt, ne mondja soha egy ember a másikra, hogy cigány. Mert egy munkahelyen, egy csapatmunkában nem lehet különbséget tenni emberek között. Rám ezért mindig orroltak, hogy miért mondok ilyeneket, mikor én nem érzem magam cigánynak, akkor miért pártolom őket. Ekkor én őszintén megmondtam, hogy én olyan helyre nősültem, hogy az én feleségem cigány. Ezt soha nem szégyelltem, nem is fogom szégyellni, ebből az okból mondták rám, hogy én valamilyen párti vagyok, pedig nem vagyok semmilyen párti, mert azzal kell dolgozni, akivel lehet. Lehet, hogy egy cigány emberrel jobban meg tudjuk érteni egymást, mint bárkivel. Ezt el lehet mondani egy családban is, mert lehet, hogy egy családon belül is többet érek bárkivel, mint egy rendes testvéremmel.

Sz. P.: A bányában volt különbség cigány munkások és magyar munkások között?

János: Erre azt tudom mondani, hogy van, aki azt mondja, hogy van különbség, van, aki azt mondta, hogy nincs. Mint ahogy az előbb is elmondtam, én nem tettem különbséget, mert én haragudtam, hogy valakire azt mondták, hogy cigány, főleg ha együtt dolgoztunk. Sokan lenézték őket, ez a mai napig is így van, ezután is így lesz, de én nem nézem le őket egyáltalán.

Sz. P.: Szóval, hogy ugyanolyan munkások is a cigány bányászok is, mint a nem cigány bányászok és mégis lenéztek őket, vagy hogy működött a bányában cigányok-magyarok munkája, együttműködése?

János: Szerintem ez úgy működött, hogy aki egy munkahelyen dolgozott – például mi voltunk hatan egy munkahelyen, ha volt köztünk egy olyan ember, akire azt mondták, hogy cigány, az ugyanúgy dolgozott, mint a másik, akire azt mondták, hogy paraszt vagy magyar ember, egy megszokott brigádnál nem nézte le egymást az ember. De ha egy másik munkahelyen dolgozott egy cigánnyal, akkor mondták, hogy cigány, és az nem úgy dolgozik, nem azt akarja csinálni, amit mondanak neki, de egy közös brigád, aki már megszokta egymást, soha nem nézte le a másikat. Ez olyan dolog volt, hogy ha valakinek volt egy darab kenyere meg egy falat szalonnája, akkor odaadta a másinak, vagy kiterítettünk közösen, együtt ettünk meg egyszerre. Nem válogatott senki sem, hogy ezt cigány gyerek hozta vagy ez csak zsíros kenyeret tud hozni, van, aki rántott húst hozott, a másik hozott hagymát, a harmadik meg töltött paprikát, mert olyan is volt, ki volt terítve és közösen ettünk. A mi brigádunkban legalábbis nem volt olyan, hogy egymást lenéztük volna. Ha valakinek baja volt, segítettünk, ha tudtunk.

Sz. P.: Hányan voltak a brigádban, és egyáltalán a brigádon kívül, illetve a munkán kívül volt-e valami összejárásokat vagy valami találkozó, amikor egymást a brigádtagok meglátogatták vagy kirándultak?

János: Igen, volt ilyen dolog is, voltak összejövetelek, a brigád összerakott egy kis pénzt, vettünk egy pár üveg sört vagy esetleg süttünk egy kis szalonnát. Volt olyan, hogy valaki beteg volt, akkor elmentünk meglátogatni. Például én is beteg voltam, itthon voltam táppénzen egy évig, akkor eljöttek meglátogatni a cimboráim, hoztak ajándékot, külön hoztak pénzt, különböző falvakból, akikkel együtt dolgoztam (Jósvafő, Rudabánya) eljöttek egy kocsival, meglátogattak, beszélgettünk. Nem hagytuk egymást cserben, ha valaki beteg volt, mindig elmentünk egymást meglátogatni. Összetartott egy brigád.

Sz. P.: És amióta nem dolgoztok, bezárták a bányát, azóta van a brigádtársakkal valamilyen kapcsolatotok?

János: Itt a faluban vannak régi dolgozók, akik nem messze laknak tőlünk, szomszédok, velük szoktunk találkozni, itt a környéken össze szoktunk futni, hogy beszélgessünk egy keveset. Nem szoktunk összejárni már, mert mindenki más munkahelyet talált, dolgozik, aki tud.

Sz. P.: És azt hadd kérdezzem meg, hogy a brigádban, akiket cigánynak mondtak, azok az emberek magukat cigánynak mondták, vagy valami másnak akarták magukat nevezni?

János: Nem, ők sem szégyellték azt, hogy nekik ilyen a származásuk, nem is tagadták, sőt némelyik ember még többet dolgozott, mint amit kellett volna neki. Nem szégyellték azt, hogy ilyennek születtek, némelyik fiatal inas többet értett a munkához, mint bármelyik másik, akivel egy brigádban dolgoztunk.

Sz. P.: Az ilyen házasság, mint a tiétek, gyakori Telkesen meg a környéken, vagy kivételnek számítotok?

Emese: Nem, mi nem számítottunk kivételnek, mert itt nagyon gyakori az ilyen házasság, sőt talán elmondhatnám nektek, hogy mindenki, akiről úgy tudjuk, hogy cigány származású vagy keverék, ezek ugyanúgy magyarokkal is keverednek. Szóval ilyen nincs, nem csak mi vagyunk az egyetlenek itt a faluban, akik így vagyunk, így élünk. De viszont van olyan is, akik valóban

nem sokat éltek egymással, többen elváltak, különköltöztek, megromlott a kapcsolat közöttük, de a miénk az maradt. Ennyi, amit tudok erről mondani.

Sz. P.: A Pistáról beszélj, az István testvéredről, hogy édesanyád miért haragszik rá?

Emese: Az anyám azért haragszik a testvéremre, mert egy olyan lányt választott magának párnak, akit anyám nem szeret. Igazából nem is látta még, de ismeri a rokonait, itt Felsőtelkesen laknak rokonai a lánynak, de anyukám még nem is beszélt velük és már elkönyvelte, hogy olyan rossz cigány családok, hogy a Pistinek nem lesz jó ott, és ő nem akarja ezt a házasságot. A fiú már két éve kéri anyukámat, hogy engedje meg ezt a házasságot, rimánkodott neki többször, de anyukám hajthatatlan, nem engedi. 40 évesen most albrétben van valahol, még én sem tudom, hogy hol van. Összeköltözött a lánnyal, de hogy mi lesz a jövőjük, erről nem tudok mondani semmit, mert szerintem még ő maga sem tudja, hogy hogyan is lesz ez. Az anyukám azért haragszik, mert a lány oláh cigány, és ahogy ők elmondják, a magyar cigányok nem keveredhetnek az oláh cigányokkal, mert azok nem olyanok, mint a magyar cigányok.

Sz. P.: Milyenek az oláh cigányok?

Emese: Az oláh cigányok azok adnak-vesznek, cserélgetnek, csálnak, lopósok a legtöbben, és ebből élnek. Végül is nem tudom, hogy az a család olyan-e, de nem hiszem, mert akik itt laknak Felsőtelkesen, a lány rokonai, nagyon rendes család. A férj sokat dolgozik, az asszony is, van három gyerek, szép lakásban laknak, úgyhogy nem hiszem, hogy a lány ilyen lenne, vagy talán a szülei? Valószínű, hogy rendesen nevelték, csak ezt anyukám nem tudja vagy nem is akar tudomást venni róla.

Sz. P.: És a testvéreid beleszólhatnak vagy tehetnek valamit, hogy a Pistit megmentse vagy kimentsék, vagy elfogadtassák anyukáddal?

Emese: Nem, nem tehetünk semmit, mert anyukánkkal nem lehet ellenkezni. Olyan szigorú nevelést kaptunk, hogy nem mondhattunk ellene semmit annak, amit ő eldöntött. A mai napig is – én is hiába élek 21 éve a férjemmel – vannak olyan dolgok, amiről ha anyukám azt mondja, hogy ez így legyen, akkor annak úgy kell lenni. Még mindig nem ellenkezhettünk vele. Tehát a Pistit nem tudtuk megmenteni, mert nem hagyott volna békén minket anyu, akkor ugyanúgy megtagadta volna a többi gyereket is vagy azt, amelyik éppen segíteni akar neki. Aztán odaveszett volna az anyai szeretet egy időre, és mi mindnyájan ragaszkodunk hozzá.

Sz. P.: Édesapád vagy édesanyád határozta meg inkább a gyerekek sorsát?

Emese: Inkább anyám volt mindig, aki meghatározta, mert apám egy halk szavú, csendes kis ember volt, ő csak dolgozott, én úgy emlékszem rá, hogy ő mindig csak dolgozott és soha nem szólt bele semmibe. Csak azt akarta, hogy a gyerekei tanuljanak, rendes emberek legyenek, de a házasságukba nem szólt bele egyszer sem, egyikébe sem. Csak édesanyám volt ilyen, ő ellenkezett mindig, mindegyik gyerekkel. Nem tudom, hogy miért van ez így, de ahogy belegendoltunk, beszélgettünk a testvérekkel, talán azért, mert ő is nagyon szigorú nevelést kapott és őt sem engedték, hogy az apához menjen feleségül. Neki is választottak Szlovákiában egy párt a szülei, de édesanyám is ellenkezett velük és nem ment hozzá, hanem inkább megszökött és eljött ide Magyarországra édesapámhoz. Tehát ha megfigyeltétek, akkor az anyám sorsát követik a gyerekek, tehát a gyerekek sorsa is hasonló az anyukáméhoz. És azt hiszem, hogy talán igaz is ez, hogy amilyenek voltak a szülők, talán a gyerekek is olyanok lesznek.

Sz. P.: És ez hogy lesz a ti gyerekeitekkel, követik ezt a szigorú példát, mint édesanyátok volt és az ő édesapja volt, vagy lesz végre egy szabadság?

Emese: Nem, nálunk nincs így. A mi családjunkban a férjemmel mi nem így csináljuk. Nagyon nyíltan tudunk a gyerekeinkkel beszélgetni, és a mi gyerekeink már nem olyanok, tehát szabadon választhatnak, nem ellenkezünk velük. Volt, amikor a nagy fiúnkkal kellett ellenkezni, mert ő nagyon helyes fiú, nagyok sok barátnője volt, de volt olyan is közöttük, amikor azt kellett

mondanom, hogy nem igazán örülök neki, hogy barátokzik vele. Az apja sem örült neki, többször szólt, hogy ennek a kislánynak rossz híre van, és akkor a fiunk szót fogadott, mindig mindenkor szót fogadott nekünk.

Sz. P.: A többi testvéreteknél hogy van ez?

Emese: A többi testvéremnél már ez nincs meg. A legidősebb bátyámnak egyetlen lánya volt és a lány szerelmes lett egy cigány fiúba, de igazából a fiú nem olyan cigány, mert az apja magyar, csak olyan nagy szegénységben élnek és az a magyar férfi is lezüllett teljesen a cigánysághoz, hogy nagyon rossz körülmények közé került a lánya. A bátyám ezt nem tudta elfogadni, mert őt mindenhol tisztelték a munkahelyén is, ahol lakik, ott is. Szerették, tisztelték a bátyámat, nem tudták róla, hogy neki is van cigány származása, ő mindig is tagadta. Annyira megnehezített a lányára, hogy azóta sem tartja vele a kapcsolatot. Tudja, hogy van két unokája, de nem tudja elfogadni és nem is fogja, még ha belehal, akkor sem.

Sz. P.: Ez melyik bátyád?

Emese: Ez a legidősebb bátyám. Barcikán lakik ez a testvérem és nem tud megbocsátani. Nagyon rossz ez neki, mert tudom, hogy fáj a szíve a gyerekéért, mert hiszen egy szem gyereke van, de nem tud megbocsátani. Hasonló anyukámhoz, anyukám meg hasonló volt az apjához, mert ő sem tudott megbocsátani a gyerekeinek. Ott van még a nővérem, Anikó, az ő kislánya is egy cigány fiúhoz ment férjhez, megszöktette a fiút, elvitte, mert a nővérem nagyon ellenezte, hogy ne menjen hozzá, de elment a lány. Már van három gyereke, de a nővérem csak megbocsátott neki. Szerette és megbocsátott neki. Megszerette a fiút is.

Sz. P.: És a fiú mivel foglalkozott, milyen a családja, milyenek a körülményei, hol laknak?

Emese: Én ezt nem tudom elmondani, mert a fiúval és a szüleivel nem igazán tartom a kapcsolatot, erről a nővérem tudna többet beszélni. Egyébként fuvarozó a fiú, elég sokat van távol otthonról, a nővérem lánya sokat van egyedül a gyerekekkel. Legtöbbször hazajön az édesanyjához, ha a férje 3-4 napra is elmegy, és így élnek, hanem a fiú szüleié. A gyerekek vettek egy portahelyet Berentén, mert ott laknak, és ha sikerül nekik, akkor építkezni szeretnének. Tehát úgy gondolom, hogy igyekvők lennének. A fiatalemberről annyit tudok elmondani, hogy egy kicsit lusta, mert egy rendes munkahelye még nem volt, csak alkalmi munkák, de ebből is fenn tudja tartani a családját.

Sz. P.: Még azt szeretném kérdezni, hogy ezt a házat hogy építettétek, mi volt az a küzdelem?

Emese: Mivel a férjem bányász ember volt – én mindig mondtam neki, hogy én nem szeretek szorongani egy szoba-konyhában, és kérdezze meg a bányában, hogy nem tudnak-e nekünk lakást adni, mert vannak ezek a bányászkezdvezmények. Kaptunk is lakást Kazincbarcikán 1981-ben. Elmentünk megnézni a lakást, és én annyira megijedtem, meglepődtem, hogy ott csak cigányokat láttam, hogy nem merem odaköltözni, úgyhogy maradtunk Telkesen. Elkezdtünk gyűjtögetni, hogy a faluban veszünk egy kis házat, úgy terveztük, hogy itt maradjunk Felsőtelkesen. Én itt is születtem, ragaszkodtam ahhoz, hogy itt szeretnék élni. 1987-ben megvettük ezt a lakást egy idős házaspártól, ők elköltöztek a gyerekeikhez, azóta itt élünk. De nagyon sokat kellett dolgoznunk, hogy visszafizessük azt a kölcsönt, amit még felvettünk, mert annyi pénzünk nem volt, hogy kifizessük az egész lakást, még OTP-kölcsönt is vettünk fel. Ezt fizettük 11 évig. A férjem nagyon sokat dolgozott, rengeteget túlórázott ahhoz, hogy ki tudjuk fizetni a részleteket és hogy fenn tudjuk tartani magunkat meg a gyerekeket.

Kellett cserélni a tetőt, de a tetőcserét nem mesteremberek csinálták, itt az én testvéreim, a férjem testvérei és a nagyobbik fiam barátnőjének az édesapja – ő egy kicsit értett az ácsmesterséghez, mert az édesapja valamikor ács volt – ők vállalták a munkát közös erővel, hogy ne kell-

jen az ácsmesternek fizetni, vállalták, hogy felteszik nekem a tetőt. Itt dolgoztak a fiú testvéreim hárman, a férjemnek két öccse és a fiam barátnőjének az apukája és így együtt megcsinálták az egészet. A színezést pedig a fiam csinálta meg, pedig ő csak lakatos, a festéshez egyáltalán nem értett, csak amennyit ellesett, mert az önkormányzatnál dolgozott és festőkkel járt dolgozni, amennyit megfigyelt, annyit tudott. Eltervezte, hogy a külső színezést megcsinálja, hogy ne kelljen még azért is külön pénzt kifizetni.

Sz. P.: Szüleid családját azt összetartó, kevésbé összetartó, szóval milyen családnak tartod vagy gondolod?

Emese: Erről annyit tudnék elmondani, hogy nem nagyon erős az összetartás, mert valami oknál fogva mindig összeveszünk valamin, vagy az egyik testvér, vagy a másik, és akkor megvan köztünk a vita. Egyébként, ha valami problémája van valamelyiknek, valamit dolgozni kell, esetleg beteg vagy segítségre szorul, akkor biztos, hogy mindenki összetart, együtt van az egész család. De szerintem ez más családnál is előfordul, hogy a gyerekek összevesznek, nem nagyon akarnak egymáshoz járni. Igazából nem is járunk mi egymáshoz nagyon, pedig itt lakunk a faluban majdnem mindnyájan, de nagyon ritkán járunk össze, ez igaz. Esetleg ünnepkor összefutunk, együtt a család, de van, amikor akkor sem egyszerre, hanem egymás után vagy esetleg most volt a mindenszentek, akkor, de csak a temetőben szoktunk találkozni, egymáshoz nem igazán sokat járunk. Azt hiszem, hogy ezt az is okozza, hogy mindenkinek megvan a saját problémája, mert nagyon sokat kell dolgozni ahhoz, hogy meg tudjunk élni, egyre kevesebb idő jut másra. Nem igazán járunk egymáshoz, az nagyon ritka.

Sz. P.: Emese, amikor Rudabányán laktatok, akkor kinél laktatok? Elmeséled azt, hogy ahhoz hogy viszonyult a család és ki volt az, aki befogadott benneteket?

Emese: Rudabányán lakik édesanyának egyik nővére és annak egyik lányánál laktunk. Nekik van egy szép nagy lakásuk Rudabányán, építkeztek és volt két lányuk. A lányok barátnőim voltak, együtt is dolgoztunk. A nagyobbik lány elmondta a szüleinek, hogy milyen helyzetben vagyunk a Jánossal, akkor a nagynéném azt mondta, hogy bármikor hozzájuk költözhettek, mert ő megérti a helyzetemet. Ha a szüleim ellenkezik velem, akkor sem számít, mert ők megvédnek, és költöztek oda hozzájuk. Tehát nagyon nagy szeretettel fogadtak. Talán jobban megértettek ők, és sokkal többet törődtek velem, mint a saját szüleim. Azt tudom, hogy édesapámnak nagyon fáj, hogy így látott, de ő sem tehetett semmit értem, mert anyám nagyon akaratos aszszony volt és nem engedte, hogy segítséget nyújtson nekünk, már csak a későbbiek folyamán. Ez a család nagyon rendes volt hozzánk, szerettek minket, a férjemet is ugyanúgy szerették. Nem sokat laktunk náluk, mert mi is vágytunk arra, hogy külön lakjunk, hogy elkezdjük a mi kis életünket valahol. Aztán sikerült is, nehezen, de eljutottunk idáig, hogy azt mondhatjuk, hogy minden jó, hogy nekünk sikerült.

Sz. P.: Még egyet szeretnék tőled kérdezni, hogy az, ami a családnak a régi története, ahhoz hogy viszonyulsz, amit a Marika kiderített a családfáról?

Emese: Örültem neki nagyon, hogy beszéltek róla, engem is ugyanúgy érdekelt a téma, mint a testvéreimet, nagyon sokat hallottam én ezekről a dolgokról, mert anyám nagyon sokat beszélt róla. Mivel ő nem járhatott haza Szlovákiába, otthon mindig elmondta nekünk, hogy hogyan élt, kik voltak a szülei, kik voltak annak a szülei, és mindig azt mondta nekünk, hogy higgyétek el, gyerekek, hogy bármit is mondanak ránk, nem vagyunk mi rossz család vagy esetleg cigányok, mert anyámnak nagyon rosszulesett, ha valaki azt mondta rá, hogy cigány. Eleve azért is került el Szlovákiából, mert – úgy hallottam a történetet – az apja nem nagyon szerette, hogy barna volt a bőre, azt is mondták, hogy apám is cigány, de valójában mi ezt nem tudjuk, én nem tudom, de örülök neki, hogy megismerhettem ezt a történetet én is. Valójában egy keveset

tudtam is róla, amit anyukám elmesélt, de még régebben úgy fogtam fel, hogy ez egy mese, de aztán kiderült, hogy mégis a valóság.

Sz. P.: Márminthelyik történetet tartottad mesének?

Emese: A nagyszülőkről azt, hogy milyen gazdagságban éltek, az anyagi ágról a nagyszülők, hogy milyen nagy volt a gazdagságuk. Hogy milyen családból származtak és én ezt úgy fogtam fel akkor, hogy ez csak egy mese, ez csak egy kitalált történet, nem is lehet igaz, mert akkor miért vagyunk mi ilyen szegények? De csak rá kellett jönnöm, hogy mégiscsak ez az igazság. Ezt nemcsak anyám mondta el, hanem már később a testvére is, aztán az egyik nagybátyám is elmondta Jósuvafőn, hogy régen ez így volt és el kell hinnem, hogy ez az igazság. Így elhittem.

Sz. P.: És melyik szinten volt a gazdag család vagy a gazdag emberek?

Emese: A nagymamám részéről volt inkább a gazdagság, nagyapámnak is volt, de inkább a nagymama részéről volt több, mert a nagymamámnak úgy tudom, hogy az apjának malma volt, dolgoztak sok helyre, örölték a lisztet és gazdag családok voltak. De nem tudom, mi történt a gazdagsággal, arról nem hallottam semmit. A nagyapám részéről annyit hallottam, hogy akik ott maradtak Szlovákiában testvérek, ők foglalták el a földeket, a lakásokat, ami a nagyapáé volt, és akik Magyarországra kerültek gyerekek, azok nem kaptak semmit. Amikor elkezdődött Magyarországon az, hogy vissza lehet vásárolni és meg lehet keresni a régi földbirtokokat, és hogy mennyi aranykoronába kerülnek, az egyik rokonunk elkezdett keresni Szlovákiába, hogy márpedig ő megkeresi és visszaköveteli a részét. Szóltak a nővéremnek is, hogy menjen ő is, követezze vissza a részét, ami neki jár, de azt mondta a nővérem is és anyám is, hogy nem, mert ha eddig nem követeltük, akkor ezután sem fogjuk, nekünk jó így, ahogy van. Itt Magyarországon születünk majdnem mindnyájan, itt is maradunk, nem megyünk vissza Szlovákiába és nem követelünk semmit.

Sz. P.: És azon a képen, amit a Mariska őriz, kik vannak rajta?

Emese: Úgy tudom, hogy a nagyapám van rajta, meg az ő apja és a testvérei. Pontosat nem tudok mondani, mert anyám sem nagyon ismerte őket. Inkább Lajos bátyám, aki Jósuvafőn lakik, inkább ő, mert neki az édesapja, tehát a nagyapánk elmondta a család történetét, és ez a Lajos bátyánk őrizgette ezt a dolgot, hogy kik is vagyunk valójában, honnan származunk, kik voltak a szüleink, nagyszüleink.

Sz. P.: És Rózsi néni Rudabányán, tudott erről a történetről?

Emese: Tudott róla ő is, mert ők amikor elkerültek Magyarországra Szlovákiából, nekik otthon a szülők elmondták mindezt, hogy honnan származnak, kik voltak az ősük. Ők mindannyian tudják, minden gyerek, csak már a gyerekeiknek nem mondták el. Itt csak anyám mondta el és egy testvére élt még itt Felsőtelkesen, de már régen meghalt, az ő gyerekei is tudják, ismerik ezt a történetet. Érdekes dolog, hogy a nagyapa annyira ellenezte, hogy nem mehetnek a gyerekei cigányokhoz, tehát a lányai nem mehetnek cigány fiúkhoz, a fiúk nem vehetnek el cigány lányokat. Akik Szlovákiában maradtak bátyjai anyámnak, azok szlovákokat vagy volt aki szlovákot, volt aki magyar hölgyet vett feleségül, de akik elkerültek Magyarországra, azoknak mindegyiknek olyan a párja, hogy vagy teljesen cigány, vagy pedig cigány-magyar keverék. Annak ellenére, hogy a nagyapa ezt nem akarta.

Sz. P.: Mondd el akkor a Magyarországra került nagybácsikat, nagynéniket.

Emese: Azt tudom csak elmondani, akiket ismerek. Itt Felsőtelkesen édesanyámnak volt egy nővére, aki már sajnos több éve meghalt, ő volt Mariska néneje, úgy hívták, hogy Beri Jánosné. Beri János cigány származású, ezt tudtuk, mert anyu mondta. Neki több gyereke született, akik legtöbbször itt laknak a faluban. Már unokák, dédunokák vannak. Egy másik nővére Vadnán lakott anyukámnak, ő nemrég halt meg, az ő férje is cigány volt, a gyerekei is úgy nőültek, úgy mentek férjhez, hogy cigány családból választottak maguknak. Aki Aggteleken lakott, az a ke-

resztanyám volt, anyukám testvére, ő is cigány férfihoz ment férjhez, egyetlenegy gyereke született, de a férje meghalt Oroszországban a Donnál, elveszett. Egyedül nevelte fel a fiát. Ő már meghalt. Aztán Rózsi néнем van még Rudabányán, anyukám testvére, ő is cigány férfihoz ment férjhez és a gyerekei is ugyanúgy választottak. Tehát ott nincsen egyik gyereknél sem, hogy magyar, cigány, nem. A többi családnál, tehát anyám testvéreinél, akik itt Magyarországon élnek, ezek mind úgy házasodtak, hogy cigányok cigányokkal, tehát itt magyar keveredés nincs. Lajos bátyám is úgy vett el egy hölgyet, hogy cigány–magyar keverék volt. Neki is született két fia.

HETEDIK ÉNEK. MARISKA ÉS REGINA KETTŐSE

Mariska: Ezt az oklevelet és a Kiváló Dolgozó kitüntetést a húgom kapta. A kurittyáni Habselyem Kötöttárugyárban dolgozott 26 évig és kilencven napig, de sajnos meg kellett operálni a gerincét, akkor leszázalékolták. A többi okleveleket, kitüntetéseket az édesapám kapta a bányában, ő a rudabányai vasércbányában dolgozott és ezt mind a munkájáért kapta. Az édesanyám szintén kapott egy oklevelet, nem tudom pontosan megmondani, de valószínűleg benne van, hogy melyik évben – 1992. augusztus 20-án Miskolcon voltunk egy nagy ünnepségen, amin jelen volt a honvédelmi miniszter, és ezt édesanyám azért kapta, mivel öt fiú gyermeke szolgált a hadseregben, az akkori hadseregben. Édesapám a vasércbányában dolgozott nagyon hosszú ideig, vajúróklevelet szerzett, itt is úgy fejezte be a munkáját, mint a bányában lévő lőmester. Tehát nagyon sokat dolgozott, különmunkákat is vállalt, nagyon sokszor elvitték Bicskére robbantani, mert ő volt itt az egyetlen, aki ennek a robbantási műeletnek megfelelő szakképesítést szerzett, nagyon sok alkalommal elvitték az ország több bányáiba is, amikor szükség volt rá. Mi nagyon szeretjük az apukánkat, de nemcsak mi, hanem a munkatársai is, nagyon megbecsült dolgozó volt, életében is nagyon szerették. Nagyon sokat foglalkoztak vele, abban az időben még munkaversenyek voltak, öt éves tervek, és az akkor még meglévő hangosbmondó állandóan az elsők között sorolta a nevét.

Regina: Miskolcon mentünk egy nagy helyiségbe, ott voltak olyan tisztések, katonák, és akkor bevezették az embert, leültették, nagy hosszú asztal volt, meg volt terítve, volt rajta minden. Megkínálták a népet és elbeszélgettek. Állt egy nagyobb rangú tiszt, mondta a neveket, a gyerekeknek elsorolta, és kívántak nekem sok mindent, hogy a gyerekeket felneveltem a magyar hadseregnek. Én meg csak sírtam. Mindegyik volt katona. Józsi volt Miskolcon a karhatalomnál, Öcsi Verpelétnél volt harckocsizó, Jánoska volt főiskolán Nyíregyházán, Pisti volt Verpeléten, három kis csillaggal szerelt le, Jánoska kettővel, Béla semmivel, ő itt volt Pesten. Józsi 24 hónapot volt, Öcsi is, Jánoska is, Pista volt csak 18 hónapot meg Béla. *(A beszélgetés közben Regina átsétál egy lefüggönyözött, szomszédos helyiségbe, s mutatja a gyerekek stáfirungját.)* Az edények azért vannak ott, mert... az egyiknek is adok, meg a másiknak is, és párban vettük nekik, hogy egyforma legyen. De Béla nem tudom, hová fog kerülni, vagy mit fog cselekedni, ha majd rosszul végzi magát, akkor majd úgy vegye hasznát. Ezért van ez, aranyos. Ezt azért vásároltuk már régen, még apa élt, akkor is megvolt. Törülközők vannak, ágyhuzat, lepedő, minden, de ha nem jól csinálják, akkor az ő bajuk, mert én is olyan vagyok, hogy nem nagyon engedelmeskedek. Nekem nem kell akárki, minék, nem becsülne meg engem, mindig a gyerekeimet lovalná, álljak az udvaron, sírjak? Eleget sírok így is, mert megvagyok magamnak. Ha elmennek, menjenek, Béla meg... ki tudja, vele is mi lesz. Majd ahogy csinálja, úgy veszi hasznát, mert már nem gyerek ő sem, 36 éves lesz, de nem mennek sehova, nem ismerkednek, csak addig voltak oda, amíg katonák voltak. Akkor minek az ilyennek, valaki majd jól megfogja, bolonddá teszi, aztán megy akárhová, nem nézi, hogy az nem volna jó hozzá, vagy belenyugszik az anyám, vagy nem. Nem

nyugszok bele én sem, nekem se nyugodtak bele, pedig az én Tibim az olyan rendes volt, sokat dolgozott a bányában, 33 év és nem tudom mennyi nap volt neki, amikor meghalt. Amikor hozzakerültem, 18 évet még nem töltötte be, de már akkor is a bányába járt, ide a Vasköbe. Muszáj volt neki, mert ő volt a nagyobb és mostohaapja volt, menni kellett, nem nagyon bánta az öreg. Amikor összekerültünk, elmentünk Kánóról, és megvoltunk. Nem volt semmi baj, dolgozott, én meg a gyerekekkel küszködtem, a testvérek csak azt világolták mindig, hogy: „neked csak a sok gyerek van, aztán nincs semmitek se”. Aztán lett nekem is egy házam, mindent rendbe tettünk, kívülről-beliülről színezték, sokba van már nekünk. De már most jól vagyok, öregségemre, csak a gyerekek... Mikor az ember leöregszik, már a gyerekeknek egyáltalán nem kell, mert még tőle meg is halhatok, akkor se néz rám. Azért sírok én sokat, nagyon sok könyvet hullajtottam Jancsimért is, mert annyit nem érdelek meg, hogy iskoláztatta az apja, ment utánuk, amikor katonák voltak, és egy levelet sem ír már hat éve. Nem kellene már az öregek. Ha jót mondasz, az a baj, ha rosszat, az a baj, csak hallgatni kell, mindig csak hallgatni, de nagyon nehéz nekem. Addig volt jó, míg élt apa, nem volt semmi baj, nem mertek bántani a gyerekeket. Hiába mondta szegény, amikor halálán volt, hogy viseljétek gondját anyátoknak. De ki? Mariskám? Ő szegény, nyomorék lett, akkor mit csináljak. Majd csak egyszer megnyugszok, majd eljön az az idő egyszer. Ez az Őcsim, aki itt lakik a faluban, szegények voltak, mikor összekerültek, de mikor jött a fizetés, két szatyorral vittük nekik az ennivalót a boltból. Lisztet, cukrot, zsírt, mindent. Segítettük. Kapott a fiam paplant, lepedőt, ágyhuzatot, mindent. Jánoska is mindent kapott, még firhangokat is gyönyörűt vett neki Mariska, sötétűt, csodálatos szépek voltak. Józsim is kapott, mindegyik kapott stafírungot. A gyereket kielégítettem, a kislányt, de hát nem adott neki semmit az apja, mert úgy csinálta, ahogy nem jó. Van két unoka, ő még nem látta, nem is akarja. Úgy, mint én. Ha ilyen rosszul csinálják az életüket, akkor küszködjenek, ahogy akarnak. De még lehet, hogy azt is meg fogom tiltani, hogy ne jöjjön ide. Akkor jó, ha nem látom. Minek jön, azért, hogy engem szomorít? Ha elment, akkor jól tette, ha nem tudott gondolkodni, hogy valaki már 40 éves, akkor sajnálom. Sajnálom nagyon, hogy így lett. Most Mariska hozott Miskolcra varrni valókat a kórházból, majd segít nekik varrni, már varrok is. A nagyfiúnak is, de ha úgy csinálta a dolgát, akkor most már menjen oda, ahova akar, meg adjon neki, aki akar, de én nem. Én nem adok neki, itt van még a lány is, Erzsó, hasznát veszi, mert ha én nem leszek, akkor már neki nem lesz. Én varrtam nekik, de nem jól csinálják az életüket, akkor tudják bele. Nem bánom, már én nagyon rossz vagyok. Anikám is mindent kapott, volt is neki, dolgozott, székénysort vett magának, konyhabűtört vett. Nekem volt egy testvérem, Józsi, Kecőbe lakik. Elvitték a bátyámat Vádra és olyan helyen volt a börtönben, hogy víz volt felette, alatta. Nyolc évet kapott, mert hazaárulónak mondták és elvitték. Aztán jött egy amnesztia, úgy került haza, lehet, hogy ott halt volna meg. Elvitték, mert hazaárulónak nyilvánították a csendőrök. Nagyon rossz világ volt akkor az oroszok után. Megint elfoglalták Hosszúsózt. Egyszer már felszabadították, amikor bejöttek az oroszok, akkor megint elfoglalták. Nem volt szabad hazamenni, csak útlevelekkel. Nem is tudtam hazamenni, meg nem is mertem, mert édesapa haragudott, Imre bátyja haragudott, mi nem jártunk haza. De még otthon voltam gyerek, mikor Józsi bátyját elvitték a csendőrök és bebörtönözték. Olyan helyre tették, hogy biztos haljon meg. Éjszaka jöttek a csendőrök, zörgették az ajtót, kérdezték apámat, hogy hová tette a fiát. Ő azt mondta, hogy nem tudja, akkor jól megverték, de szlovákul beszéltek. (Én is úgy tanultam 8 évet iskolában, csak szlovákul tudtam.) Mondta, hogy nem bánja, ha halálra verik, de ő nem tudja, hol van Lajos. Józsi bátyja Kecőbe lakott, neki felesége volt, aztán csak elvitték, és hazaárulónak nyilvánították. Nem hiszem, hogy az volt, nem járt sehova. De Lajos nem volt otthon valóban. Én voltam még akkor otthon, meg Maris néneje, Rózsi, a többiek már elmentek otthonról, de Józsi bátyját elvitték, még jó, hogy nem akasztották föl, és

ki tudja, miért? Akkor csendőrok voltak, nagyon rosszak voltak, szuronnal jártak, nem puskával. Sokat kilakoltattak onnan, Kecőből is. Ruhát sem hagytak vinni nekik, csak ami rajtuk volt, ide kerültek valahová Magyarországra. Édesapa mesélte, hogy jöttek oda a cigányok szállásért, de ő azt mondta, hogy itt nem alhatnak, menjenek, ahová akarnak. A csótói cigányok mindig mondták rá, hogy büszke (mert ismerték, ott született). Nem bánta, hogy azt mondták, büszke, mert ő nem cigány. Mi is féltünk, mert egy öregasszony odajött, hogy adjon neki szállást, de édesapa kizavarta, hát úgy átkozott minket, hogy... csúnyán. Édesanya csak mindig az apjáról beszélt. Mindig azt mesélte, hogy az apját megölték a kocsmába, ő hároméves volt. Akkor volt ilyen, a mai napig is van. Másnap reggel találták meg a szomszédban, egy másik udvarban. Ők voltak a malomtulajdonosok, de volt nekik földjük, gazdálkodtak, parasztok voltak és a malomtulajdonosnak volt a lánya az én anyukám. Édesapámék meg ki tudja, hogy pontosan honnan származtak, nekem nem mondták. Édesapa sem mondta, csak mindig azt mondta – Meszesen lakott egy testvére –, hogy bemegyünk bátyjához Ardóba, János bátyádhoz és majd megpihenünk. Úgy is volt, bementünk, megpihentünk, beszélgetett édesapa a hozzátartozóival, utána mentünk Perkupára, felültünk a vonatra, Szendrőben leszálltunk és gyalog mentünk Meszestre. Még iskolás gyerek voltam, de tudom, mert vitt magával oda Róziékhoz, testvéremékhez. Otthon voltunk, iskolába jártunk. Jártunk markot szedni, aratásba, kapálni. Amikor már édesanyámék is kapáltak, akkor otthon is kapáltunk, még Maris néném is, ő is járt aratni, markot szedni, mi, gyerekek együtt voltunk otthon. Amikor elkerültek, akkor már csak én maradtam. Akkor csempészni jártak a magyarok ide Hosszúsőzra, Jósavafőre, mindenfelé. Akkor mi ide lejöttünk és innen vittünk dohányt, vittük fel Jósavafőre eladni, és én megismerkedtem a férjemmel. Ő Kánón lakott, az erdőn keresztül jöttünk Kánónak, ő már akkor is a bányába járt, szegény. Mikor mentünk hazafelé, akkor beszélgettünk, mindig találkoztunk vele, ahogy a bányából jött haza. Mert mi mindig estére, éjszakára mentünk, nehogy megfogjanak a fináncok vagy a magyar katonák. Ő el is jött oda Szögre egy barátjával, de édesapáméknak nem tetszett. Eljött másodszor is, de már akkor édesapám meg akarta verni. Majd az ángyom, Imre bátyja felesége, ő megpártolta, akkor ott volt náluk egy délután és korán reggel elmentek, hazajöttek Magyarországra. Én nem bántam, ha kékre-zöldre vert édesapa, mondtam neki, hogy elmegyek hozzá. Kire várjak, már 20 éves vagyok. Én nem megyek oda Csótóra meg Pelsücre a cigányokhoz. Azt mondta, hogy akkor sem hozzám való. Hiába mondta nekik, hogy szépen akar elvinni engem. Eljöttek egy alkalommal Magyarországra, a testvére (már az is meghalt) Jósavafőn lakott, de ő már régen itt lakott, odaköltöztünk és így kerültünk össze Tibimmal. Utána nem maradtunk ott, elmentünk Meszestre a másik testvéréhez. Ott már jó volt, utána visszakerültünk a faluba, oda Teresztenyére. Mariska már egy éve megszületett, utána jött Józsi 1951-ben, 1953-ban Öcsi, 1955-ben János, Erzsike 1957-ben, Ani 1958-ban, utána Emő, Pisti, Béla. Ezért haragudtak a testvérek, de mit tettem volna? Itthon szültem, mert nem mentek akkor a kórházba. Bélával már odakerültem. Miskolcon feküdtem egy fél évig, nyolc hónapra császárral szültem Bélát. Itthon nagyon beteg lett, bekerültem vele Barcikára a kórházba, már lemondtak róla az orvosok. Lassan azért jobban lett, az orvosok már reménykedtek, hogy megmarad. És valóban megmaradt. Sokat tettek érte, hogy megmaradjon. Bélszavardása volt.

NYOLCADIK ÉNEK. REGINA ÉS EMESE KETTŐSE (1.)

Sz. P.: A gyerekek nem játszhattak a cigányokkal a cigánysoron?

Regina: Nem játszhattak, mert iskolába járt négy-öt gyerek egyszerre. Én nagyon tisztán, rendben tartottam őket, megmondhatja a lányom is. De ha már ott kint voltak, elkapták a fér-

get és úgy nem mehettek iskolába. Amikor kint voltak a gyerekek, akkor elmentek valamelyikhez, mert ott sokan laktak azelőtt, nem úgy, mint most. Becsuktam az ajtót, mostam, takarítottam vagy főztem, nekik ott kellett lenni, nem mehettek ki. Megmondja Anikám is, ő is kapott, mind, Erzsí is, mindegyik, Pisti nem, Béla nem, Józsi kapott még nagyon, Öcsi, János nem, ő 20 évig nem volt velünk, iskolán volt, Mariska is kikapott, mikor iskolás gyerek volt, de amikor a 16 évet betöltötte, akkor már elkerült a háztól. Ő volt a legnagyobb, Józsi nem volt még 12 éves, iskolába járt, de már ment dolgozni a Csemetébe napról napra. Muszáj volt, mert csak apa dolgozott egyedül. Amikor betöltötte a 16 évet, kikerült az iskolából, ment a Vaskőbe, motoros inas volt, föld alatt járt a bányán, már ő is dolgozott. Kellott a dolog, mert, ha kevés pénzt kapott, az is jó volt. Hiába, sokan voltunk és muszáj volt dolgozni neki. Aztán elkerült 23 éves korára, amikor leszerelt, akkor is a bányába ment, Miskolcra. Megbetegedett és leszázalékolták. Magas vérnyomása van, cukros, hátgerincsérve van, nyaksérve van, sok baja van. Pedig még nem olyan öreg, 1951-ben született, de hiába, ha egyszer valaki beteg, akkor beteg. Azt mondta a miskolci orvos, hogy nem lehet műteni. Privát van egy orvos Mariska mellett, rendes nagyon, kijár Barcikára. Az egész család őhozzá jár, Öcsim is nála volt, Erzsike is, Anika is, Béla is mind. Hozzájárnak a gyerekek, mert nagyon rendes. Amelyik jó, akkor lehet szeretni, mert ha egy jó szót szól az emberhez, akkor az jólesik.

Sz. P.: Emese, te hogy emlékszel a gyerekkorodra?

Emese: Nekem nagyon boldog, jó gyerekkorom volt. A szüleim nagyon jól neveltek minket, igaz, hogy nagyon szegények voltunk, de jó nevelést kaptunk. Sokat játszottunk, igaz, hogy a cigány gyerekekkel – mint ahogy elmondta anyám – nem játszhattunk. Hozzánk a faluból jártak ide a gyerekek, akikkel iskolába jártunk, barátkoztunk, ők voltak a barátaink, szerettek minket. Mi is eljártunk hozzájuk, szinte volt olyan nap, hogy csapatostól jöttek a gyerekek a faluból, mentünk játszani az erdőbe, TSZ-telepre, jó volt. Rengeteg libánk volt, én voltam a libapásztor, mindig arra kellett ügyelnem, hogy nehogyménjen a TSZ földjére, mert akkor megbüntettek minket. Jó volt a gyerekkorom, ennyit tudok mondani.

Sz. P.: És te kaptál, amikor játszótól a cigány gyerekekkel?

Emese: Igen, sajnos elég sokszor kikaptam anyutól. Elmentem játszani a cigány gyerekekkel és a TSZ-nek volt olyan földje, ahol kaszálók vannak és voltak nagy szénaboglyák. Abban nagyon szerettünk játszani, szinte órákat eltöltöttünk nyáron a szénaboglyákon a cigány gyerekekkel is, és tetvesek lettünk. Köztük én is, gyönyörű, hosszú hajam volt mindig. Soha nem fogom elfelejteni, hogy anyu nagyon megvert. Akkoriban még nem voltak ilyen modern samponok, tetűirtók, de Hypo az volt meg mosószappan. Azzal mosta anyukám a hajamat, de nagyon kikaptam a cigány gyerekekért és utána nem játszottam velük, mert tudtam, hogy ennek csak rossz vége lehet, biztos ki fogok kapni. Ha csak tehettem, elkerültem őket.

Sz. P.: Különböz játszótól volna velük?

Emese: Igen, különben játszottam volna velük, mert szerettem őket, de nem lehetett. Se édesapám, se édesanyám nem engedte. A nagymamám nagyon szép asszony volt, már nagyon beteg volt, de még akkor is szép volt. Ha behívott magához, akkor az édesanyám mindig elvert minket, mert a nagymamához sem mehettünk be, mert mindig bántotta az édesanyánkat és nem volt köztünk jó kapcsolat. Nagymama mondta egyszer nekem, hogy bejöhetsz hozzám, hiszen az unokám vagy, és én nem tudtam mit mondani. Annyira emlékszem még, hogy amikor ő meghalt, akkor rengeteg cigány volt a temetésen, mert a második férje cigány zenész volt, és cigány zenészek kísérték ki a temetőbe a nagymamát. De mi azon sem vehettünk részt, mert az édesapánk nem engedte. Az édesanyánk akkor szülte az öcsémet, a Bélát, császármetszéssel nagyon nehezen született, sokáig a kórházban kellett lennie, úgyhogy apu törődött velünk és nem

mehettünk a temetésre, csak az apu egyedül. Mi gyerekek nem, még a cigányzenét sem hallgathattuk meg, pedig szerettük volna, csak nem engedték.

Sz. P.: És gyerekkorodban mit mondtak, hogy te mi vagy?

Emese: Én nem tudtam hová tenni magam, őszintén mondom, mert sokan voltak olyan gyerekek, falusi gyerekek, jómódú gyerekek, akik azt mondták, hogy de ti is cigányok vagytok, mert a Kincstárban laktok. Én meg azt mondtam, hogy nem igaz, hogy cigányok vagyunk, mert igaz, hogy a Kincstárban lakunk, mert szegények vagyunk, de nem vagyunk cigányok. De egyre többen mondták, hogy de igenis cigány vagy, mert barna bőröd van, meg fekete a hajad, a szemed, te is csak cigány lehetsz. De én nem éreztem magam cigánynak akkor, meg semmikor sem. Mai napig is úgy vagyok vele, hogy nem is tudom, hogy hova tartozom, mert nem érzem, hogy hova tartozhatok. Se ide, se oda. Valahogy nagyon furcsa érzés ez. Nem tudom a többi testvérem hogy van vele, de nem tudom szavakkal elmondani, hogy milyen ez. Hiába vagyok rendes, vagy próbálok jó lenni, de még most is azt mondják az emberek, hogy cigány vagyok. Nehezen tudom elfogadni, de most már beletörődtem, ha azt mondják, hogy cigány vagyok, akkor az vagyok és kész. Az a lényeg, hogy rendes ember legyek, becsületes, normális és mindegy, hogy barna a bőröm vagy fekete a hajam, vagy esetleg fekete a szemem – ami a cigányokra vall –, de akkor is jó ember vagyok. És ezt bátran elmondom mindenkinek, hogy igenis jó emberek vagyunk. Nemcsak én, a testvéreim is, az anyám, az apám, mert normálisan neveltek fel minket és olyan jól, hogy azt hiszem, a társadalomba bele tudunk illeszkedni.

Sz. P.: Olyanra emlékszel-e, hogy édesanyádat, édesapádat lecigányozták volna vagy ők megbántódtak volna azért, mert azt mondták rájuk, hogy cigányok?

Emese: Igen, emlékszem a gyerekkoromról arra a dologra, hogy a nagymama, az apai nagymamám sokszor mondta az édesanyámról, hogy cigány, tót cigány, meg szlovák cigány. De azért mondta, mert az édesanyámnak barna a bőre. Nekünk ez rosszlesett, az anyámnak is nagyon rosszlesett, mert ő nem élt cigányságban, mi sem úgy éltünk. Ez rosszlesett nekünk, hogy cigányozták az édesanyánkat, apánkat nem igazán, arra nem emlékszem, hogy azt mondták volna rá, hogy cigány. Apám nagyon fehér bőrű, kék szemű ember volt és nem igazán mondták, hogy ő az. Inkább anyámról, ez biztos, és most már magamon tapasztalom, hogy milyen lehetett az édesanyámnak, amikor cigányozták, vagy azt mondták neki, hogy fekete vagy tót cigány, vagy szlovák cigány. Ugyanezt megkaptam én is, hogy anyám egy tót cigány, akkor én miért mondom, hogy nem vagyok cigány, mert a gyereke vagyok. Ezt bizony a faluban elég sokszor mondják – mostanában, nem régebben, hanem a mostani időkben ez az, ami nagyon elszabadult itt a faluban. Ha mondják is, nem érdekel, mert olyan emberek mondják, akik nem is hasonlíthatók az én családomhoz. Büszke vagyok rá, hogy az anyám meg az apám a szüleim. Az emberek, ilyeneket beszélnek rólunk, hogy cigányok vagyunk meg, feketék, vagy már mondtak olyat is, hogy indiánok vagyunk. Egyszer összeveszttem a faluban egy magyar asszonnyal, mert cigányozta a kisebbik gyerekemet. Kérdőre vontam az asszonykát, hogy miért cigányozza a gyereket, és azt mondta, hogy azért, mert cigány vagy, indián és vissza fogtok menni Indiába, ahonnan származtok. Ez nagyon megdöbbenő, ez valami örület és nem tudok mit mondani. Ezt nem is lehet elmondani, hogy milyen érzés és az ember hiába is háborodik fel, mert akkor is azt fogják mondani, hogy cigányok vagyunk.

Regina: Az asszisztensnő, Magdika úgy dicsérte Mariskát, mondta, hogy ment hozzá egyszer, és már az ablakban állt, takarított. Hiába nyomorék, de csak csinálja a dolgát. Ha már maguk nem lesznek itt Telekesbe, ilyen család több nem lesz, ezt mondta. A polgármester is azt mondta, hogy ilyen család nincsen, mert nagyon rendes volt Tibi, nagyon ki volt emelve a bányában is, nem nézték, hogy cigány. Elvitték messze egy gyűlésre és ott is azt mondták, hogy nem cigány, ő meg boldog volt, mert rá nem mondták.

Sz. P.: Soha nem mondták rá?

Emese: De igen, egyszer, és ez nagyon rosszlesett az édesapámnak. Annak idején, amikor én még kisgyerek voltam, a többi testvéreim mint katolikusok áldoztak, templomba járó gyerekek voltak, bémáltak, de már én és az öcsém, mi ketten már nem. Az édesapám megismerkedett Jehova tanúival és nagyon tetszett neki ez a vallás. Akkor elkezdtük tanulmányozni a Jehova-tanúkkal a Bibliát. Már egy éve tartott, hogy tanulmányoztak, de apa nagy dohányos volt, nem tudott leszokni a dohányzásról. Arra kérték a Jehova-tanúk, hogy ha le tud szokni a dohányzásról, akkor megmerítkезhet és keresztény lesz. Akkor elmentünk egy gyülekezetbe, hogy ott megbeszéljük, mikor lesz ez a merítkezés, és akkor apa azt mondta, hogy úgy érzi, még nem méltó rá, mert ő a dohányzást nem tudta abbahagyni. Viszont azt meg kell jegyeznem, hogy előtte a Jehova-tanúk vezetője, a „vén” – ők úgy hívják őket, hogy a „vének” – megjegyezte a többieknek – mert innen Felsőtelekesről több család is járt tanulmányozni –, úgy mutatta be az én apámat meg a másik családot, hogy ők a cigány testvérek. Ez édesapámnak nagyon rosszlesett, mert addig őt nem nevezte cigánynak senki, csak pont a Jehova-tanúk. Akkor apa azt mondta, hogy ennek vége, nemcsak azért, mert dohányzik, hanem azért, mert ha egyszer ők testvérek, akkor ne tegyenek különbséget a cigány testvérek vagy magyar testvérek, esetleg más nemzetiségű testvérek között. Utána megszakítottuk a kapcsolatot a Jehova tanúival, így apámból nem lett keresztény, se édesanyám nem lett Jehova tanúja. Anyám még most is szereti, én is időnként olvasgatom a kiadványukat, az „Örtornyot” vagy az „Ébredjéteket”, de igazából úgy érzem, hogy nem lesziünk Jehova tanúi. Nemcsak azért, mert nem akarunk, hanem apánk miatt. Nem tudom, a többi testvérem hogy van vele, de én miatta nem akarom ezt. Ebben az évben történt, hogy a pászkáünnepélyre meghívtak engem is, mint résztvevőt. Elmentem az ünnepségre, és ott is láttam, hogy úgy mutatták be a vendégeket, hogy ők a cigány testvérek, és akkor a cigány testvérek mind külön ültek. Nekem ez kicsit furcsának tűnt és utána már nem mentem én sem többet a gyülekezetbe, se nem hallgatom meg őket, mert ez így nem jó. Mert ha ők hívők, istenhívó emberek, és ha ők azt mondják, hogy minden ember egyforma, akkor legyen minden ember egyforma, ne legyen fekete, ne legyen fehér, hanem legyünk akkor testvérek igazából. Ennyi.

Regina: Mert amikor Isten teremtette ezt a világot, még az első pár embert, Ő nem tett különbséget a nép közt, mindenkit egyformának teremtett. Azt mondja a Szentírás meg a Biblia, hogy mindenki egyforma, Isten egyformának teremtette az emberiséget, nem Isten akarta, hogy így legyen, hanem az emberek csinálják a különbséget. Mert az egyik barna, a másik cigány, én is mondom, hogy ha valaki nem olyan, mint én vagyok, meg nem ott született, leszülyedni a sárba nem fogok, hanem inkább még kiemelkedek, mert nem ott születtem, én nem a cigánysoron nőttem fel, akkor miért legyek az. Én nem akarok az lenni, nagyon gyűlölöm az olyat, mert mint ember legyen becsületes, mint apánk volt, mert őt szerette mindenki. A bányában ki volt emelve, mindenütt ki van emelve, minisztériumból jöttek a papírok, elismert ember volt, dolgozott sokat, éjszaka, nappal. Nem hagyta magát műteni, szívbiliennyüt kellett volna cserélni. Pesten volt a kórházban és a maga felelősségére hazajött és azt mondta, hogy haljak meg itthon. De mégis Barcikán a kórházban halt meg, mert kapott egy szívinfarkust és elvitte. Nem volt rossz ő, jó volt nagyon, nem bántotta a gyerekeket, soha nem veszekedtünk, nem vert engem meg, mint mások, hogy a családot kizavarja, ő csak mondta szóval a gyerekeknek. Én megvertem nagyon őket, nem hagytam, hogy menjenek a rosszakhoz. Apa meg csak szépen mondta nekik, hogy nem szabad.

KILENCEDIK ÉNEK. REGINA ÉS EMESE KETTŐSE (2.)

Emese: Nem sokáig maradunk, csak elmondom anyunak, hogy merre jártunk, jó? Most mi elmentünk családlátogatásra. Voltunk lent Rudabányán Rózsa néniénél. Nagyon szívesen fogadtak minket, beszélgettünk. Akkor elmentünk utána Péterre, Sajószentpéterre, megkerestük Pistit, a testvéremet, hogy hol lakik. Meg is találtuk nagy nehezen, megkerestük azt a sort, amiről hallottam, hogy merre lakik, a cigánysort. És akkor ott érdeklődtem ott az utcán gyerekektől, hogy ilyen nevezetűt – a nőnek a nevét mondtam, akivel él –, és akkor így találtuk őket meg. Beszélgetett velünk, igaz, hogy csak kint az utcán, mert bent a lakásba oda nem mentünk be. Kint beszélgettünk, anyunak üzent is haza kamerán keresztül, majd meg tetszik látni, ha fel lesz véve videóra, hogy mit üzent.

Regina néni: Miért nem mondtad neki, hogy nekem ne üzengeessen, fiam, nekem nem kell üzengetni. Egyszerűen nem akarom, na.

Emese: Hát... majd meg tetszik látni. Nem sok mindent üzent, mert nem olyan sok mindent...

Regina néni: Nem is kell, mert én nem is fogom hallgatni. Egyszerűen nem hallgatom, mert engem nem érdekel. Mert nekem még annál rosszabb. Csak ő távol tartsa magát, még ha hazajön, akkor majd megmondom neki. Távol tartsa magát a családtól, nem kell hazajárni. Csak ő legyen ott, aztán éljen, ahogy akar. Hát ha egyszer annyira az anyját megveti, meg a testvéreket, meg mindent... olyan helyre... akkor nem érdekel engemet, egyszerűen nem.

Emese: Édesanyám, engem behívtak, hogy nézzem meg, hogy milyen körülmények között él a testvérem ott. Én kíváncsiságból bementem, hogy megnézzem, hogy milyen körülmények közt él a testvérem.

Regina néni: Jaj, fiam, na hát akkor jól van, csak csináljátok...

Emese: Anyu, a fiú szép lakásba lakik, szép a lakás, ahol voltam bent, minden nagyon szép, tiszta, rendes, szívesen fogadtak...

Regina néni: A cigányok, ugye? Hát akkor jó, menjél oda, fiam, akkor, menjél oda! Én nem vagyok rá kíváncsi, meg egyszerűen nem... máma is megmondtam, hogy nem, az én síromhoz nem áll. Ide haza ne jöjjön, mert ha hazajön, megmondom neki, hogy mondjon le mindenről, ide ne járjon. Nekem nem kell. Ő, amit csinált, nekem az már igen itt van a szívembe, mert ő igen sok mindent elkövetett énvelem. Jót, rosszat, csak annyi, hogy nem vert meg ... akkor nekem nem kell.

Emese: Ezt végül is anyu tudja...

Regina néni: Hát így tudom, fiam... jaj, Istenem, nem is kellett volna előhoznod, mert nem alszok az éjszaka. Hát neki ott jó akkor, azt mondta, ugye?

Emese: Hát nekem nem mondott semmit, nekem nem mondott semmit egyáltalán, velem nem sokat beszélgetett, szinte talán semmit.

Regina néni: Azt az a mocskos ringyó kurva, cigány kurva, az meg? Nahát ide ne tegye a lábát, Isten őrizz!!! Mert innen úgy megyen ki, hogy soha többet nem fog idejönni. Ide nem jöhet, miért nem mondtad a testvérednek? Nem vagyunk rá kíváncsi, de egy se, Mariskám se, még ha meghalok, a temetésemre ne jöjjön! Távol tartsa magát tőle, nekem nem kell! ... csak jaj, csak ne is jöjjön, mert azért, hogy... nem akarom, hogy jöjjön semmi áron, se ... hát még ilyet hallani, hogy te még oda is el tudtál menni. Nahát, jól van.

Emese: Utána elmentünk a bátyámhoz Barcikára, Józsihoz. Nagyon szívesen fogadott a bátyám, a sógornóm is otthon volt, már akkor letelt a munkaideje, otthon tartózkodott. A bátyám, ő fogadott szívesen minket, a sógornóm is, szépen beszélgetett velünk. Beszélgetett a

családról, a munkahelyéről, a házasságáról ugyanúgy, mint ahogy mi is elmondtuk ezt a dolgot, hogy hogy volt a házasságunk meg az életünk.

Regina néni: Nekem ennyi gyerekem volt, anyyi, Mariska, Józsi, boldogok voltunk apával mindig, mert azért, hogy megmondta neki apa, hogy tudod, fiam, majd ha kitöltöd a katona-idődet, nem lesz semmi baj, megkeresed a kenyeredet, és akkor már nősiülhetel. És meg is várta és be is teljesedett, és akkor olyat vett magához, hogy jó volt... maga formájút, rendeset, jót. Én ebbe nem nyugszok már soha, fiam... nem áll síromhoz Pisti, mert nem nyugszok meg a földbe soha. Oda ne próbáljon, még csak ne is tartsa az emléket, nem kell. Engem elcsúfítani? Meg a gyerekeket? Öcsi is mit mond? Még Bélát is zavarja már, hogy menjen a fenébe. Ha ilyenek, akkor világga megy mind a kettő, akkor menjenek, ha ilyen rosszak. Hiába, nem gondoltam volna arra, hogy ezt csinálja öregségére, igaz? Azt hova jutott a nagy büszke ember? Meg, mikor katona volt, mi volt ő? Olyan volt, mint egy nem tudom mi, úgy tartotta magát, azt lesüllyedt oda... oda süllyedt. De hát én nem bánom, akármit csinál, csak arra ne gondoljon, hogy jöjjön baza... , ne jöjjön. Vigye a rongyát, meg ami itt van, mert úgyis majd most tavasszal mindent feltüzelünk, ami nem kell. Nem fogom itt tárolni azokat a holmikat, nem kell, nincs szükség rá. Bélának van, hiába beszéli ő aztat, hogy majd jó lesz Bélának, tudod neki van kabátja, amit megvettünk neki már mikor... még nem volt rajta még kétszer se. Mert azért, hogy hiába meg akárhova, nem veszi fel, csak mindig azt a rohadt farmerkabátot, azt jól van. Azt ott áll a szekrényben a gyönyörű kabátja, látod, fiam, hát akkor neki nem kell. Annak csak, ő annak a dögnek, meg azután ott a rokonainak adja oda, nekünk nem kell az ő holmija, semmi áron se. Nem lehetett volna egy olyan jóravalót találni magának? Hát akkor nem bánom, akkor mit csináljak.

TIZEDIK ÉNEK: EMESE IS BEMUTATJA A KINCSTÁRAT

Emese: Amikor gyerekek voltunk, ezen a réten nagyon sokat játszottunk. Ez a rét a TSZ-é volt. Ami ott van, az a sok épület, az mind a TSZ tulajdona volt, és akkor itt hatalmas szénaboglyák álltak nyáron, mikor lekaszálták a fűvet. És akkor ugye mi, gyerekek, mind ott ugráltunk benne, meg volt sok kis libánk, azokat is itt őrizgettük. Akkor át a másik dombon is, fel az erdőbe, oda jártunk szamócát szedni, gombázni, játszani. Csapatostul jártunk mi oda, gyerekek, rengetegen, fiúk, lányok egyszerre a sulis után, ugye. Meg ami itt van, ez a patak, régen nem ilyen volt, hanem egészen kicsi. Olyan tiszta víz volt benne, hogy az asszonyok tudtak benne mosni. És akkor mi is lejártunk ide ruhákat mosni. És akkor oda ki a rét szélére rakodtuk ki a ruhákat száradni. Ott van kint az iskolánk, oda jártunk az iskolába, még akkor nem ilyen volt, ilyen nagy ez az iskola, hanem egészen kicsike, ami most a tornaterem. És ott egyszerre 120-130 gyerek tanult még akkor, abba az időbe. Nagyon jó, boldog gyerekkorunk volt itt, jól éreztük magunkat.

A Kincstárba lakunk; (ez a nagy épület az) és akkor az alsó szinten a legszélső házba lakunk egy szoba-konyhába kilencen. Kilenc gyerek, édesanyánk és édesapánk. A mi lakásunk szinte csak ágyból állt, és volt, hogy egy ágyon aludtunk négyen is. Akkor úgy aludtunk, hogy kettő gyerek fölfelé, tehát az ágy támlája felé, a másik kettő meg így visszafelé, tehát lábbal egymásnak, úgy aludtunk. És hát elég szorosan, de azért elfértünk. Megegyeztünk, jó gyerekek voltunk azért úgy aránylag, ha nem, akkor jól kikaptunk. És akkor hát édesanyánk meg édesapánk a konyhába, a gyerekek meg a szobába. De nagyon jól éreztük úgy magunkat attól függetlenül, hogy olyan kicsi helyen vagyunk. Aztán a nagyobbak elkerültek, már nem sokan maradtunk otthon. Később a szüleink tudtak venni már szekrényeket is, mikor a nagyobbak elköltöztek. Akkor mi nagyon örültünk az öcsémmel, olyan boldogok voltunk, mikor először lát-

tünk szép új szekrényt, mert nekünk nem volt olyan akkor, és akkor boldogan rakosgattuk bele a ruháinkat, hogy milyen csodaszép, most már jobban elférünk. Rengeteget olvastunk, könyvtárba jártunk, kaptunk kölcsön könyveket, szinte egymástól szedtük el a könyveket, annyira szerettünk olvasni mindnyájan. Jól éreztük magunkat.

Pontosan nem tudnám megmondani, hogy mikor kerültek idei a szüleim ebbe a házba, mert akkor én már nem éltem a szülői háznál, de a 80-as évek után kerültek ide le. Megvették ezt a lakást, itt átújígtatták. Valamikor itt egy idős házaspár lakott, ahol most épült ez a kis ház, ott valamikor szikvízgyártó üzem volt, és az ott teljesen megszűnt, amikor az idősek innen elköltöztek, a szüleink megvették ez a lakást. Sajnos, az édesapám nem sokáig élhetett, nem sokáig örülhetett ennek a szép új lakásnak, mert nemsokára meghalt. Utána már csak a mama, két fiútestvérem meg egy lánytestvérem laktak és azóta is itt laknak. A többi gyerekek azok itt a faluba, egy bátyám nagyon messze lakik Nagyéren, meg egy lakik Barcikán, a többi gyerek mind itt Felsőtelkesen.

Ott a Kincstárban nekünk is volt földünk, mint mindenkinek. Mindenki kapott egy darab földet, amit lehetett művelni. Egy nagyobbat, meg egy kisebbet. És akkor az édesapám meg az édesanyám azt a földet mindig művelte, és akkor nekünk mindig volt zöldség, sárgarépa, krumpli, kukorica, ami télire elég volt a családnak, azt ő meg tudta ott termelni. És hát akkor mi is dolgoztunk, segítettünk nekik. De nem sokan művelték egyébként a földeket, csak egy pár család, de mi műveltük, és volt olyan is, hogy aki nem akarta művelni, azt az édesapánk kölcsönkérte, és akkor azt is műveltük. És akkor együtt dolgozgattunk. Tartottunk állatokat is, a papa épített nekik ólakat, volt hátul egy ól, egy hosszú ól, és akkor ott lehetett tartani fát meg szenet, meg állatokat is. De egyébként is a papa épített még többet, hogy tudjon tartani jószágokat. Így volt rengeteg apró jószágunk, tyúkok, libák, kacsák, nyulak. Volt, amikor disznót is neveltünk, úgyhogy megvolt nekünk mindenünk. Így éltünk. Nem mondhatom, hogy olyan nagyon szegények voltunk, de hát azért igazán... annyira szegények nem voltunk, mert mindig volt mit enniünk, annyi volt csak, hogy ruházkodni nem nagyon tudtunk, mert édesapánk egyedül keresett. Hát ugye, amit a nagyobbak kínóttek, azt hordták a kisebbek, aztán mikor betöltöttük azt az időt, hogy tudtunk dolgozni, akkor szépen munkahelyet kerestünk és dolgoztunk mindnyájan saját magunkra, meg a szüleinknek is dolgoztunk. Mondjuk én nem sokat, mert én 16 évesen elkerültem innen a szüleimtől, férjhez mentem, de amíg nem mentem férjhez, addig is dolgoztam, mert én nem tanultam, sajnos, nem tudták a szüleim ezt finanszírozni, hogy tovább taníttassanak, mert akkor három testvérem felső iskolába járt. Az egyik nővérem albérlében lakott, Mezőkövesden tanult, két másik testvérem is tanult, kollégisták voltak, és a szüleim anyagilag nem tudták fedezni a taníttatásomat. Úgyhogy a két nővérem akkor dolgozott a kurittyáni Habselyemgyárba, és 14 évesen hozzájuk kerültem dolgozni. Ott dolgoztam két évig, utána férjhez mentem, és amíg meg nem született a nagyobbik fiam, addig dolgoztam, a GYES után újra visszakérültem dolgozni, és akkor így varrodákban dolgoztam, így éltünk.

*

Varga Juliska: De azért, ha valaki megkérdezi, hogy – no de azt nem tudom úgyse megmondani magyarul, hogy mi az: milyen nemzetiségű? Ezt nem tudom megmondani. Én nem tudom, hogy én milyen nemzetiségű vagyok. Nem tudom, anyukám volt szlovák, apukám volt magyar, akkor volt a családban cigány, akkor megint magyar, akkor most mondjátok meg, hogy milyen származású vagyok. Nem vagyok magyar.

Ruszó Pista: Magyar vagy, de szlovák állampolgárságod csak most van, nem volt. Ki akartak lakoltatni a határra mindig, mert nem volt állampolgárságunk.

Varga Juliska: Én nem így gondolom, hogy mi vagyok? Szlovák vagyok, magyar vagyok vagy cigány vagyok? Ezt nekem valaki mondja meg. Mert én nem tudom, hogy mi vagyok. Ezt én nem is tudom. Ha nálunk van ez a népszámlálás, azt hiszem úgy mondják, népszámlálás, akkor bele kell írni, hogy milyen nemzetiségű vagy. Én azt írom, hogy szlovák.

Ruszó Pista: Én meg azt írom: magyar, hiába, itt születtem, azt írom, hogy magyar.

Varga Juliska: Hát akkor különbözők vagyunk, mert én biztos, hogy soha bele nem írnám, hogy cigány, mert én nem tartom magamat cigánynak, mert se az apukám nem volt az, se az anyukám, csak valakim, akkor miért írom én azt bele, hogy én az vagyok, ha nem vagyok. De azt kéne igazság szerint, nem? Mondjuk a valódi cigányok, azt kell beleírni nekik, hogy én - ja azt úgy kell mondani, hogy milyen származású - akkor én azt nem írhatom bele, de mondjuk akinek anyja, apja, nagynyja, dédnagynyja, mindenki az volt, akkor csak azt kell neki beleírni, ugye? Mert az így van talán Magyarba is, hogy akkor azt kell neki beleírni, hogy igenis én cigány származású vagyok. De én ezt nem írhatom bele.

Ruszó Pista: Magyarban mindenki azt ír bele, amit akar.

Varga Juliska: Nem, hát azt nem írhatja. Nálunk nem.

Péter Szuhay

'WE FEEL LIKE WE CAN NOT BE SPECIFICALLY CLASSIFIED AS GYPSIES':
A STORY OF A FAMILY WITH MEMBERS FROM *DOLNA VES* UP TO *FELSŐTELEKES*,
OR IDENTITY PROBLEMS AMONG PEOPLE WHO ARE SAID TO BE GYPSIES -
THE *VIRÁG* FAMILY IN *FELSŐTELEKES*

This paper is about the ethnic type family ties of *József Varga's* descendants. Since we have been researching the topic, we have also made a documentary and, from the many-many interviews and the situations documented on video tapes, I have edited ten texts in a way that they now stand almost as ten songs, one after the other, side by side with the relevant interpretation. In the texts, which are told by Aunt Regina and her daughters, it is sometimes the majority that 'speaks,' while at other times, the members of the family compose texts against its viewpoint. Therefore, in each narrative, the genuine speech and value system (not rarely, the world view) of peasants and Gypsies interfere or, at least, argue with one another.

Their main objective seems to be to compensate for in various ways; moreover, to eliminate and even abolish their unfavorable origin. For two or three generations now, mixed marriage has been considered an obvious solution. To force two young people to marry each other if they are equal in status is going to be the desirable solution for marital relationships. The prescription to belong to a certain occupational group also functions as a quasi ethnic category. Besides this, there is also a mythological level, manifested in the sense of a formerly prestigious, perhaps even noble but, in any case, glorious, origin and its attributes.

A kisebbség kisebbsége és a szegénység kultúrája

Szélsőséges egyenlődsdi egy erdélyi magyar cigány közösségben

PÁLOS DÓRA – BINDER MÁTYÁS

Tanulmányunkban egy erdélyi cigány közösség körében végzett, több évet átfogó kulturális antropológiai terepmunka¹ során megismert jelenséghalmaz egy szegmensét szeretnénk leírni és értelmezni. A fogalmi keretek tisztázása után megpróbáljuk a dombosi² cigányok körében uralkodó – a külső szemlélő számára sokszor értelmetlennek tűnő – egalitárius gyakorlat kialakulását eredményező komplex feltételrendszert feltárni, majd bemutatjuk e „szélsőséges egyenlődsdi”³ mindennapi működését és logikáját.

I. 1. KULTÚRA, ETNICITÁS ÉS IDENTITÁS

Témánk bővebb kifejtése előtt érdemes tisztázni néhány fogalom – számunkra érvényes – jelentését. A kultúrát tágabban vett etnográfiai értelemben használjuk, Edward B. Tylor 1871-es, klasszikus definíciójának megfelelően, mely szerint: „A kultúra vagy civilizáció, [...] az a komplex egész, amely magában foglalja a tudást, a hitet, a művészetet, az erkölcsöt, a törvényt, a szokást és minden

¹ A kutatást Pálos Dóra 2002 tavaszán kezdte meg, a Soros Alapítvány és az ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Szakcsoportja támogatásával. 2004-ben csatlakozott hozzá Binder Mátyás, aki többek között fotósként is közreműködött. Később a kutatást az OTKA T42767-es számú programja is támogatta. A terepmunka során készült napló egyes részleteit lásd: Pálos D.: 2006a.

² Egy székelyföldi, zömében magyarok lakta településen folyt a kutatás. A települést fiktiiv néven szerepeltetjük.

³ Vö. Ladányi J. – Szelényi I.: 2004, 105–107.

más képességet és sajátosságot, amelyre az ember mint a társadalom tagja tesz szert.”⁴

Társadalom és kultúra elválaszthatatlan egymástól, minden társadalomnak megvan a maga kultúrája, hiszen a kultúra alapvető funkciója, hogy az emberek, népek biológiai eredetű szükségleteit megoldja, ezáltal biztosítsa az élet biztonságát és folytonosságát.⁵ Emellett fontos társadalom-lélektani funkciója is, azaz egyfajta harmónia megteremtése és fenntartása. A kultúra feladata lényegében tehát az alkalmazkodás folyamatának biztosítása.⁶

Egy társadalmi csoport által hordozott kultúra, a csoport gazdasági, politikai, társadalmi stb. viszonyainak függvényében változhat, sőt változni kényszerül, az újabb és újabb adaptációs kihívásoknak megfelelően. Ha tehát megpróbálunk megismerni, leírni és értelmezni egy kultúrát, akkor az adott társadalmat alkotó emberek – szükségleteikkel és viszonyaikkal együtt – lehetnek megfelelő kiindulópontjaink. Hiszen „az ő szemszögükből nézve a kultúra jelenségei eszközök, létezésük fenntartásának, gazdagításának társadalmilag kimunkált eszközei”.⁷

A fentiek tükrében nyilvánvaló a kulturális antropológiai módszertan és szemléletmód előnye a dombosi cigányok kultúrájának „feltérképezése” során. Önmagukban a helyi tapasztalatok azonban nem adhatnak „teljes” válaszokat, szükséges tehát a dombosi társadalmat és kultúrát formáló történeti, politikai, gazdasági, társadalmi feltételrendszer – legalább vázlatos – áttekintése is.

Általánosságban elmondható, hogy minden társadalmi csoport létének egyik jellemzője, hogy igyekszik magát megkülönböztetni másoktól. Ebben a kontextusban jelenik meg az etnicitás fogalma, mely a hétköznapi nyelvhasználatban gyakorta mint „kisebbségi kérdés” jelenik meg, a kulturális antropológiában azonban „olyan csoportok közötti viszonyokra vonatkozik, amelyek tagjai egymástól különbözőnek tartják magukat, és amely csoportok hierarchikusan rangsorolódhatnak egy társadalmon belül”.⁸

A szakirodalom az etnicitást – mint a csoportközi viszonyok egyik aspektusát – lényegében két elkülönülő irányból közelíti meg. A konstruktivista megközelítés lényege, hogy az „eticitást” állandóan változó dinamikus jelenségként értelmezi, melynek lényege a másiktól való eltérés társadalmi gyökereinek kimutatása.⁹ Ebben a megközelítésben az etnikai identitás a társadalmi szerveződés velejárója, nem pedig a „kultúra valamely ködös kifejeződése”.¹⁰ az etnikai csoportok-

⁴ Tylor, E. B.: 1997, 108.

⁵ Vö. Borsányi L.: 2008, 147–150.

⁶ Vö. Boglár L.: 2007, 15–16, Lewis, O.: 1988, 102, Borsányi L.: 2008.

⁷ Sárkány M.: 2000b, 111.

⁸ Eriksen H. T.: 2008, 22.

⁹ Keményfi R.: 2002, 377.

¹⁰ Barth F.: 1996, 3.

ról pedig nem érdemes úgy beszélni, mintha azok éles körvonalakkal rendelkező, belsőleg homogén, valódi entitások, tartós kollektívák lennének.¹¹

A másik irányzat a konstruktivizmussal ellentétben úgy véli, hogy az etnikai hovatartozás objektív kategóriaként tételezhető (primordializmus vagy essenzializmus). Ebben az elgondolásban nem a kulturális különbségek eredete, társadalmi (vagy politikai) szerveződése a döntő, hanem „a mástól való eltérés megfogalmazása, hangsúlyozása, azaz az »etnicitás« mindennapi folyamata a lényeg.”¹²

Mindkét irányzat képviselői egyetértenek abban, hogy az etnicitás csoportok közti kapcsolat, nem pedig csoportok tulajdonsága, egy társadalmi találkozás etnikai karaktere pedig helyzetfüggő. Elemzésünk szempontjából különösen fontos, hogy az etnicitás akkor tűnik fel, amikor a kulturális különbségek valamiért relevánssá válnak a társadalmi interakciókban, ezért a társadalmi élet szintjén kell tanulmányozni, nem pedig a szimbolikus kultúra szintjén.¹³

Mindezek után Sárkány Mihály etnikummeghatározását tartjuk a számunkra legmegfelelőbbnek, mert definíciójában nem a kulturális jellemzőkre helyezi a hangsúlyt: „Az etnikum az együttműködésnek az élet egészét átfogó, a számon tartott rokonsági vagy fiktív rokonsági csoportnál szélesebb körű szervezete, amely népként (tehát nem vélt vagy valós vérségi kötelékekkel) összetartozásának tudatában van, ezt a tényt etnonim alkalmazásával kifejezésre juttatja [...]”¹⁴

Kutatásunkban fontos szerepe van az etnikai identitásnak, hiszen az adott (etnikus) kultúra jelenti az egyén szocializációjának tágabb terét, s ezen a téren belül sajátítja el a – saját csoporton belüli és kívüli – megfelelő életvezetéshez szükséges mintákat, szokásokat, tudáskészletet. A társadalmi csoport „nem statikus” jellegéből fakadóan az identitás sem egy „változatlan állandó”, hanem reprodukció és adaptáció dinamikus folyamata.¹⁵

I. 2. SZEGÉNYSÉG ÉS ROMASZEGÉNYSÉG

Tanulmányunk fontos kérdése, hogy milyen szerepe van a „szegénység kultúrájának” a dombosi cigány kultúra és helyi interetnikus viszonyok formálásában, és hogy használható-e a megismerési és értelmezési folyamatban az „underclass” kategória. Mivel e fogalmak használata gyakran képezte társadalomtudósok közti viták tárgyát, röviden áttekintjük a legfontosabbnak tűnő jellemzőiket, hogy az elemzés segítőiként, ne pedig viták, előítéletek gerjesztőiként sze-

¹¹ Brubaker R.: 1996, 37., Keményfi R.: 2002, 377–378.

¹² Keményfi R.: 2002, 378.

¹³ Eriksen T. H.: 2008, 84.

¹⁴ Sárkány M.: 2000a, 95.

¹⁵ Papp R.: 2008, 111.

repeljenek. (Számunkra elsősorban saját tereptapasztalataink a meghatározóak a fogalmak használatában.)

Nyilvánvaló, hogy a szegénység társadalmi tény, azaz minden időben és társadalomban előfordult, olyan „valami”, ami a társadalmi szerkezethez kapcsolódik, és annak természetéből fakad. A szegénységgel kapcsolatban három fő diskurzus bontakozott ki a kutatók körében: a társadalmi kirekesztettség, az underclass és az újszegénység diskurzusai.¹⁶ Dombos esetében a szegénység underclass és újszegénység típusú megközelítését, illetve ezek kelet-európai „ötvözetét” érezzük alkalmazhatónak.

Asszonyok, lányok

Az underclass „eredeti” amerikai értelmezésben városi gettószegénységet jelent, rendszerint faji/etnikai vonzattal. Ellenzői gyakran hangoztatták, hogy a politikai jobboldal a maga hasznára instrumentalizálta, a „társadalmon kívülieket” okolva nehéz sorsukért, a média pedig megbélyegző, stigmatizáló gyakorlatára alkalmazta.¹⁷

Az újszegénység-diskurzus kiindulópontja a gyökeresen megváltozott gazdasági és társadalmi kontextus, azok az újszegények, akik a megváltozott feltételek következtében elvesztették korábbi pozíciójukat. Kelet-Európában főleg a rendszerváltást követő időszak kontextusában merül föl az újszegénység. Ladányi János és Szelényi Iván szerint egy minőségileg új, az osztályszerkezeten kívül rekedt, tartósan szegény rétegről van szó. Elképzelésük lényegében az amerikai

¹⁶ Péter L.: 2006, 130–134.

¹⁷ vö. Stewart M. S.: 2001, Ladányi J. – Szelényi I.: 2001, Ladányi J. – Szelényi I.: 2004, 11.

underclass fogalom – a közép-kelet-európai viszonyokra adaptált – strukturalista verziójának tekinthető.¹⁸

Ladányi és Szelényi abból indul ki, hogy az emberek értékrendje, viselkedése és kultúrája nem oka, hanem következménye strukturális helyzetüknek.¹⁹ Az underclass kategória eredetileg az „átfogó technológiaváltás nyomán végbemenő gazdasági átstrukturálódás következtében a munkamegosztás új rendszerében feleslegessé váló társadalmi csoportok leírására került kidolgozásra.”²⁰ Ezért, bár „etnicizált” fogalom, ez nem jelenti azt, hogy minden tagja roma, vagy hogy „a romák” underclasst alkotnának.²¹ Fentiekkel egyetértve elfogadhatónak tartjuk elemzésünk szempontjából az említett kutatók underclass fogalmát és strukturális megközelítését, illetve a „szegénység kultúrájával”²² kapcsolatos fejtegetéseiket.

A „szegénység kultúrájának” elméletét Oscar Lewis dolgozta ki, először 1959-ben használta *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty* című könyvében.²³ Bár tisztában vagyunk Lewis koncepciójának kritikáival, saját tereptapasztalataink alapján használhatónak tartjuk a fogalmat, főleg a strukturális körülményekre támaszkodó „univerzális” jellegének köszönhetően.

Lewis szerint a „szegénység kultúrája a modern társadalmakban nemcsak gazdasági deprivációt, szervezetlenséget vagy valaminek a hiányát jelenti. Ez valami pozitív is, és olyan előnyökkel is jár, amelyek nélkül a szegények aligha tudnának létezni.”²⁴ A szegénység kultúrája tehát nem a kultúra hiányát jelenti, hanem alkalmazkodást a többségi társadalom objektív körülményeihez.²⁵ Ez az alkalmazkodási kényszer hasonlóságokat eredményez a családszerkezetben, a kapcsolatokban, az időbeosztásban, az értékrendszerben és a fogyasztási szokásokban – ország- és csoporthatároktól függetlenül.

A mi szemünkben ez a felismerés teszi jól alkalmazhatóvá, hiszen „fogalma olyan általánosítást tesz lehetővé, ami remélhetőleg [...] magyarázni képes egy

¹⁸ Péter L.: 2006, 132–137.

¹⁹ Ladányi J. – Szelényi I.: 2004, 14–15.

²⁰ Ladányi J. – Szelényi I.: 2001, 98.

²¹ Ladányi J. – Szelényi I.: 2004, 18.

²² Ladányi J. – Szelényi I.: 2004, 14, Lewis, O.: 1988. A szegénység kultúrája koncepciót más magyar kutatók is használták, mint például Szuhay Péter (1999), valamint Kemény István és tanítványai (lásd: Prónai Cs.: 1995, 109–111.). A személyiségjegyek felvázolása kapcsán Sárkány Mihály egyenesen az akkulturációs tanulmányok csúcsteljesítményének tartja Lewis elméletét, szerinte „ez mondta a legtöbbet arról, hogy a harmadik világ országaiban zajló változások miként hatnak a tömegek életére.” (Sárkány M.: 2000b, 111.) A szegénység és a cigányság fogalmának összekapcsolódását a magyar társadalomtudományi diskurzusokban kritikus szemmel áttekinti Horváth Kata (2006, 104–107.) Michael Stewart – magyarországi példákra támaszkodva – több ellenérvet is felsorakoztat a szegénység kultúrájával kapcsolatban (Stewart, M. S.: 2001, 88–89.), hely hiányában azonban itt most nem tudunk ezekre kitérni.

²³ Lewis, O.: 1988, 94.

²⁴ Lewis, O.: 1988, 95.

²⁵ Ladányi J. – Szelényi I.: 2004, 24, Lewis, O.: 1988, 95.

csomó olyan jelenséget, amelyeket eddig egymástól elkülönült faji, nemzeti és regionális csoportjellemzőknek tekintettek.”²⁶ Másik előnye pedig az, hogy ebben „a koncepcióban semmi olyasmi nincs, ami a szegénységért való felelősséget a szegények jellemére hárítaná”.²⁷

Fontos továbbá, hogyha a súlyos szegénységre adott válaszként, túlélési stratégiaként értelmezett szegénység kultúrája kialakult, nehezebb megszüntetni mint magát a szegénységet, hiszen mintái öröklődnek. Ezáltal szerepet játszhat a szegénység újratermelődésében.²⁸

Mielőtt rátérnénk a rendszerváltást követő romániai és dombosi helyzet ismertetésére érdemes röviden utalni napjaink „romaszegénységének” történeti okaira. Általában elmondható, hogy a cigányok megélhetési forrásai nagyban függenek annak a társadalomnak a gazdaságától, amelyben élnek. A cigány közösségek és kultúrák változatossága a különböző feltételekhez való alkalmazkodás eredménye.²⁹ A különböző szolgáltató tevékenységeket űző, az antropológusok által sokszor peripatetikus nomádoknak³⁰ is nevezett cigány közösségek többnyire a kelet-európai országokban találtak olyan hézagokat a gazdasági szerkezetben, melyek piacot jelentettek számukra. Majd a kialakuló „együttélési modellek”³¹ következtében egyre több cigány közösség tért át a letelepült életmódra – a macskul fennmaradó sztereotípiák ellenére. A nagyobb népsűrűséggel és fejlődő manufaktúraiparral rendelkező, centralizált nyugat-európai államokban egyfajta „kizáró” politika érvényesült, míg keleten inkább a „bezárás” politikája.³² Az európai roma lakosság egyenetlen eloszlását, „erősebb” kelet-európai jelenlétét, tehát lényegében a társadalmi és gazdasági rendszerek belső mozgástörvényeivel magyarázhatjuk.

Ismert folyamat, hogy az ipari forradalom és a nyomában megjelenő tömegtermelés egyre gyorsuló ütemben felszámolta a cigány kisiparosok, kézművesek, teknővájók stb. megélhetési lehetőségeit, a politikai rendszerek és határok változása pedig egyre jobban ellehetetlenítette a magyar zenész cigányokat.

Az államszocialista korszak idején, az eltérő intenzitású asszimilációs kampányok mellett, lezajlott egy bizonyos mértékű gazdasági és társadalmi integráció, amely azonban nem tudta megakadályozni, hogy a piaci átmenet során jelentkező általános elszegényedés³³ ne sújtsa drámai módon a roma közösségeket. Egy ösz-

²⁶ Lewis, O.: 1988, 103.

²⁷ Lewis, O.: 1988, 104.

²⁸ Lewis, O.: 1988, Ladányi J. – Szelényi I.: 2004.

²⁹ Reyniers, A.: 2002, 66.

³⁰ Prónai Cs.: 2000, 178.

³¹ Lásd. Nagy P.: 2004.

³² Liégeois, J. P.: 2002, 98.

³³ Egy, a Világbank által végzett felmérés, valamint Ladányi és Szelényi 2000-ben végzett szociológiai adatfelvétele (Bulgária, Magyarország, Lengyelország, Románia, Szlovákia, Oroszország) alap-

szezhasonlító elemzés szerint a strukturális változókkal és az egyes országok eltérő helyzetével, és az ezekből származó hatásokkal való kontroll után a romák még mindig kétszer-háromszor akkora valószínűséggel lesznek szegények a poszt-kommunista kapitalizmus időszakában, mint a nem romák. A romaszegénység fontos összetevői – nehezen meghatározható arányban – az alacsony iskolázottság, a foglalkoztatási hátrányok és az etnikai diszkrimináció.³⁴

II. A feltételrendszer

II. 1. CIGÁNYOK ROMÁNIÁBAN ÉS SZÉKELYFÖLDÖN A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A dombosi cigányok mindennapjait meghatározó keretek megismeréséhez nélkülözhetetlen néhány általánosabb – romániai és székelyföldi – vonás áttekintése. A cigányok szempontjából a legfontosabbnak az általános elszegényedési folyamatot és a romaellenes pogromokat érezzük.

II. 1. 1. ELSZEGÉNYEDÉSI FOLYAMATOK

A rendszerváltás utáni Romániában általános társadalmi jelenség a széles társadalmi rétegek rohamos elszegényedése. A Nemzeti Statisztikai Bizottság szerint például az átlag minimálbér vásárlóereje 1997 februárjában 41,8%-kal volt kisebb, mint 1990 októberében.³⁵

Egy nemzetközi szociológiai kutatás szerint 1988 és 2000 között a „nagyon szegények” és „szegények” aránya 17,7%-ról 43,9%-ra nőtt Romániában.³⁶ Az egész kelet-európai térségre jellemző, hogy a rendszerváltást követően a szegénység jelentős mértékben etnicizálódott és feminizálódott, az alacsony iskolai végzettségűek mellett, a roma származásúak és a fiatal gyermekeiket egyedül nevelő anyák felülreprezentáltak a szegények között.³⁷

A romániai romák a rendszerváltást követően – főleg alacsony iskolázottsági és képzettségi szintjük miatt – az elsők között veszítették el munkájukat. Kevesen voltak, akik ki tudták használni az új lehetőségeket, és vállalkozásokba kezdtek. A legrosszabb helyzetbe a városi, „félleg asszimilált” romák (akik sem a mo-

ján a szegénység 2–5-szörös növekedését állapították meg a rendszerváltást követő 12 év során. (Ladányi J. – Szelényi I.: 2005, 125.)

³⁴ Ladányi J. – Szelényi I.: 2004, 151.

³⁵ Oláh S.: 1997.

³⁶ Ladányi J. – Szelényi I.: 2005, 126.

³⁷ Ladányi J. – Szelényi I.: 2005, 138–139.

dern, sem a hagyományos megélhetési stratégiákkal nem tudtak élni) és a falusi romák kerültek, mivel a termelészövetkezetek megszűnésével megélhetési forrás nélkül maradtak.³⁸ A Földtörvény bevezetésével ugyanis a legtöbben nem kaptak földet, mivel a kollektivizálás előtt nem volt termőföldjük.³⁹

Családkép

Egy 1992-ben készült felmérés szerint a 16 éven felüli roma népesség 22,1%-a állt alkalmazásban (szemben az ország aktív lakosságának 58,6%-val), 0,8%-a volt munkaadó, 16,9% a saját szakállára üzemelt, 51,2% pedig munkanélküli volt.⁴⁰

A romániai helyzet után érdemes röviden áttekinteni szűkebb régióink, a Székelyföld helyzetét is. Az általános romániai (illetve kelet-európai) elszegényedési folyamat erőteljesebben jelent meg a mind természeti, gazdaságföldrajzi, mind pedig infrastrukturális ellátottság szempontjából hátrányos helyzetű, periférikus régióknak tekinthető Székelyföldön. A kedvezőtlen szocioökonómiai tényezőkhöz hozzáadódtak az államszocializmus alatt bekövetkezett változások következményei a rendszerváltás után.⁴¹

A falusi lakosság különösen nehéz helyzetben van, alig nyílik lehetőségük a társadalmi mobilizációra. Az elmaradott közlekedési hálózat, a gyenge termőtalajú földekből származó szerény jövedelmek miatt a legszínvonalasabb városi iskolákba bejutó falusi gyerekek aránya igen csekély. A volt ipari munkások, valamint

³⁸ Troc, G.: 2002, 57.

³⁹ Achim, V.: 2001, 240, Fosztó L.: 2005, 89.

⁴⁰ Achim, V.: 2001, 234–235.

⁴¹ Részletesen lásd: Oláh S.: 1997.

azok a mezőgazdasági foglalkozásúak körében, akik korábban termelészövetkezetekben dolgoztak, nagyon nagy a munkanélküliség.⁴²

Általában elmondható, hogy a fenti folyamatok hatványozottabban jelentkeznek a székelyföldi cigányok esetében. A magyarok által lakott vidékek periferikus településein az államszocializmus alatt a termelészövetkezeteknél dolgozó cigány családok telepedtek le. E termelészövetkezetek felszámolása után a bevándorolt lakosság helyben maradt,⁴³ és – mivel termőföldeket sem kaptak – ezeket a csoportokat jelenleg tömeges munkanélküliség, a társadalmi mobilitás szinte teljes hiánya jellemzi.

II. 1. 2. ROMAELLENES POGROMOK

A romániai cigányok (nagy részének) drasztikus elszegényedése párhuzamosan zajlott az ellenük irányuló ellenszenv ijesztő mértékű növekedésével. A folyamatban fontos szerepe van a megújuló nacionalizmusoknak mint legitimációs ideológiáknak. Az 1990-es évek elejére világossá vált, hogy – Rogers Brubaker szavaival – „az európai történelem nem túllép a nemzetállamon, hanem visszatér hozzá”.⁴⁴ Felértékelődik a jelentősége az etnikai, nemzeti klasszifikációnak, és a kollektív identitások kontrasztív jellegéből⁴⁵ fakadóan fontossá válik a „mi” és az „ők” közötti határok kijelölése és védelme.

A romákkal szembeni negatív diszkrimináció, ellenséges és erőszakos megnyilvánulások hátterében ott állnak a több évszázados, „makacs” sztereotípiák, melyekre nagyobb „szükség van” a megváltozott körülmények között.⁴⁶

A kelet-európai rendszerváltások közül kétségtelenül a romániai folyamat volt a legerőszakosabb.⁴⁷ Véres összecsapások után sikerült csak eltávolítani a diktátort, majd a hatalomra került politikai erők üzenete (mint például a Ceaușescu házaspár kivégzése) is arra utalt, hogy a leszámolás elfogadható megoldást jelenthet.⁴⁸ A cigányellenes retorika egyre gyakoribbá vált a rendszerváltást követő időkben. A szélsőségesen nacionalista politikai csoportosulások, vagy akár

⁴² Oláh S.: 1997.

⁴³ Bíró A. Z. – Oláh S.: 2002, 30.

⁴⁴ Brubaker, R.: 2006, 12.

⁴⁵ Vö. Albert R. – Zempléni A.: 2002, 168.

⁴⁶ Itt jegyezném meg, hogy milyen társas funkciókkal rendelkeznek a sztereotípiák. Ilyen a társadalmi okság, amely nyomán komplex társadalmi jelenségekre kaphatunk magyarázatot (például a bűnbakképzés), a társadalmi igazolás, mely igazolja számunkra a társadalmi igazságtalanságokat, valamint a társadalmi differenciáció, mely a csoportok közti különbségek fenntartására szolgál, Bindorffer Gy.: 2006. 15.

⁴⁷ A Jugoszlávia felbomlását követő háborúk már a szűk értelemben vett „rendszerváltás” után következtek be.

⁴⁸ Haller I.: 2000, 90.

a politikai elit bizonyos részei – negatív sztereotípiákra építve – gyakran a romákat tették felelőssé az ország gazdasági nehézségeiért, így terelve a figyelmet a valós okokról.⁴⁹ A közgondolkodást és a kormányzat hozzáállását a kérdéshez jól szemlélteti a következő példa. Az országos napilapokban is rendszeresen látható „romák ne jelentkezzenek” felszólításra, tehát a nyíltan diszkriminatív álláshirdetésekre rákérdezve az EBESZ képviselője 1999-ben egy kormányhivatalnoktól azt a választ kapta, hogy az ilyen hirdetések „túl gyakoriak és mindennaposak ahhoz, hogy pereljék őket”.⁵⁰

Ebben a légkörben indult meg az a romaellenes erőszakhullám,⁵¹ mely lincselésekben, házak felégetésében, csoportok elűzésében nyilvánult meg. Több mint harminc településen került sor ilyen eseményekre 1990 és 1993 között, az ország egész területén.⁵²

Egy ilyen pogrom történt az általunk Dombosnak nevezett településen is 1991-ben, melynek következtében egy idős roma férfi meghalt, és egy kivételével az összes romák lakta ház (28 épület) porig égett.

II. 2. CIGÁNYOK DOMBOSON

A dombosi cigány közösség életét befolyásoló és – sok tekintetben – meghatározó tágabb kontextus után most a konkrét „helyzet” rövid bemutatása következik, három részre tagolva. E kis fejezetek lényegében a többség-kisebbség (esetünkben magyar-cigány) viszony egy-egy aspektusaként is értelmezhetőek: a roma közösség (pogrom utáni) mindennapi életének tere, belső társadalmi viszonyai; megélhetési stratégiák és interetnikus viszonyok; valamint a cigányok „magyarsága”.

II. 2. 1. ÉLETTÉR ÉS TÁRSADALOM

A Hargita megyében fekvő Dombos számos sajátosságát magyarázza, hogy zsáktelepülés lévén, távol esik a forgalmasabb főutaktól, kereszteződésektől, ez bizonyos szintű izolációt von maga után. A munka- és tanulási lehetőségek jóval nehezebben elérhetők, hiszen sokan nem engedhetik meg maguknak, hogy na-

⁴⁹ Salatti, A.: 2005.

⁵⁰ Császár I.: 2003, 190.

⁵¹ Ezek a durva konfliktusok – paradoxnak tűnő módon – felkeltették a romániai és nemzetközi kutatók figyelmét, ezzel gyakorlatilag „hozzájárultak” az erdélyi cigánykutatások kibontakozásához. A 90-es évektől kezdve a folklórkutatások mellett megjelentek a szociológiai, kulturális antropológiai, levéltári és történeti kutatások is. (Az erdélyi cigánykutatások történeti áttekintését lásd: Pózsöny F.: 2007.)

⁵² Részletesen lásd: Haller I.: 1999a, 1999b, 2000.

ponta ingázzanak be távolabbi településekre, Dombos és szűkebb régiója pedig nemigen tud ilyen lehetőségeket felkínálni.⁵³

A 2002-es népszámláláskor, a közel 3000 fős településen a lakosság kilencven százaléka magyarnak⁵⁴ vallotta magát. A romák elmondása szerint az első cigány családok a negyvenes években érkeztek Dombosra. Akkor három-négy, jelenleg is Domboson élő család nagyszülei telepedtek le itt. A cigánytelep⁵⁵ a település periferiáján, annak északi részén az erdőbe vezető út mentén helyezkedik el. A telep határát csupán a házak megváltozott külseje és egy beomlott tetejű régi székely ház jelzi.

Ez a mai napig emlékeztet azokra az eseményekre, melyek 1991 nyarán történtek a faluban. A cigányellenes pogrom (a helyi szóhasználatban: „égetés”) során felgyújtották a cigányok házait, és csak ez a ház maradt meg, mert túl közel volt a falusi házakhoz, és attól tartottak, hogy áterjedhet a tűz a magyar házakra is. Az égetés után a cigányok, mivel nem volt más választásuk, lassan visszaköltöztek elpusztult házaik helyére, és fából ácsolt, sárral tapasztott kis házakat építettek maguknak.

Az égetés felszámolta a cigány közösségen belül korábban létezett vagyoni különbségeket, gyakorlatilag mindenki „lenullázódott”, hiszen ingóságaik, állataik is a tűz martalékai lettek. A házakban jelenleg sem folyóvíz, sem gáz nincs, villany sem mindenütt, és az egész telepen mindössze három kút található, melyből ivóvízhez juthatnak.

Mindezek után nem meglepő, hogy a roma társadalom differenciáltsága minimális, persze azért nem teljesen homogén. Létezik egy, a térbeli viszonyokat alapul vevő, fontos rendezőelvet képviselő értékelő dimenzió: a „lenti vagy fenti”. Az általunk jobban megismert cigányok, akik a magyarok által lakott részhez közelebb, így szerintük „lent” élnek, tartják fenn ezt a tartalmilag morális képzetekkel is átszőtt dichotómiát a folyamatosan erre történő utalásaikkal. A fentiek szemükben „trehányással”, „mocskossággal” vádolhatók, és éppen ezért megvetendők. *„Azok a fentiek csemerek, fiókok, nem emberek! Emberek ezek? Hát nem! Egy fél évben egyszer, ha megyek hozzáik, de akkor se járok bé a házaikba. Nem tudom, mit esznek, mit isznak... Nem fogadom el az ételt náluk”* – mondja egy lenti asszony.

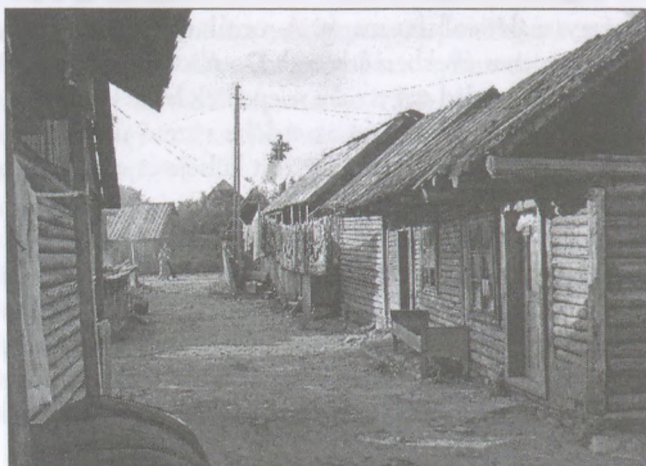
Ez a dichotómia teremti meg annak lehetőségét a lent élő cigányok számára, hogy az általuk negatívnak bélyegzett tulajdonságok hátterén kinyilvánítsák saját

⁵³ Hargita megyében a 30 éven aluli fiatalok körében volt a legnagyobb a munkanélküliség, 54%! (Oláh S.: 1997.)

⁵⁴ A magyarok elmondása alapján ehhez képest a mikroszinten érvényes etnikai megoszlás másként fest. Ők úgy tartják számon, hogy a lakosság hetven százaléka magyar, húsz százaléka román és tíz százaléka cigány.

⁵⁵ A néptanács adminisztrációja szerint 70 ház található itt, körülbelül 310-320 fővel (2005-ös állapot).

pozitív tulajdonságaikat. Ezért mindig ügyelnek, nehogy egyes megnyilvánulásaik okot adjanak arra, hogy a lent és a fent élő cigányok határai összemosódjanak.⁵⁶

Közös udvar

E térbeli és képzeletbeli kettősség mellett egyfajta „családi identitásként” határozható meg az, ami befelé tovább differenciálja az itt élő cigányok csoportját, és egyben kijelöli a közösségen belüli egyéni mozgástereket. Annak ellenére tehát, hogy a dombosi cigány közösség vagyoni helyzet, életmód szempontjából meglehetősen homogénnek tűnik, jelen van egyfajta – térbeli vagy családi törésvonalak mentén építkező – hierarchia.

II. 2. 2. MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁK ÉS INTERETNIKUS VISZONYOK

A megélhetési, gazdasági stratégiák és az interetnikus viszonyok esetünkben igen sokrétűek, ezért nem könnyű röviden összefoglalni a lényeges elemeket. A csíkszeredai KAM kutatói székelyföldi tereptapasztalataik alapján a cigányok többséghez való viszonyulását három típusba sorolták: teljes elkülönültség, konfliktusos különélés, beépülő modell.⁵⁷

Ezek közül leginkább a beépülő modell⁵⁸ jellemzi a dombosi cigányok és magyarok közötti gazdasági és egyéb kapcsolatokat, melynek lényege, hogy a romák munkakapcsolatban állnak a magyarokkal. Ebben a kapcsolatban gyökerezik

⁵⁶ Ez a szándék nyilvánult meg akkor is, mikor a lenti családok elkezdték egyszínűre meszelni szobáikat, mert már „minden fenti” olyan mintákkal díszített házakban lakott, mint ők. Pálos D.: 2006b.

⁵⁷ Bíró A. Z. – Oláh S.: 2002, 39–43.

⁵⁸ A KAM munkatársai az általunk kutatott településrészen nem jártak, de közeli településeken igen.

a *bázi cigány* önmeghatározó terminus is. Ezzel utalnak arra a fontos megélhetési módra, amely erőteljesen a magyarokhoz köti őket, mivel a cigányok egyik legfőbb megélhetési forrása a magyaroknak nyújtott bér munka.⁵⁹

A cigányok a bér munka mellett különböző idénymunkákkal igyekeznek fenntartani magukat. Ilyenek például rókagombagyűjtés júliusban vagy a málnaszedés augusztusban. Megtalálható még a kas-, seprű- vagy lábtörlőkötés is. Az égetés előtt jellemző volt még a piacozás olyan formája is, hogy nagy mennyiségben, szekérrel pityókát (burgonyát) vittek eladni a városba. Az égetést követően erre már nincs mód, hiszen se szekerek, se földjük nem volt.

Hivatalos munkaviszony a cigányok esetében szinte teljesen hiányzik. Egy családról tudunk, ahol a férfiak a fent vázolt, általánosan gyakorolt megélhetési formákon kívül egy magyar vállalkozó által újraindított téglavetőbe járnak időnként dolgozni. A másik „munkaalkalom”, illetve kötelesség az, hogy Romániában a szociális segély fejében havonta kilenc, napi nyolcórás közmunkával tartozik az ember.

Említettük, hogy a telepen élők életmódja, anyagi forrásaik nagyjából homogénnek mutatkoznak. Az egyetlen dolog, mely bizonyos különbségeket indukál az, hogy néhány család a magyarországi vendégmunkák⁶⁰ folyamánként bizonyos előnyökre tett szert a többiekhez képest. Ez leginkább a szobában felhalmozott tárgyakból látható, nekik vannak műszaki cikkek, díszes edénykészletek... Önmagukban apró dolognak tűnnek ezek, de egy olyan helyen, ahol a korábban feltehetően létezett anyagi különbségek, a felhalmozott javakkal együtt megsemmisültek, a legkisebb különbségnek is hatalmas jelentősége van.

A gazdasági kapcsolatokon túl is alapvetően aszimmetrikus viszonyok jellemzik a cigány–magyar együttélést. A cigányok felé irányuló negatív sztereotípiák fontos feladata a saját csoport felértékelése, a másik rutinszerű leértékelése, a határok folyamatos kijelölése és védelme.⁶¹

A „beépülő modell” esetünkben sem jelent tehát konfliktusmentességet, hiszen az égetés ténye, emléke és az elkövetők – mai napig tartó – büntetlensége, valamint az említett sztereotípiák jelenléte nagyon instabillá, terheltté, feszültté teszi a kapcsolatokat.

⁵⁹ Számos ilyen kapcsolat van cigányok és magyarok között, melyek közül találunk olyanokat is, ahol két család illetén együttműködése igen régre nyúlik vissza. A cigány családoknak vannak „magyarjaik”, akik szívesebben foglalkoztatják őket, mint másokat, és a magyarok közt is konkrét nevet lehet hallani a „tisztességesebb” cigány családokról.

⁶⁰ Általában kétféle tevékenységet folytatnak Magyarországon, különböző árukkal háznak, vagy jómódú cigány családoknál dolgoznak 1-2 hónapot.

⁶¹ Itt megint utalnék a sztereotípiák társas funkcióinak jelentőségére (társadalmi igazolás, társadalmi okság és társadalmi differenciáció).

II. 2. 3. A „KISEBBSÉG KISEBBSÉGE”

A dombosi cigányok egyik leggyakrabban önmagukra vonatkoztatott identitáseleme a cigány mellett a magyar terminus. Ez jelenik meg a ’magyar cigány’ önelnevezésekben, és bár leginkább a nyelvhasználatra utal, nem lehet mentes az olyan tartalmaktól sem, mint a magyaroktól való erőteljes anyagi függés, és az olyan értékek képviselte tartalmak, amelyeket a cigányok a magyaroktól átvéve, de mégis „cigány módra” értelmezve tettek magukévá. A ’magyar cigány’ terminus a leggyakrabban az alábbi kontextusban merült fel: *„mi is magyarok vagyunk, hiszen csak magyarul beszélünk, magyar cigányok vagyunk.”*

A nyelv minden esetben fontos identitásmeghatározó elem, Domboson azonban még erőteljesebb nyomatékot nyer, hiszen az itteni romák csak magyarul beszélnek – cigányként – Romániában.⁶² Lényegében kizárja a lehetőségét is annak, hogy a magyar nyelvterületen kívül vállaljanak munkát, megnehezíti a hivatalos okmányok (útlevél, jogosítvány) beszerzését, kiszolgáltatottá teszi őket a román nemzetiségű rendőrök, hivatalnokok előtt.

III. Osztozkodás és irigység, avagy a „szélsőséges egyenlődsdi”

Ladányi és Szelényi egy észak-magyarországi, túlnyomórészt cigányok által lakott településen, Csenyétén szerzett tapasztalataik alapján három tényezőt írtak le, melyek szerepet játszottak a helyi szegénység újratermelődésében. Szerintük a szélsőséges egyenlődsdi, a bizalom és a tekintély hiánya, valamint a rövid időtávlat alkotják a csenyétéi szegénység kultúrájának fő elemeit.⁶³ A szélsőséges egyenlősdiről szóló részeket olvasva döbrentünk rá, hogy nagyon hasonló jelenségeket tapasztaltunk a dombosiak között. (Annak ellenére, hogy sok szempontból eltérő helyzetű cigány közösségekről van szó.) Ez a felismerés vezetett el minket a „szegénység kultúrájához”, ami a strukturális tényezők szerepére irányítja a figyelmet. A továbbiakban az „osztozkodás” és az „irigység” dimenziójában megjelenő dombosi szélsőséges egyenlődsdit szeretnénk bemutatni.

⁶² Az iskolába járó generáció tanulja ugyan a románt, de saját bevallásuk szerint nagyon nem szeretik, és túl nehéznek is tartják. Jellemző módon gyakran hallottunk magyar gyerekeket is hasonlóan megnyilvánulni a román nyelvről.

⁶³ Ladányi J. – Szelényi I.: 2004, 104–114.

III. 1. OSZTOZKODÁS – AZ ÁLTALÁNOSÍTOTTÓL A NEGATÍV RECIPROCITÁSIG

Ismert, hogy a szegénységben élő közösségek körében gyakori a rendelkezésre álló erőforrások egalitárius elvek szerinti elosztása. „Egyszerűen bárkitől, aki valamiből nagyobb mennyiségre tesz szert, a többiek kisebb adagokat kérnek, amit nem lehet visszautasítani”⁶⁴ – írja Michael Stewart egy magyarországi oláh cigány közösségről szóló, kulturális antropológiai művében.

A kölcsönkérés, kölcsönadás, osztozás teljesen hétköznapi gyakorlat a dombosi cigányok körében. Minden háznál szinte folyamatosan felbukkan valaki, aki kérni jött valamit a házigazdától. De ugyanígy, ha éppen ők szorulnak meg, minden további nélkül átszalasztják valamelyik gyermeket a szomszédba, hogy hozzon ezt-azt, amiből éppen kifogytak.

Érdekes tapasztalat volt a cigaretta, vagyis „a szivar” szerepe, aminek köszönhetően mi is becsatlakoztunk ebbe a körforgásba. Mikor elfogyott az aktuális készlet, többször előfordult, hogy a házigazda valami eldugott helyről elővett még egy szálát (vagy többet is), és felajánlotta, hogy azt szívjuk el együtt. Viszont ha valaki ezekből az „aranytartalékokból” akart elkérni egy-egy szálát, hirtelen szidalmazásokkal találta magát szemben. Valószínűleg egy doboz cigaretta egy másodperc alatt elfogyna, hogyha nem folyamodnának ilyen „megszorításokhoz”, vagy ha nem dugdosnák egymás elől. Mint mondják: *„Ha az utolsó szálát odaadod, magadat adod el!”*

A cigaretta kapcsán már körvonalazható tehát egyfajta stratégia: látszólagos osztozkodás, mely ugyanakkor a tartalékok eltitkolásával egészül ki. Feltehetően ugyanez a mechanizmus a mozgatórugója annak is, hogy a cigányok például nem szereznek be egyszerre nagyobb mennyiségű tűzifát, hiszen – még ha volna is hol tárolniuk – a többiek hamar elhordanák. Ugyanígy, tulajdonképpen semmiből sem halmoznak fel nagyobb mennyiséget, mert az osztozkodás logikája⁶⁵ azt kívánja, hogy abból egyenlően juttassanak a többieknek is.

Érdekes módon Domboson, ahogy a fenti történetekből is kitűnik, nemcsak a folyamatos kérések állandóak, hanem gyakori esetek árulkodnak a kérés nélküli elvételről is. Ilyenre is sok példa akad, előfordulhat, hogy valaki jogot formál arra, ami óvatlanságból szem előtt maradt. Bár sokszor a „lopás” szóval utalnak a történetekre utólag egymás közt, mégsem minősül ez olyan tettnek, mely egybeesne a kívülállók lopásról alkotott felfogásával.

⁶⁴ Stewart, M. S.: 1994, 111. Hasonló a helyzet például a gömbaljai cigányok között is, vö. Horváth K.: 2006.

⁶⁵ Horváth Kata állandó „egyenlőség-kontrollról” ír tanulmányában, Horváth K.: 2006, 117.

Ezek a furcsa játszmák, melyek a készséges elosztás és a különféle javak hazugsággal történő megtartásának kettőssége közt variálnak egy létfenntartási stratégia részét alkotják. Ha jobban meggondoljuk a nyereségek és a veszteségek mérlege ebben a helyzetben alakul a legoptimálisabban: amennyiszer adok, körülbelül annyszor kapok vissza, és amennyiszer megtagadom, hogy adjak, annyszor tagadják meg tőlem is. Ha mindig adnék, illetve többet, mint amennyit nekem adnak, ugyanúgy rosszul járnék, mintha soha, illetve sokszor nem adnék. Ezt az elsőre érthetetlennek tetsző körforgást a tiszta racionalitás vezérli, mely leginkább a törzsi társadalmak racionalitása alapján értelmezhető.⁶⁶

Polányi Károly elmélete szerint a társadalmakban a javak cseréje három elv szerint írható le, ezek a piaci csere, a redisztribúció és a prekapitalista típusú, egalitáriánus társadalmakra jellemző reciprocitás.⁶⁷ Marshall D. Sahlins a reciprocitás három változatát⁶⁸ írja le, ezek mindegyike tetten érhető a dombosi cigányok kultúrájában.

Az általános reciprocitás azon a feltevésen alapul, hogy a viszonzások hosszú távon kiegyenlítik egymást. Ilyennek tekinthetjük a családon belüli segítségnyújtást (pl. sérült háztető javítása) vagy a vendég állandó étellel kínálását. Ezeket nem kell „számon tartani”, hiszen az önzetlenség a meghatározó elemük. A kiegyensúlyozott reciprocitás fogalmához (egyes és nyílt csere) talán a mindennapos apró kölcsönkérések (kis mennyiségű élelmiszerek, alapanyagok, egyszerű eszközök) gyakorlata áll a legközelebb. Negatív reciprocitásként értelmezhetjük a fent említett „lopásokat”.

A dombosi osztozkodás gazdasági racionalitása természetesen túlmutat önmagán, hiszen fontos társadalmi funkciója van a csoporton belüli és a csoportközi viszonyokban egyaránt. A cigányok számára megerősíti a családi, közösségi összetartozás érzését, a magyarok szemében viszont a cigányok „irracionális” gazdasági gyakorlata az etnikai sztereotípiák és határok újratermelődését segíti.

⁶⁶ Erre az összefüggésre Lugosi Győző írása hívta fel a figyelmünket. Lugosi Gy.: 2004.

⁶⁷ Polányi elméletének rövid összefoglalását lásd: Bali J.: 2007, 83–84.

⁶⁸ Service, E. R. – Sahlins, M. D. – Wolf, E. R.: 1973, 22–23.

III. 2. „IRIGYSÉG ÉS VERSENGÉS” – A TÁRSADALMI MOBILIZÁCIÓ ÉS A TEKINTÉLY HIÁNYA

Domboson az osztozkodásnak ez a fent vázolt logikája, racionalitása az „ideális eset”, ha úgy tetszik, a norma. Ennek ellenére mégis folyamatos versengés tapasztalható az élet különböző területein. Mintha mindenki azon igyekezne, hogy legyőzze, túlszárnyalja a többieket. Ez a „verseny” viszont folyamatos határokba ütközik, és így végső soron inkább újratermeli a homogenitást, mintsem felborítja azt. A vágyak és a valóság közötti ellentmondás hozza létre a feszültségeket, és ez sarkallja továbbra is újabb és újabb „versengésekre” a nagyjából egységes háztartásokkal rendelkező cigányokat.

A versengés és az irigység – korábban számunkra ismeretlen formában – nyilvánult meg, mikor használt, itthon összegyűjtött ruhákat próbáltunk kiosztani a cigányok között. Bár igyekeztünk családok szerint „bezacszkózni” (előre szétválogatni) a ruhákat, hogy minél kevesebb konfliktus legyen, ez az óvintézkedés sem bizonyult elégnek. Mindenki elégedetlen volt, méricskéltek, hogy ki kapott többet, (sokan) velünk is kiabálni kezdtek. Jellemzően azok voltak a leghangosabbak, akiket nem vagy alig ismertünk, a végén még az is elhangzott, hogy inkább ne hoztunk volna ruhákat, ha nem kap mindenki egyenlően.⁶⁹

Az irigységgel kombinált szélsőséges egyenlősdi további káros hatása, hogy a roma társadalmat „mozdulatlanságra” kárhoztatja, nem termelődnek ki helyi elitek.⁷⁰ A komoly presztízzsel bíró személyek, a tekintély és a bizalom hiánya az érdekképviselő terén is hátrányt szül. Bár a helyhatósági választások során roma képviselők kerülhettek a helyi, illetve megyei tanácsokba (önkormányzatokba),⁷¹ de ez a képviselő közel sem kielégítő.

Egyrészt azért nem, mert – a dombosi egalitarianizmus tükrében érthető módon – senki nem akarja komolyan vállalni ezt a szerepet a cigányok közül, hiszen ahhoz meglehetősen negatív ítéletek tapadhatnak. *„Ha én kicsit jobban élek, már megharagszik rám”* – mondják. Másrészt a politikai hatalmat birtokló magyar többségnek sem áll érdekében a hatékony roma érdekvédelem. Választásuk egy olyan férfira esett, aki a falu kollektív emlékezete szerint magyar származású, családja viszont már jó ideje a cigányok közt él. A „képviselő” roppant büszke erre a státusára, azonban jelenléte a tanácsban nem jelent valódi segítséget a cigányoknak.

⁶⁹ Nagyon hasonló szituációt írnak le Ladányiek a csenyétéi ruhaprogram kapcsán. Ladányi J. – Szelényi I.: 2004, 91–92.

⁷⁰ Élnek emlékek a „régi, jó” vajdáról, akinek volt presztízse a cigányok körében, és van egy középkorú férfi, aki néha magát vajdának mondja, de nincs komoly tekintélye, azt mondják róla, hogy csak a rendőrség besúgója volt.

⁷¹ Haller I.: 2000, 91.

A szélsőséges egyenlődsdi emellett gátat szab az egyéni (szűk családi) gyarapodásnak, így a mobilizációnak is. Közvetítő kereskedői funkciót például csak „kívülállók”, romák vagy magyarok tölthetnek be.⁷²

Tibi családjának például „elegük volt már a cigányokból”, és megpróbáltak elköltözni a telepről. Elmondták, azért is akarnak elmenni, mert itt „szennyezettség van, nem lehet csinálni semmit”. Oly erős az egalitárius gyakorlat jelenléte, hogy megtörtént az, hogy a malacukat megmérgezték, a csirkéiket elhordták, bementek az udvarukba, és széttiporták a veteményt. Már egy ideje eldöntötték, hogy el fognak költözni, addig mennek, míg valahol nem kapnak egy házat. Próbálkoztak is már Dombos másik végén található településrészen házat venni maguknak, nyélbe is ütötték az üzletet, amikor is egy ott töltött hét után elzavarták őket a magyarok. „Kivetették maguk közül a cigányt” – magyarázta a családfő, mondván: „Ha egyet béengedünk, akkor jönni akar a többi is!” A társadalmi mobilizációnak komoly akadályát jelenti tehát a „nem befogadó” többségi társadalom is. A magyarok ugyanis csak nagyon nehezen „engedélyezik”, és nem nézik jó szemmel, hogy a cigányok közül bárki is „túl” közel jusson, vagy „túl” hasonlóvá kezdjen válni hozzájuk. (Ugyanakkor más csatornákon pedig nem győzik hangsúlyozni az asszimilációs közeledések fontosságát.)

Látható tehát, hogy mind a roma közösség merev egalitarizmusa, mind a magyar többség merev előítéletei e társadalom mozdulatlansága, változatlansága irányába hatnak.

IV. Összegzés

Úgy látjuk, hogy a dombosi cigányok kultúrájának vannak olyan elemei, melyek a szegénység kultúrájának nyomait viselik magukon. Tanulmányunkban ezek közül az osztozkodás és irigység dimenzióiban megjelenő szélsőséges egyenlősdit mutattuk be részletesebben, melyet egyrészt gazdasági racionalitásként, másrészt a társadalmi és egyéni kibontakozást gátló, kényszer szülte folyamatos „versengésként” értelmeztünk.

A szegénység kultúrája számunkra az extrém szegénységre adott választ, túlélési stratégiát, alkalmazkodást jelent, nem pedig a szegényekre jellemző életmódot.⁷³ Ennek alátámasztására megpróbáltuk vázolni azt a romániai, székelyföldi és dombosi, történeti, gazdasági, társadalmi és politikai feltételrendszert, melyhez túlélésük érdekében alkalmazkodniuk kellett és kell a dombosi cigányoknak. Eb-

⁷² Ugyanez jellemző Csenyétén is. Ladányi J. – Szelényi I.: 2004, 93.

⁷³ Lewis, O.: 1988, 99.

ben a kontextusban természetesen nem beszélhetünk „kultúravesztésről”,⁷⁴ legfeljebb a kultúra változásairól, amelyeket az adaptációs kényszerek váltanak ki.

Az etnicitás mint a csoportközi viszonyok egyik aspektusa, több szempontból is szerepet játszik a dombosi szélsőséges egyenlődsdi kialakulásában és fennmaradásában. Az etnikai gyűlölködés vezetett a romák által lakott településrész elpusztításához, ami a jelenkori – cigányok közti – „egyenlőség” egyik alapja. Másrészt az eltérő feltételekhez⁷⁵ történő alkalmazkodásból fakadó kulturális különbségek – auto- és heterosztereotípiák formájában – etnikus értelmezést kapnak.

Mivel a cigányok életét áthatja a szegénység kultúrájának néhány eleme, és mert az identitás „egyik fontos funkciója, hogy pozitív társadalmi értékeléshez és az ezzel járó pszichológiai jó érzéshez juttasson”,⁷⁶ a szélsőséges egyenlődsdi bizonyos vonásai beépülhetnek a „cigány identitásba”, és ott pozitív értelmezést kaphatnak. Ezek az etnikai autosztereotípiák természetesen kontrasztba állíthatók a magyarok tulajdonságaival, és így a pozitív önmeghatározást szolgálhatják. Egy jó példa az étellel, itallal való állandó kínálgatás, ami az „önzetlen” cigányokat a „zsugori” magyarok fölé helyezi: „*Ugye, jobb is itt!* – mondta sokszor egyik kedves vendéglátónk. – *Itt megtisztelnék. A magyarok adnak bár egy csupor kávé, s avval ereszd! De itt, látod-e, Dóra, úgy adom, mint a gyermekemnek.*”

A magyarok szemében a cigányok – számukra szokatlan, „másilyen” – viselkedése újratermeli az etnikai sztereotípiákat. Például: „*nem gyarapodnak*”; „*egyik sem jut egyről a kettőre*”; „*olyan rosszfelék, hogy egyik a mászt beárulja.*” Az etnicitás akkor tűnik fel, amikor a kulturális különbségek valamiért relevánssá válnak a társadalmi interakciókban, a sztereotípiák társas funkciói pedig igénylik az újabb és újabb megerősítést, a lokális etnikai és társadalmi hierarchia fenntartását.

A strukturális tényezők szerepére, valamint az etnicitás konstruktivista megközelítésére téve a hangsúlyt végül arra jutottunk, hogy két etnikum egymás mellett élése során, főleg ha nagy eltérések vannak az életlehetőségek, a rendelkezésre álló erőforrások tekintetében, az adaptációs kihívásokra adott válaszok – nevezzük azokat akár a szegénység kultúrájának, akár másnak – etnikus értelmezést kaphatnak.

⁷⁴ Vö. Horváth K.: 2006, 107.

⁷⁵ Néhány példa azon túlmenően, hogy a magyarok alkotják a helyi többséget, a cigányok pedig a kisebbséget: a magyaroknak van földjük, a cigányoknak nincs; a magyaroknak van lokális politikai hatalmuk, a cigányoknak nincs, a magyarok rendelkeznek kóházakkal, saját kutakkal vagy vezetékes vízzel, a cigányok nem stb.

⁷⁶ Pataki F.: 1989, 33.

Irodalom

- ACHIM, VIOREL
2001 Cigányok a román történelemben. Budapest, Osiris Kiadó.
- ALBERT RÉKA – ZEMPLÉNI ANDRÁS
2002 A nemzeti identitás sajátosságairól. In: Fedinec Csilla (szerk.): Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában. Budapest, Teleki László Alapítvány. 167–176.
- BALI JÁNOS
2007 Gazdasági antropológia. In: Boglár Lajos – Papp Richárd (szerk.): A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába. Budapest, Nyitott Könyvműhely. 78–86.
- BARTH, FREDRIK
1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Regio 1. 3–25.
- BINDORFFER GYÖRGY
2006 Sztereotipizáció az internetikus kapcsolatokban. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): Mindennapi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Budapest, Balassi Kiadó. 9–35.
- BÍRÓ A. ZOLTÁN – OLÁH SÁNDOR
2002 Helykeresők. Roma népesség a székelyföldi településeken. In: Bodó Julianna (szerk.): Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó. 13–47.
- BOGLÁR LAJOS
2007 Mit jelent a kulturális antropológia? In: Boglár Lajos – Papp Richárd (szerk.): A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába. Budapest, Nyitott Könyvműhely. 15–18.
- BORSÁNYI LÁSZLÓ
2008 A kultúra fogalmától a kultúra tudománya felé. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.): A magyar kulturális antropológia története. Budapest, Nyitott Könyvműhely. 145–160.
- BRUBAKER, ROGERS
1996 Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. Beszélő 7. 26–41.
2006 Nacionalizmus új keretek között. Budapest, L'Harmattan.
- CSÁSZÁR IVETT
2003 Előítéletek tegnap és ma. Két ország tanulmány Kelet-Közép-Európából. In: Majtényi Balázs (szerk.): Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban. Budapest, Lucidus Kiadó. 187–205.
- ERIKSEN, THOMAS HYLLAND
2008 Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák. Budapest–Pécs, Gondolat Kiadó–PTE.
- FOSZTÓ LÁSZLÓ
2005 Szorongás és megbélyegzés: a cigány–magyar kapcsolat gazdasági, demográfiai és szociokulturális dimenziói. In: Bakó Boglárka (szerk.): Lokális világok. Budapest, MTA ENKI. 83–107.
- HALLER ISTVÁN
1999a Romalincselések Romániában. Regio 1. 178–193.
1999b Hadrév – hat év után. Korunk, 9. sz.

- 2000 Romák a rendszerváltás utáni Romániában. In: Böszörményi Jenő – Józsa Márta (szerk.): A romakérdés az integráció csapdájában. Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda. 89–93.
- HORVÁTH KATA**
- 2006 Éhség-szövegek. A szociológia, a média és egy cigány közösség éhség-interpretációi. In: Prónai Csaba (szerk.): Cigány világok Európában. Budapest, Nyitott Könyvműhely. 103–123.
- KEMÉNYFI RÓBERT**
- 2002 Az etnicitás fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban. Kisebbségkutatás 2. 376–383.
- LADÁNYI JÁNOS – SZELÉNYI IVÁN**
- 2001 Van-e értelme az underclass kategória használatának? Beszélő 11. 94–99.
- 2004 A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata. Budapest, Napvilág Kiadó.
- 2005 Szegénység a posztkommunista átmeneti időszakban. Az Elemző 2. 123–140.
- LEWIS, OSCAR**
- 1988 A szegénység kultúrája. Kultúra és Közösség 4. 94–105.
- LIÉGEOIS, JEAN-PIERRE**
- 2002 Romák, cigányok, utazók. Budapest, Pont Kiadó.
- LUGOSI GYŐZŐ**
- 2004 A cigány mélyszegénység szociológiája a kelet-európai újkapitalizmusban – Ladányi – Szelényi: A kirekesztettség változó formái című könyvéről. Eszmélet 63.
- NAGY PÁL**
- 2004 „Fáraó népe”. A magyarországi cigányok korai története (14–17. század). Pécs, PTE BTK.
- OLÁH SÁNDOR**
- 1997 A székelyföldi elszegényedésről. In: Bodó Julianna – Oláh Sándor (szerk.): Így élünk. Elszegényedési folyamatok a Székelyföldön. Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó/KAM.
- PAPP RICHÁRD**
- 2008 Identitás és etnicitás. In: Boglár Lajos – Papp Richárd (szerk.): A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába. Budapest, Nyitott Könyvműhely. 109–112.
- PÁLOS DÓRA**
- 2006a „Megeszitek az életemet!” In: Prónai Csaba (szerk.): Cigány világok Európában. Budapest, Nyitott Könyvműhely. 76–99.
- 2006b Dombos látványvilága. In: A. Gergely A. – Papp R. – Prónai Cs. (szerk.): Kultúrák között. Hommage à Boglár Lajos. Budapest, Nyitott Könyvműhely. 439–444.
- PATAKI FERENC**
- 1989 Identitás – személyiség – társadalom. In: Váriné Szilágyi Ibolya – Niedermüller Péter (szerk.): Az identitás kettős tükörben. Budapest, MTA – TIT. 17–35.
- PÉTER LÁSZLÓ**
- 2006 Vázlatok a szegénység szociológiájához. Kolozsvár, Kolozsvári Egyetem Kiadó.
- POZSONY FERENC**
- 2007 Három korszak az erdélyi cigány közösségek kutatásának történetében. In: Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk.): Lokálisok, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. 9–26.

PRÓNAI CSABA

- 1995 Cigánykutatás és kulturális antropológia. Rövid vázlat. Budapest–Kaposvár, ELTE BTK – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.
2000 A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológiai megközelítései. In: Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Budapest, Osiris – MTA KI. 176–198.

REYNIERS, ALAIN

- 2002 Gondolatok a cigány gazdaságról. Eszmélet 54. 65–82.

SALATTI, ALESSANDRA

- 2005 Hatred and Nationalism in Romania: Explaining Anti-Roma Violence. Zhe: Stanford's Student Journal of Russian, East European, and Eurasian Studies, Vol. 1. Spring (Elektronikus elérhetőség: <http://zhe.stanford.edu/spring05/roma2.pdf>)

SÁRKÁNY MIHÁLY

- 2000a Kultúra, etnikum, etnikai csoport. In: Sárkány Mihály: Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában. Budapest, L'Harmattan. 89–100.
2000b Az identitás kutatása az amerikai kulturális és a brit szociálandropológiában. In: Sárkány Mihály: Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában. Budapest, L'Harmattan. 101–114.

SERVICE, E. R. – SAHLINS, M. D. – WOLF, E. R.

- 1973 Vadászok, törzsek, parasztok. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

STEWART, MICHAEL SINCLAIR

- 1994 Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
2001 Depriváció, romák és „underclass”. Beszélő 7–8. 82–94.

SZUHAY PÉTER

- 1999 A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Budapest, Panoráma.

TROC, GABRIEL

- 2002 A State Of Despair: Roma (Gypsy) Population During Transition. Studia Europaea 1–2. 49–90

TYLOR, EDWARD BURNETT

- 1997 A primitív kultúra. In: Bohannon, P. – Glazer, M. (szerk.): Mérföldkövek a kulturális antropológiában. Budapest, Panem. 108–131.

Dóra Pálos – Máttyás Binder

THE MINORITY OF THE MINORITY AND THE CULTURE OF POVERTY:
AN EXTREME EXAMPLE OF EGALITARIANISM IN A TRANSYLVANIAN
GYPSY COMMUNITY

In this study, we will try to interpret an egalitarian practice, the development and function of an 'extreme egalitarianism' in a Transylvanian Gypsy community, especially in the context of interethnic relations. The theoretical background is based on the 'culture of poverty' (Oscar Lewis) idea, the East-European, structuralist, version of the notion of 'underclass' of American origin (*János Ladányi, Iván Széleányi*), and the various theories of constructionist ethnicity.

In our work we aim to explore the economic features and significance of this 'egalitarianism,' which can be thus interpreted as parts of a survival strategy or as a response to extreme poverty, with all of its positive and negative characteristics. Beside the economic rationality of extreme egalitarianism (sharing), it also has an important social function, both in intra-group and inter-group relations. For the Gypsies it strengthens the sense of familial, communal belonging, yet the Gypsies' 'irrational' economic practice in the eyes of the Hungarians certainly facilitates the reproduction of ethnic stereotypes and boundaries.

Contested Sites of Economic Informality and Ethnic Groupism in a Budapest Open-air Marketplace

CERASELA VOICULESCU – COSMIN RADU

Introduction

As the title suggests, this essay explores sites of informal economy available to foreigners in an open-air marketplace in Budapest¹. The proposition we make here starts from the rich literature on forms of (cross-border) petty trading, informality and ethnicity in Eastern-Central Europe in the 1990's.² Although this literature has brought valuable insights on new phenomena emerged in the early 1990's – generalization of commerce and spread of informality, cross-border petty trading, forms of cross-border mobility and border regimes, corruption and other illicit state practices – our contention is that much of that scholarship has largely stopped in late 1990's or early 2000's. In this way, crucial ethnographic insights and theoretical sharpness have been lost. The case we develop in this essay suggests that corruption and informality within the state, as well as other social actors, are continuing forms of economic organization, not just before the EU accession of Central-Eastern European states, but also in the post-accession period. It suggests that along with the transnationalization of the states, societies and economies (pushed ahead by EU enlargements as of 2004 and 2007) there are subsequent transnationalization processes in the field of informality.

Furthermore, we show that examining such activities that might appear on urban sites such as our highly mobile and changing marketplace in Budapest, the classical understanding of ethnic solidarities, usually understood as the main

¹ The names of our fieldwork sites and informants have been omitted in this paper for we are concerned with the anonymity of the people we have talked with.

² See, for example, Konstantinov, Y.:1996, Konstantinov, Y – Kressel, G. M. – Thuen, T.: 1998, Czako, A – Sik, E.: 1999, Thuen, T.: 1999, Wallace, C.: 2001, 2002, Chelcea, L.: 2002, Williams, A. M. – Balaz, V.: 2002, Chelcea, L. – Radu, C – Constantinescu, L.: 2003, Voiculescu, C.: 2004, Chelcea, M – Mateescu, O.: 2005, Radu, C.: 2006.

cradles of informality,³ as well as the commonsensical uses of groupism⁴ lose ground. Ethnic groups have long been seen as social formations embedding particular rationalities and creating business opportunities that serve for their incorporation within the mainstream societies and states. This is one of the main theses of the 'ethnic entrepreneurship' debate in the transnational migration scholarship.⁵ Our essay takes distance from this assumption and shows that ethnic groups can hardly be conceived of as perpetuating solidarities and creating informal economic niches for themselves. Upon getting into new situations of transnational informal economy, which are more or less temporary (in many cases requiring no strategies of incorporation) the groups transform and divide, making good cases for inquiries into the changing boundaries of ethnicity. Barth has produced seminal work on ethnicity by showing that what counts the most in the analysis of ethnic groups are the boundaries between them,⁶ understandable as sets of evaluations and practices which blur the coherence of the groups as bounded social formations. This important thesis of situational ethnicities emphasizes that only an ethnographic examination of the context of boundary formation enables one understand the nature of ethnicity. Nevertheless, in particular research sites such as ours, examining boundaries between ethnic groups is useless unless the roles transnationalization of economic informality has in the weakening solidarities are not taken into account. Whatever way one prefers to put it, open-air marketplaces in Central-Eastern Europe have been seen as places made up of bounded ethnic spaces and sites of informality. Taking sides with this view, we show that they are sites where ethnicities do not stay for themselves but, on the contrary, overlap with local economic rationalities and elements of adaptability and lose significance as particular principles of socioeconomic organization. For the purpose of our paper, 'ethnicity' appears as imperfectly describing and explaining the transnational informal economies we have encountered in these places.

Participating in the transnational informal economies which require cooperation with various other individuals and groups of different origins, roles, identities and backgrounds, the traders of the Budapest marketplace tend to convey a loose sense of ethnicity and diminish various ethnic or national attachments.

We have carried out the ethnographic fieldwork in the marketplace between January and April 2007. The limitations of our field research were inherent. Language barriers have prevented us to talk so much with traders from China, Hun-

³ Czako, A. – Sik, E.: 1999, Sik, E. – Wallace, C.: 1999.

⁴ Brubaker, R.: 2007.

⁵ Portes, A. – Haller, W. – Guarnizo, L. E.: 2002, Glick Schiller, N. – Caglar, A. – Guldbrandson, T.: 2006.

⁶ Barth, F.: 1969.

gary, Albania, Armenia, marketplace administrators and guards. On the other hand, we have extensively worked with informants coming from all parts of Romania, including Hungarians from Transylvania, Gabor (Roma) from Transylvania, and people from the South and East of the country. Also, we had various conversations and sessions of observation with informants from African countries such as Liberians and Igbo people from Nigeria.

Informal trading ethnicities?

Prior to proceeding to the construction of our ethnographic argument we stress the importance of mapping a few patterns of trading as they appeared throughout our fieldwork, articulated with other life projects and orientations to work of our informants. This mapping offers the opportunity for the reader to have a bird's eye view of the particular segments of the marketplace as a social space. It also indicates the progression of our fieldwork and it stands as a point of departure for the further deconstruction of the ethnic and informal economic categories.

First, we noticed a series of particularities with the non-Romani traders coming from Romania. Trading has largely been described as a genuine, long-term alternative to work, as hard as this can be. It is work inasmuch as most of them have clearly expressed the physical and psychological hardships involved in continuous trading and that without trading their families' survival would have been much more difficult. Also, for these traders commerce in the open-air is somewhat associated with human dignity and respectability – an honest way to lead their lives – although this comes along only when they compare themselves with other, contestable, traders, or with what they imagine as “the state”.

Nearby their stall, there were other two boots at which a family from Romania – a young man and his sister – plus a Hungarian from Romania were selling together similar stuffs like lamps, batteries, brushes, pliers, benders etc. The Romanians come from Scornicești, a village nearby Bucharest. They came for the first time in this marketplace 5 years ago. At that time it was a “real business” for them. There were days upon which they could make approximately EUR 1,000 per day, as they said. Now it is not working so well because many supermarkets with comparable cheap stuffs were opened up in Budapest. Together, they now make roughly EUR 800 per month. During the conversation I had with this family, the ethnic Hungarian staying at the stall next to theirs has intervened saying: “all the things I've got, 3 stores in Romania, a house in Budapest and all my cars were made from here, from this commerce”. He first came in 1992 to work in constructions. He has met his wife who was selling merchandise in the same marketplace. After a period, they began to do commerce in the marketplace together. Together they made money enough to open up three stores in Cugir – two for selling second-hand clothes and another one for selling similar merchandise that they sell in the Bu-

dapest marketplace. In the last years he has not been so much involved in this commerce, leaving the business to his two elder daughters who usually rent a pavilion. For him, this is the best future possible for his daughters who can make more money doing commerce than anything else. "It is no longer a question of profession as it was in socialism, now everything is about money. If you don't have money you cannot do anything". Later, I asked him whether he has a firm and what was the period of setting it up. He told me that he was amongst the first people who have set up firms in the marketplace, because until 1997 nobody had papers for their businesses. In the beginning, he felt afraid not to be caught by the authorities and he started to pay the taxes to the state. After a period, he realized that it is not worth and he began to declare much less than he was making in order to pay less as taxes. For him, the state was not a supporter in the things he strived to get but on the contrary: "Was the state with me when I was selling in the cold winters? The state wasn't helping me to buy a house or a store". He also explained me that "the state doesn't give but only takes from people" and when he wants to give, the state takes. Only the state is the real winner in their "businesses" because it taxes everything while the citizen loses and takes debts. His strategy of informality was well reflected in his words: "If the state takes and appropriates everything without taking care at all, we the people should do the same; we should take, and we take all without giving anything".⁷

A somewhat different relation to trading is that of Gabors, who performed this activity, in a form or another, for a long time, along many generations, since socialism. To them, trading represents no rupture in their personal or family lives, as it is for the non-Romani traders from Romania who had to pass through their transition from work to trading. Gabors' trading is a professional permanent practice that has to be continued in different (changing, adapting) forms. Instead of emphasizing the inherent relation between trading and their survival, and thus the legitimacy given by moral standards of judgment saying that "everyone has to live off something," (as it is the case with the others), Gabors evoke a discourse of trading stressing, to use their words, the dimensions of "cheating" and "theft." In this way they reiterate the dubious moral nature of trading seen as non-work, mere speculation, and at the same underline the informal nature of an old occupation that has to be carried out anyway, without standardization and regulation. In their case, using a certain vocabulary of morality of trading could also be associated with various forms of exclusion they were subjected to.

I started to talk to S., his wife and his brother, three Gabors from Targu Mureş. They put ahead an interesting remark while we were talking about them and their difficulties in getting the driver license from Romania. One of them stated that in order to drive his car, he hired informally a poor Gypsy who had a driver license. However, he soon dispensed of his service because he was looking at his wife too insistently. The narrative of common feeling of jealousy was a pretext of pointing to the cleavages and socio-economic differences between "us" (the Gabors, the rich Gypsies) and "them" (the poor Gypsies). One of these differences is that the poor Gypsies usually steal in order to survive. "You will not see Gabors stealing, tell-

⁷ Fieldnotes, 17.03.2007.

ing fortune, or wearing coins in their hair, as many other Gypsies do". Immediately, and without any question on my side, he continued that "ok, we also steal". Is this a kind of instantaneous reiteration and embodiment of the ethnic stereotypes and anti-Gypsism? "We steal, but in different ways". Stealing, as he referred to, was specifically associated with trading. They steal and speak about stealing when they consider they succeed in making a good deal, selling something or making an advantageous business. I tried to understand this more thoroughly – why is trading in the marketplace similar with stealing. "Well, if you buy cigarettes from T. with HUF 2,700 per carton you are still cheated. We see you as a dumb".⁸

Unlike non-Romani traders and Gabors who come to Budapest just for trading, the marketplace being the primary expression of their transnational life, most of the Nigerians and Liberians we have talked with represent their market activity as a source for further personal incorporation within Hungary. An expression of this is the fact that many of them have Hungarian girlfriends. These kinds of situations are in sharp contrast with the Romanians and Gabors who do not develop special friendships or intimate relations with the local Hungarians. On the contrary, they sometimes bring their entire families from Romania into Budapest to join trading. Most of the Africans see trading as a temporary activity in which they are pushed by their status of temporary residence. Along with these differences between the groups of traders described, there is a crucial similarity – the resort to economic informality, which seems to be completely disconnected to any "ethnic" assumption about the social life of the marketplace.

Perhaps one of the most obvious manifestations of informal economy has been the division of traders into either owners or non-owners of so-called *firme*. Whilst a large part of the trading crowd are registered, licensed by the Hungarian tax authorities, police stations and immigration offices, many traders still do the trading informally, that is, without *firmă*. From this point of view, the marketplace has had a long history of economic informality. As a formerly state-socialist "Comecon" marketplace, it was privatized in 1993. Until 1997 nobody selling in the marketplace had *firmă*, that is, the commerce has been unregulated by the Hungarian state, except the local administration of the marketplace that minimally regulated the flows of traders in order to get the daily rents for the stalls. Around that year, people started to set up *firme* because it was increasingly required, and because the police and taxation authorities started to raid the marketplace, presumably as Eastern European states in general enforced their taxation and regulatory apparatuses in the same period, that is, late 1990's. In the following we look closely at a few instantiations of this process of enforcement.

M. is a Gabor from Târgu Mureş coming into the marketplace in Budapest since the early 1990's. He set up his *firma*, that is, he became a legal trader in

⁸ Fieldnotes, 18.02.2007.

1998. He decided to do because he was forced to pay a big fine in 1998 after a harsh control of some institutions that raided the marketplace. His son, who first came to the marketplace long after that date, just recently started his *firma* because he had no money necessary to pay the attorney to set it up. At present, M. and other traders of the marketplace estimate that there are around 20 percent of traders who do not retail as registered traders. Even if they are not registered, most of the traders pay the administration the space from which they trade in the marketplace. L., a Gabor woman from Sângeorgiu de Mureş (Romania) has no *firma* and in this way she is at risk of seizing of her merchandise – mainly curtains of different colours – and of paying fines to the Hungarian state's authorities. If the controls come into the marketplace, she is first warned by the marketplace guards and then goes away. Nevertheless, before the controls come she leaves a short message to the guys selling from the neighbouring stalls (who have *firma*) to tell the control staff that her merchandise is in fact theirs. This is the way many others in the marketplace try to avoid the considerable fines which they would be subjected to if caught by the police or any fiscal authorities of the state.

At this point, we can easily indicate that the marketplace is neither fully formal, nor fully informal. By taking two Gabor traders of different trading statuses as illustration, we want to show that informal, as well as formal practices of retailing can serve as major splits within the "ethnic" group as taken for granted. It is important to note that the market neighbour L. appeals to in case of raiding are not Gabors, but non-Romani traders from Romania. Therefore, ethnic solidarities and the commonsensical construction of the marketplace and informality in terms of ethnicity and groupism are challenged in this case by the logic of control institutions, as well as the simple status of being a licensed trader or not.

Even avoiding the local regulations set up by the marketplace administration is a matter of diffuse informality not strictly bounded to a group or another. A good example comes from two Gabor women selling curtains. They are a family from the Mureş area (Romania). The girl stays together with her mother at the stall while her father usually walks down the marketplace for various deals. They usually pay for the stall on a daily basis. The tax depends on how many meters of stall they want to display the merchandise (the price is HUF 800 per meter). Nevertheless, they sometimes display less merchandise in the beginning of the day when the market administrator comes to collect the tax. After the administrator leaves, they put on the stall all their merchandise. In this way they can avoid to pay taxes for the whole area of the stall used. Several observations and conversations have proved that this is a quite informal practice largely used by traders from Romania, Nigeria, and the Gabors, while at the same time there are important ratios of traders who do not use it, consolidating in this way the road to heterogeneity and alternative understandings of group-related informality.

Poeticizing trading, economic informality, and doing “the state”

As suggested earlier, having *firmă* cannot just be seen as complying with the state. On the contrary, it is a way to contention, a door still open to informality. It clearly appears in this way in the rhetoric of the state many traders have conveyed. Let us illustrate this with V., a trader from Romania. He was among the first who set up *firmă* in the market, in 1997. In the beginning, he was afraid of being caught and he paid the taxes to the state in full. After a period, he realized that this is not worth at all and he began to declare much less than before. For him, the state was just a powerful pillar in the growing of a private sector which dispossesses people of their means of subsistence. His neighbour trader, a Romanian from Scornicești, confirmed this rhetoric of the corrupt state, disinterested in improving the lives of the citizens. He also avoids declaring his money. If he would be caught by the fiscal authorities, hardly possible, after all, he promptly said: “I will kick them because they don’t have any right to ask me pay taxes as long as I sell EUR 300 merchandise while others steal millions”.

From examples such as these, and other conversations with traders from Romania and some African countries, the political and the state appear to be very important reasons for doing commerce and being informal in a way or another. The discourses on commerce reveal that trading is not only a source of survival or wealth but also an occupation which leaves room for the individual to be a political person and develop forms of contestation of the state. Most importantly, it is not a particular group or a particular ethnicity which is more informal or “resistant” than the others. This question is framed by individual and family and the ways in which they have experienced the state authorities in their home country, as well as in the hosting one. If on one hand, the state constitutes a source of constraining fear, it is at the same time a space of maneuvering. To sum up, trading, in its most visible forms, is not just an economic activity, but also a form of political subjectification which help us see the disintegration of the presupposed relation between informality and ethnicity in some different ways.

From the visible to invisible trading

In order to keep up their enterprise in Budapest which are sometimes doing worse because of various structural changes such as the growing number of shopping malls, hypermarkets and other cheap alternatives to open-air market-

places, some traders are forced to concentrate on other things and one of those is the cigarette smuggling. Some families of Gabors trading in the marketplace fulfill the role of intermediaries in a complicated chain of transnational contraband. The cigarettes come mostly from Ukraine. It is obvious that this petty contraband trade carried out outside the marketplace is much more lucrative for some Gabors who appear inside the marketplace as unsuccessful, but still honest carpet and curtain traders. The smuggling includes a variety of people such as local Hungarians, Ukrainians etc. They take over several hundreds of cartons from Ukrainians who succeed crossing the border with the merchandise and bribe all the possible institutional actors aimed at controlling the EU frontier locally. Their trade is acknowledged by the marketplace administration, but this acknowledgement is not necessarily full protection against the control institutions. As the marketplace is a private one, it would be reasonable to see that it is subjected to harsh controls by the fiscal authorities, police and so on. However, the marketplace is raided only rarely and what seems to take place there is just a minimal routine control. During our fieldwork, there were only few traders complaining of the controls, especially about the customs officers who come from time to time to check the provenience of their merchandise. As for all the other authorities expected to come along, the traders seem to be generally relaxed. All in all, the only payable contribution which is daily expected and somewhat more strictly enforced is the rent, and possibly small bribes and protection taxes to the authorities of the marketplace: the administrators, the guards etc.

Indeed, the smuggling is not exclusively carried out in the marketplace by Gabors. We were introduced to various other people and told that they also provide cheaper cigarettes from their stalls or improvised retailing spaces. Just an illustration here: a woman selling live rabbits and vegetables on some cartons outside the marketplace is supposed to have smuggled cigarettes as well. She is a local Hungarian, and takes her petty merchandise from the same Ukrainians, just as the some Gabors do.

However, it is not only the contraband that can be count for the characterization of the marketplace as a space of trading (in)visibility. On our walks through the marketplace, we could meet common traders who were certainly going invisible in their activity. Let us take the example of a Gabor kin group selling curtains and shoes on improvised stalls made of cardboard and bandboxes. Each of them was selling separately even if they were relatives: young woman and man staying together, as a couple, his brother and the two men's mother separately. Although they were claiming they pay taxes to the administration, their trading improvised location (which can easily be removed from sight in case of local controls or other authorities coming along) seemed very informal and, indeed, cost-free. They also show insistently, from time to time, and try to con-

vince visitors to buy used mobile phones, asking for HUF 3,000 or less for each. The telephones, as well as the smuggled cigarettes with which other people deal, can be viewed as hidden sequences of trade.

Reconsidering groupism and ethnicity

It is important to note that the contraband trade and other instances of the “illegal” are not just there, in the marketplace, with no consequences on the social relations. On the contrary, as we will show, they give way to other forms of splits and separations. We have witnessed certain enduring conflicts and assertions of differences amongst the Gabors, and between those doing the trade visibly and those going invisible. We hereby account for this by giving two contrasting images of the cigarette contraband trade, both legitimate and interesting to put forward in order to understand how “ethnic” groups are reconfigured during the transnational informal economic activities.

Let us take the view of the contraband trade by a group of people dealing with outside the marketplace. T. told us that all the traders who sit at the stalls, inside the marketplace, simply cannot imagine that they conduct their businesses in a much more advantageous way by making money out of cigarettes. Another important thing: contraband is an entirely “modern” activity, as compared to the “traditional” trading from the retailing space. To strengthen this idea, T. told us about how their co-villagers reacted when the Gabors were first to go abroad after 1989. “They all laughed at us: ‘ah, you go to fix some stealing and begging abroad’. After some years, they [the peasants] also started to go abroad. Nevertheless, for them it been longer time necessary to wake up and go abroad. That is how the things go with us, the Gabors”.

The other view on contraband, this time coming from the inside of the marketplace, but still from a Gabor, follows like this. M. vehemently said that the Gabors dealing with contraband are not good people in general. “I wouldn’t do what they do, maybe because I could not lie as much as they lie”. To him, contraband seems very risky, and for this reason he prefers to do trading in a more visible way, that is, from the stall or the ground (his father occupies a ground area of several square meters in the back of the marketplace from which he sells shoes taken from the Chinese marketplace). Contraband is risky, as he says, because even if they bribe the marketplace’s administration for protection once a month or so, they are still in permanent danger to be betrayed and surrendered to the police. “Usually these kinds of deals are not respected by anybody, neither the administration”. Another reason for not doing the contraband is that it is by far a dishonorable occupation. “Someone who comes from a good family would

not do like this. These young boys who do have no parents and a hard situation". In addition, M. suspects them that they have sold some of their families' valuables such as the golden jars – very important in the local economies of prestige amongst the Gabors – which is like losing the status of a honorable Gabor family.

Conclusion

To sum up, this ethnographic essay is a suggestion of how one can do research in both local and trans-local social and economic spaces – transnational economic informality, forced migration/displacement and consequent incorporation in a host society, migrant transnationalism, blurred ethnic boundaries – by looking at a single marketplace in Budapest. If the "marketplace" has been at the centre of a huge "post-socialist" scholarship in the 1990's, it has been left unattended more recently. This essay suggests that the marketplace is the ideal space for observing transformations in informality, ethnicity, trading and transnational practices. It is also an attempt to show the virtues of approaching economic informality in a flexible way, as a characteristic of particular social, economic and political transactions⁹ scaled among various people trying to survive, incorporate or do big business out of commerce. From this point of view, our paper is also a suggestion for approaching informal economies in flexible analytical frameworks so as to reveal connections with other meaningful, related social, ethnic and political phenomena.

It also shows how, contrary to commonsense and public representations about the ethnic nature of the marketplace, the commerce, as impacted by politics, transnational practice and informality, is a way to reconceptualize the boundaries between the ethnic groups. Some of the empirical instantiations of our fieldwork, such as the contraband, the mobile trading, the presence or absence of trading licenses, the various social relations serving to the incorporation within the Hungarian society (at least in the case of the traders from some African countries) can also be viewed as boundary-making processes, as ways of not really reinforcing ethnic solidarities, but rather weakening them and giving way to various forms of cooperation and conflict.

⁹ Borocz, J.: 2000.

Bibliography

- BARTH, FREDRIK
1969 Introduction. In: Barth, Fredrik (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Oslo, Universitetsforlaget. 1-30.
- BOROCZ, JOZSEF
2000 Informality Rules. *East European Politics and Societies* 14 (2). 348-380.
- BRUBAKER, ROGERS
2004 *Ethnicity without Groups*. Harvard University Press.
- CHELCEA, LIVIU
2002 The Culture of Shortage during State-Socialism: Consumption Practices in a Romanian Village in the 1980s. *Cultural Studies*. 16 (1). 16-43.
- CHELCEA, LIVIU - RADU, COSMIN - CONSTANTINESCU, LIVIA
2003 Marketplaces, Morality and Political Practices: The Geography of Shopping in Two Districts of Bucharest. *Romanian Journal of Society and Politics* 3 (2). 185-222.
- CHELCEA, LIVIU, - MATEESCU, OANA EDS.
2005 *Economia informala in Romania: pietele, practici sociale si transformari ale statului dupa 1989* [Informal Economy in Romania: markets, social practices and transformations of the state after 1989]. Bucuresti, Paideia.
- CZAKO, AGNES - ENDRE SIK
1999 Characteristics and Origins of the Comecon Open-air Markets in Hungary. *International Journal of Urban and Regional Research* 23. 715-738.
- GLICK SCHILLER, NINA - CAGLAR, AYSE - GULDBRANDSEN, THADDEUS
2006 Beyond the Ethnic Lens: Locality, Globality, and Born-again Incorporation. *American Ethnologist*. 33 (4). 612-633.
- KONSTANTINOV, YULIAN
1996 Patterns of Reinterpretation: Trader-Tourism in the Balkans (Bulgaria) as a Picaresque Metaphorical Enactment of Post-Totalitarianism. *American Ethnologist*. 23 (4). 762-782.
- KONSTANTINOV, YULIAN - KRESSEL, GIDEON M. - THUEN, TROND
1998 Outclassed by Former Outcasts: Petty Trading in Varna. *American Ethnologist*. 25 (4). 729-745.
- PORTES, ALEJANDRO, HALLER, W. - GUARNIZO, LUIS E.
2002 Transnational Entrepreneurs: An Alternative Form of Immigrant Economic Adaptation. *American Sociological Review*. 67. 278-298.
- RADU, COSMIN
2006 Coping with Visas: Notes on the Recent Changes in Mobility Regime at the Romania-Serbia border. In: A. Szczepanikova, M. Canek and J. Grill (eds.): *Migration Processes in Central and Eastern Europe: Unpacking the Diversity*. Multicultural Centre Prague - Migration Online. 16-19. Electronic document: http://aa.ecn.cz/img_upload/79a33131c9c4293e0fcef50bfa263ef/Migration_Processes_in_CEE_hq.pdf
- SIK, ENDRE - WALLACE, CLAIRE
1999 The Development of Open-Air Markets in East-Central Europe. *International Journal of Urban and Regional Research*. 23 (4). 697-714.

THUEN, THUEN

- 1999 The Significance of Borders in the East European Transition. *International Journal of Urban and Regional Research*. 23 (4). 738–751.

VOICULESCU, CERASELA

- 2004 Temporary Migration of Transylvanian Roma to Hungary. In: Pop, Daniel (ed.): *New Patterns of Labour Migration in Central and Eastern Europe*. 145–164. Cluj-Napoca, AMM Design. Electronic document: <http://www.cenpo.ro/files/10%20Migration.pdf>

WALLACE, CLAIRE

- 2001 Conceptual Challenges from the New Migration Space. In: Wallace, Claire and D. Stola (eds.): *Patterns of Migration in Central Europe*. 45–71. Basingstoke and NY, Palgrave Macmillan.

WALLACE, CLAIRE

- 2002 Opening and Closing Borders: Migration and Mobility in East-Central Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 28 (4). 603–625.

WILLIAMS, A.M. AND VLADIMIR BALÁZ

- 2002 Trans-border Population Mobility at a European Crossroads: Slovakia in the Shadow of EU Accession. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 28 (4). 647–664.

Cerasela Voiculescu – Cosmin Radu

A GAZDASÁGI INFORMALITÁS ÉS ETNIKAI CSOPORTOSÍTÁS VITATOTT HELYSZÍNEI EGY BUDAPESTI SZABADTÉRI PIACON

Jelen esszé a különféle informális (nem szabályos módon zajló) gazdasági tevékenységekkel összefüggésbe hozott etnikai csoportosítás vitathatóságának helyszíneit kívánja vizsgálni, egy budapesti szabadtéri piacon végzett néprajzi jelenkutatás eredményeire támaszkodva. A tanulmány, noha idevágó esetként tárgyalja azokat a módokat, ahogy a Gábor cigányok etnicitása a piac viszonylatában dekonstruálódhat (hiszen az erdélyi Gáborok jelentős arányban vannak jelen a piacon), mégsem korlátozódik pusztán erre. Több észrevétel utal a piaci kereskedők más csoportjaira is – mint például a Romániából és a különböző afrikai országokból származó kereskedőkre. Az esszé külön hangsúlyt fektet három etnográfiai szintér vizsgálatára, ahol az etnicitás a gazdasági informalitástól elválasztva jelenik meg: a piaci engedélyek kiosztásában és azok cseréjében; a cigarettacsempészetben; és a mobil, piaci árusításban. Mindezek különféle módon mutatják be, hogy hogyan dekonstruálódnak a mindennapi csoport-jellemzések és az etnikai kategorizálás, amely jelenségek gazdasági informalitáshoz való viszonyát oly sokáig feltételezte a közép-európai poszt-szocialista piacokat tárgyaló gazdag szakirodalom.

E számunk szerzői

2009/2.

BINDER MÁTYÁS

kulturális antropológus, történész
PhD hallgató, ELTE BTK
bindermatyi@gmail.com

COSMIN RADU

PhD candidate in Social Anthropology
University of Manchester
cosmin.radu@postgrad.manchester.ac.uk

CERASELA VOICULESCU

PhD candidate in Sociology
University of Edinburgh
cerasela.voiculescu@ed.ac.uk

PÁLOS DÓRA

pszichológus, kulturális antropológus
palosdora@gmail.com

SZUHAY PÉTER

gyűjteményvezető muzeológus
Néprajzi Múzeum, Budapest
szuhaypeter@t-online.hu

A SZERKESZTŐ POSTACÍME:

Keményfi Róbert

DE Néprajzi Tanszék

4032 Debrecen

Egyetem tér 1.

Tel.: (0036) 52/489-100/22249

Fax: (0036) 52/512-958

e-mail: rokemenyfi@yahoo.com

neprajzilatohatar@gmail.com

A folyóirat terjesztésének szervezése *elkölönül* a szerkesztőségi munkától. A terjesztéssel kapcsolatos kérdésekkel, után- és megrendelésekkel forduljanak a Györffy István Néprajzi Egyesület elnökéhez, Bodó Sándorhoz.

DR. BODÓ SÁNDOR

főigazgató

Budapesti Történeti Múzeum

1250 Budapest Pf. 4.

Tel.: (0036) 1/225-7809

Fax.: (0036) 1/487-8872

e-mail: bodo@mail.btm.hu

ETHNOGRAPHIC HORIZONS

A Periodical Published by Györffy István Ethnographical Association
Volume 18 Number 2 (2009)

Founders

IVÁN BALASSA and ZOLTÁN UJVÁRY (1992)

Founding Editor

GYULA VIGA (1992–2001)

Editor

RÓBERT KEMÉNYFI

Head of the Editorial Board

ZOLTÁN UJVÁRY

Members of the Editorial Board

DÁNIEL BÁRTH, MÁRTA FATA (Tübingen), VILMOS KESZEG (Koložsvár), MARGIT KÉSZ (Salánk/Beregszász), VERONIKA LAJOS (Debrecen/Iași), KÁROLY LÁBADI, JÓZSEF LISZKA (Komárom), GYULA VIGA

Editorial Secretary

ERIK LÁSZLÓ KOVÁCS

Copy Editor

JUDIT MAROSI

Translation

VERONIKA LAJOS

Proofreading

PÁL CSONTOS

Technical Assistant

ÉVA BIHARI NAGY

Cover design by:

CSABA DALLOS

Publication Sponsored by

National Cultural Fund

Ministry of Cultural Heritage Museum Department

The local government of Debrecen

Published by

SÁNDOR BODÓ, President of Györffy István Ethnographical Association

ISSN 1215-8097

Printed in Debrecen by *Kapitális Ltd.*

www.neprajzilatohatar.hu

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Folyóiratunk a térségünkben együtt élő nyelvi, etnikai, vallási közösségek tárgyi-szellemi hagyatékát elemző, az asszimilációs, akkulturációs, integrációs folyamatokat értelmező írásoknak biztosít többnyelvű fórumot. Nem csupán térbeli és tárgyköri változatossággal, hanem különböző generációs nézőpontokból mutatja be a folytonosan alakuló Közép-Európa néprajzi örökségének jelentéseit. A tematikus tartalommal megjelenő egyes számainkban kiemelten foglalkozunk egy-egy szórványközösség kultúrájának több tudományágat átfogó megközelítésével.

Our periodical aims to provide a multilingual forum for scholarly works analyzing the intellectual and material heritage of co-existing communities of language, ethnicity or religious denomination in our region while interpreting assimilation, acculturation and integration processes. It intends to present meanings of the continuously changing Central European ethnographical traditions not only with geographical diversity and variety in fields but from different generations' points of view. In our thematic issues, we place emphasis on studying the culture of a particular Diaspora by means of approaching it from the viewpoints of several scholarly disciplines.